

О.МУХТОР

МИНГ БИР ҚИЁФА

Роман

«ШАРҚ» НАШРИЕТ-МАТБАА
КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1994

«Минг бир қиёфа» романи хаёлий олис замонлардан тортиб қиёмат қойим бўладиган, инсон қайта тириладиган даврни ўз ичига олади. Бу, албатта, жуда катта давр, аммо биргина инсон қисматида у жамланади ва замондошимиз бўлган одамнинг чигал хаётини акс эттиришга хизмат қилади. Асар ўз руҳи билан Маркеснинг «Юз йил танҳоликда», Булгаковнинг «Уста ва Маргарита» романларига яқин туради.

ОМОН МУХТОР

МИНГ БИР ҚИЕФА

Роман

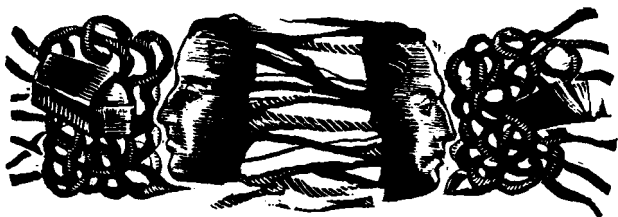
**«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент — 1994**

Мухаррир *З. А. Мирзаҳақимова*
Безакловчи рассом *Азиз Умаров*
Бадий муҳаррир *М. М. Аъламов*
Техник муҳаррир *Л. Ю. Хижова*
Мусаххих *Ю. Т. Бизаатова*

Теришга рухсат берилди 01.11.93 й. Босишга рухсат этилди 26.01.94 й.
Формати 84×108¹/₃₂. Адабий гарнитура. Офсет босма. Шартли босма
листи 8,40. Нашриёт ҳисоб листи 8,26. Тиражи 50000. Буюртма № 2440.
Баҳоси шартнома асосида.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси,
700083, Тошкент ш., Буюк Турон кўчаси, 41-уй.**

© «Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг Бош таҳририяти,
1994.

Биринчи ҳикоят *Тўрт манзара*

*Остонамда тупроқ бўлдим, вале
Демадинги, хоксорим қани?..*

(Кўшиқдан)

БИРИНЧИ МАНЗАРА

ТУТҚУН

I

Кўча ойдин, ёруғ, аммо бўм-бўш эди.

У машина тутишга анча уринди. Бўлмади. Ўласи ичган, оёқда зўрға турган одамга ярим тунда биров машина тўхтатмайди! Кўрқишадими, ким билсин...

Ниҳоят, бекатга етиб келиб, автобус ёки троллейбус кутишга қарор килди. Лекин ҳадеганда булардан ҳам биронтасининг қораси кўринмади. Машина сийраклашган бунақанги бемаҳалда автобус ёки троллейбус юрармиди?! Ҳаммаси жуфтакни ростлаб қолишган, албатта!

Шаҳар — Катта шаҳар, уйгача йўл беш чакиримдан кам эмас.

Шундай бўлса ҳамки, пойи-пиёда кетавераман, деган қарорга келди.

Йўқ, шу пайт кутилмаганда қандайдир япаски автобус йўлда пайдо бўлиб, бекатга яқинлаша бошлади.

У бир умидланиб-бир умидсизланиб, шунинг баробарида, шошганича, иккала қўлини бар-баравар кўтарди.

Автобус унинг ёнгинасига келиб тўхтади. Олд-орка қопқалар ланг очилди.

Шу аснода, у автобусда йўловчилар йўқлигини пайкаб, қандай яхши одам экан бу ҳайдовчи, менинг бир ўзим учун тўхтатди-я, деб ўйлади. Бироқ машинага миниб, қопқалари ёпилган машина йўлга тушгач, олдинга ўтди-ю, машинада ҳайдовчининг ўзи ҳам кўринмаётганини сезиб, анграйиб қолди.

Бошқа одам бундай шароитда кўрққанидан ўзини йўқотиб, айюҳаннос солиши мумкин эди. У эса, табиатан анча босиқ, дунёни сув босса тўпифига чиқавермайдиган киши бўлгани, бунинг устига, яхшигина кайфи борлигидан, пинагини ҳам бузмади. Қани, кўрайлик-чи, буёғи қандок воқеа рўй бераркин, деб ўйлаб, юмшоқ ўриндиққа ўзини ташлаганича, мудрацга тушди.

Кўп ўтмай, ҳайдовчиси йўқ машинада уйими, унга дахли йўқ бир томонгами — кетаётганини ҳам унутиб, ширин ўйга толганича, бир пайтлар ёктириб қолган кизнинг исмини шивирлаб, ўшанга бағишлаб ёзган шеърини баланд овозда, кироат қилиб ўқий бошлади:

*Сизга очиқ
Менинг бағрим,
Мумкин унга
тиғ санчиш.
Ўзимники аламларим,
Сиздан
туймайман ранжиш.*

*Сизга бу жон,
Ой юзлигим,
Мумкин
тутмоқлик тўпга.
Ўзимники бахтсизлигим,
Сиздан
қилмайман ўпка.*

*Совурмоқ ҳам,
секин-аста
Мумкин
Менинг кулимни.
Яқин келиб
бир нафасга,
Тутсангиз бас,
Қўлимни...*

У қачонлардир айрилиб қолган ўша — ўзининг «ой юзлиги»ни эслаб, ҳозир беихтиёр хўнграб йиғлаб юборди. Кейин, чўнтагидан рўмолча чиқариб кўзларини артганича, чуқур хўрсинди.

Киприкларига ҳали илинган мудрок кетиб, кайфи ҳам бу орада бир оз таркай бошлагандек эди. Ақл бовар қилмайдиган жуда антика иш бўлди-ку, шу кетишда ўзи қаёққа қараб кетяпмиз, ўрток, деб ўйлаб, энди у сал эс-хушини йиғиб, бошини кўтарганча ойнадан чор-атрофга разм солди.

Автобус шаҳарни орқада қолдириб, аллақандай ўнқир-чўнқир дала-дашт йўлига чиқиб олган, гоҳ кескин силтаниб, гоҳ осойиштаганиб, олдинга босар эди.

У ҳамон кўрқув-вахимани хаёлига келтирмай, шунчаки, бу иш яхшилиққа олиб бормайдиганга ўхшайди, қандоқ воқеа рўй беришини кутиб ўтирмасдан, машинадан тушиб кўя қолсаммикан, деб ўйлади. Шўнга шахд этиб, ўрnidан сапчиб турганича, эшикни зарб билан бир-икки тепди. Аммо бундан ҳеч қандай натижа чиқмади: қопка мустаҳкам эди!

Умрида иши бўлмаганидан машина тилини тушунмаганига қарамай, хайдовчи ўрнига ўтиб ўтирганча машинани тўхтатиш, қопқаларни очишга жазм этгиси келди. Лекин бунга ҳаракат қилишга урингани заҳоти, вулкон яқинида турган одамдек, қаттиқ силкиниб, орқага учиб кетди. У, чамаси бошқа бир жойдан бошқарилаётган япаски машинанинг телбалигидан ажабланиб қолаверди.

Автобус ахийри дала-дашт йўлидан ногаҳон икки томони қуюқ дарахтзор йўлкага кирди. Яна бир оз юрилгач, узокдан тақа шаклида қурилган уч қаватли оқиш-қизғиш иморат кўринди. Ажабланарли жойи, машина нақ мана шу иморатнинг ит ялагандек силлик, тоза зинапоялари олдига келиб тўхтади ва қопқалари шарақлаб, қайтиб ланг очилди. Бундан ҳам ажабланарлиси, айни шу сонияда қора костюм кийган тўртта сипо йигит зинапояда қаёқдандир ҳозир у нозир бўлиб қолишди.

— Тушинг, ока. Тушавуринг. Қутиб ўтирибмиз! — деди йигитлардан орик, ёши қаттароғи баланд товушда.

Автобусдан у, илож-ноилож, шу билан бирга, баёнсиз ҳайрат туйиб, пастга тушди. Йигитлар уни қуршаб,

минг йиллик кадрдонлардек илжайишиб, кифтига қокиб, окиш-қизғиш бино ичкарасига бошлашди.

Биринчи қават бурчагидаги кўз камашадиган даражада ёруғ хонага киришди. Хона ўртасидаги дабдабали чиройли столнинг ён томонидаги афтидан омонат суриб қўйилган юмшоқ курсида бўй-басти лилипутдан сал каттарок, қаримсиқ-қўса бир киши алланечук кибрлангандек, ялпайиб ўтирарди. Йигитлар қуршовида хонага кириб, юзма-юз келганида, ҳар қалай, бу одам тўғрисида у, ўн-ўн икки ёшдаги болаларни эслатар экан, деб ўйлади.

Унга, йигитларга ўхшаб, хонадаги киши ҳам мамнун илжайиб қаради. Кейин, секин ўрнидан туриб, ўз қадди-қомати, баҳодирона келбатини намойиш этаётгандек, оёқларини керганича, коксуяқ кўкрагини кўтариб, унга бошдан-оёқ тунд кўз ташлади.

— Ароқ текин, деб молдай ичибсиз-ку, таксир. Бўриқиб, шолғомдай қизариб кетганингизни қаранг! — деди ниҳоят оксоқолларга хос салмоқ билан. Сўнг, бирдан кўрсатма берди: — Қўйин-чўнтакда бор нарсани манави стол устига олиб қўйинг!

Унга бу одам бекорчиликдан ҳазиллашаётгандек бўлиб туюлди. Олдиндан ортиқча хавфсирамагани учун ҳам, булар зеркиб ўтириб, ўйин қилишяпти, деб ўйлади. Ўйинни бузгиси келмаган киши оҳангида:

— Бўлса, яна ичаверамиз, таксир, ичимиз хум бўлиб кетган! — деди қулиб. — Лекин миршабга айланиб, чўнтакни қоқиштириш йўқ. Чунки ўзим ҳам қавлаб, баъзан ҳеч вако тополмайман. Аҳволимиз шунақа!..

Бирок бехосдан шу сонияда унинг гарданига зарб билан бир мушт тушди. Энкайган эди, қорнига ҳам қимдир мушт туширди. Наҳотки, боя илжайиб турган йигитлар энди ҳунар кўрсатишаётган бўлса?!

У ҳазил ҳаром эканлигини ҳис этиб, ади-бадини дарҳол тўхтатганча, қўйин чўнтагида бор нарсаларни стол устига олиб қўйди. Бу — кечки пайт ўзи борган зиёфатга ялтироқ таклифнома қоғози, гувоҳнома, бир ховуч сариқ чақа солинган эски қопчиқ эди.

Қаримсиқ-қўса олифталик қилиб атайин шундай қийинганми, эғнидаги йигитларникига нисбатан одмироқ костюм елкаларида қандайдир қопга ўхшаб шалвираб осилиб турар, тугмалари ҳам бетартиб қадалгандек эди. Шунга қарамай, бу одам шахсан йигитлар устидан ҳукмфармо бўлса керакки, ҳамон оёқларини

кериб турганича, кани, бор нарсани бирма-бир кўриб чиқинглар-чи, нима гап экан, дегандек стол устига имо килди.

Йигитлар таклифнома, гувоҳномани кўздан кечиришиб, копчикдаги сарик чақаларни ҳам эринмасдан санаб чиқишди. Сўнг, негадир ўзларича «копкок» деб кўйишди.

Кўса бир лақза чуқур ўйга толгандек бўлиб, хонада нари-бери юрди Ахийри, қайтиб юмшоқ курсига хорфин ўтириб, унга эзгин бир кўйда:

— Хў-ўш, Бурхон Шариф ўзлари эканлар-да, тақсир? Шунга айтиб кўйсалар бўлармиди?! — деди.

У анча хушёр тортган эди. Хозир, айниқса, сергакланиб, беихтиёр журъатланди.

— Ха, мен Бурхон Шарифман. Менга бунақа муомала қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Мени минглаб одам билади. Ҳамма ҳурмат қилади! Қимки ҳисоблашмасам, ўзидан кўрсин. Ўзига қийин...— Бу сўзларни у ҳаяжондан бўғилиб, алам-надомат билан айтди.

Унинг кутганига зид ҳолда, бу сўзлар хонадагиларни чўчитиб, дарров инсофга келтириб кўяқолмади. Аксинча, орик, ёши каттарок йигит шу палла унга рўпара келиб, тўғри кулок-чаккасига уриб юборди. У гандираклаб йиқилгач, бу етмагандек, йигитлардан бири орқаси, бошқаси корнига тепди.

Қайтиб ўрнидан тургудек ҳолда эмасди. Бутун ичи ағдарилиб, қора қони оғзига келган, усти, афти-ангори дабдала эди. Аммо бу одамларнинг ўзи киму ундан муддаоси нима эканлигини билмаганидан, асабийлашиб-довдираб, яна оёққа қалкиди.

— Келинг, сичқон-мушук ўйнамайлик,— деди қаримсик бу гал киноясиз, дўстона оҳангда. — Очиғини айтсангиз, кутулиб кетасиз. Сизга истаганча яхшилик ҳам қилишимиз мумкин. Хў-ўш, қўлингизда бизга тегишли қандай ҳужжатлар бор? Сизга ким берган? Улар ҳозир қаерда?!

Унга бирданига ҳамма нарса ойдинлашди-қолди.

Булар бекорчи одамлар эмас, уни ичгани учун қўлга туширган миршаб ҳам эмас, булар — ўзларини давлат кишидан ҳам сипо тутиб, пайти келганида ҳар қандай кабиҳликдан қайтмайдиган жиноятчи корчалонлар, холос. Уни Бурхон Шариф деб ўйлашган! Бурхон Шариф сўнгги икки йилда бошига турган-битган ғалвани сотиб олиб, турли ташкилотлар, корхоналардаги

конунбузарликларни очишга уриниб юрибди. Бурхонни кўрkitмоқчи бўлиб, кўнғироқ қилган, имзосиз хат ёзган, машинаси ойналарини синдириб, ғилдираklarини тешиб кетган ҳоллар юз бериб турган эди! Лекин Бурхон учун бу нарсалар аҳамиятсиз, ҳатто жонининг ҳам кадри йўқми, чекинадиганга ўхшамас эди. Мана шу журъат-жасорати туфайлидир, сўнги икки йилда номи чиқиб, одамлар орасида жуда катта обрў-эътибор ҳам қозонган эди! Бурхон ҳақидаги бу гапларни у яхши биларди. Ўзини Бурхон Шарифман, деб баттар тутилишини эса хаёлига келтирмаган эди.

— Мен ҳеч нарсани билмайман,— деди тўғриси у.

— Биласиз! Кўп нарсаларни биласиз! Шу ерда ўтириб, бўйнингизга ип боғлагандек сизни судраб келтирибмизми, биз ҳам биламиз! — бўш келмади кўса.— Гапиринг! Бир бошдан...

— Менинг сизларга гапим йўқ,— деди у. Бирок унинг оддий бу иқрорини қайсарлик деб ўйлашдими, «оқсоқол»нинг имоси билан йигитлар уни яна уриб-тепа бошлашди. Ниҳоят, юмшоқ курсида ялпайиб ўтирган «оқсоқол» тўнғиллаб: «Обборинглар. Пишсин!» деб кўрсатма берди.

Бу хонага илжайишиб олиб киришган йигитлар, уни энди уриб-суриб олиб чиқишди.

2

Биринчи қаватнинг нариги бурчагидаги қоп-қоронғи бир хонага уни туртиб киритганча, эшикни маҳкамлашди.

У хона ўртасида анчагача чайкалиб, гангиб-паршонланиб турди.

Кейин, сал ўзига келиб, кўзи қоронғига ўргана бошлади.

Хонада ўтириб-тургани курси, каравот дегандек на бир жиҳоз, на бир палос бор. Бу хона супуриб қўйилган, тўртта яланг девор ва биргина эшикдан иборат эди.

У тўрдаги бир бурчакка бориб, қунишиб ўтирди.

Албатта, дастлаб мен Бурхон Шарифман, дегач у ўзини охиригача Бурхон Шарифдек тутиши шарт эмасди. Сенлар адашдинглар, мен ҳам сенларни адаштирдим, деб очиғини айтиши, бошқа одам эканлигини исботлашга ҳаракат қилиб, қутулиб кетишга уриниши мумкин эди. Аммо инсон дунёда азалдан дўст ва душ-

ман деган тушунча орасида юради. Аллақаердаги номардлар иродасига бўйсуниб, хиёнат қилгандек иш тутишга унинг виждони йўл бермади!

Аслида, у билан қаримсиқ-кўса ўртасида савол-жавоб бундай бўлиши керак эди:

— Бурҳон Шариф ўзлари эканлар-да, таксир?

— Йўқ, мен Бурҳон Шариф эмасман...

— Бўлмаса, кимсиз?

— Мен Абдулла Ҳакимман. Бурҳон Шариф бизнинг идорамизда мавқе эгаллаган бир киши. Мен эсам, хат, қоғоз ташиб юрадиган оддий хизматчиман, холос.

— Икковларинг тенгдошмисанлар?

— Йўқ. Бурҳон Шариф мендан икки ёш катта. Лекин афт-ангоримиз ўхшайди. Одамлар ака-уками, эгизакми, деб ўйлашади. Ҳаётда шунақаси ҳам бўлар экан.

— Бу, чўнтагингиздан чиққан нарсаларга нима дейсиз?

— Сарик чақалар билан эски копчиқ меники... Гувохномани янгилаш учун Бурҳон Шариф менга бериб қўйган эди. Мен оддий хизматчи эканлигимга қарамай, ёзиш-чизишга дурустман. Шу иш чўзилмасин, деб ҳужжатни чўнтагимда олиб юрган эдим. Таклифномага келсак... мен ёшликдан отасиз ўсганман. Ака-укаларим йўқ. Бир қари онам бор эди, у киши ҳам ўлиб кетди. Бунинг устига, яхши кўриб юрган севгилимдан айрилгач, дунёдан кўнглим совиб, бола-чақа ҳам қилмадим. Қисқаси, ижара уйда яшайман; еб-ичишимнинг тайини йўқ. Бурҳон Шариф бировнинг холига тушунадиган одам. Кўпинча бир ерга боролмайдиган бўлса, таклифномани менга беради. Кўчада овқат кидириб юрмасдан, зиёфатга борақолинг, дейди. Камбағалнинг бир тўйгани — бой бўлгани. Мен ҳам жон деб кетавераман.

— Сиз нима, ичишга ружу қўйганмисиз?

— Унчалик эмас. Ўзи тўғри келиб қолганида бир ичмасам, ойлаб ичмай ҳам юравераман. Лекин баъзан қаттиқ ичган пайтларим бўлади. Буниси, албатта, даврага боғлиқ.

— Давра? Қанақа давра?

— Зиёфатни айтяпман... Мана, масалан, бугун бир санъаткорнинг туғилган куни экан. Бутун шоирлар, хонандаю созандалар тўпланган. Олимлар, ҳар хил арбоблар! Мени ҳам обрўли бирон одам бўлса керак,

деб ҳаммаси илжайиб қарайди. Қадаҳ уриштиради. Бунақа пайтда яйраб кетиб, ичганингни билмай қоласан.

— Нега зиёфатга Бурхон Шарифнинг ўзи бормади?

— Қачон? Бугунми?

— Бугун.

— У бир ёкка махфий иш билан уч-тўрт кунга кетаётган экан.

— Қаерга? Қандай иш билан?

— Бурхон Шариф бундан идорадагиларга айтиб ўтирмайди. Ҳатто хотинига ҳам айтмаса керак. Зарур иш бор, кетяпман, дейди, тамом.

— Бурхон Шарифнинг орқасида кимлар турибди? Атрофида унга ёрдам берадиган кимлар бор?

— Мен унисини билмадим. У менга бир укасидек муомала қилади. Хизмат юзасидан иш буюради. Лекин ҳамма нарсани дастурхон қилиб ёзавермайди, албатта. Мени қанчалик уриб-тепманглар, шундан бошқа гап чиқиши қийин!..

Йўқ! Улар ўртасида бундай савол-жавоб бўлмади. Бурхон Шариф деб ўйлаб қўлга туширган корчалонлар билан унинг муносабати аввалдан қандайдир кулгили ва бемаъни шаклланди...

Абдулла қоронғи хона бурчагида кўнгли озиб, ҳолсизланиб ўтирганича, бундан лаҳза ичида фақат шунчаки тасаввур қилди.

У калтак еб, жони оғриётгани учун эмас, бировлардан бекорга таҳқирланганидан хўрлиги келиб, ўзини тутолмасдан алламаҳалгача аччиқ кўз ёшлари тўкди.

Ниҳоят, кўзларини артганча, ўрнидан туриб, қафасдаги шердек, хонада нари-бери юра бошлади.

«Бу ердаги одамлар миршабдан, бу хона ҳукумат камокхонасидан ҳам баттар экан! Ҳеч бўлмаганда, биронта панжарали дераза ўрнатмайдими? Еки, қадимги зиндонларга ўхшаб, ақалли тепадан биронта туйнук очмайдими?! Эски бир челақ билан бир идишга сув солиб қўйса, қопми, бўйрами, ерга бир нарса тўшаса, ўлар эканми?! Ҳайвонлар... Уриб-тепгани кам, бу хонада ҳам азоб-уқубатга гирифтор қилмоқчи! Кўрса-таётган ҳунарингни қара-ю!.. Одамсиз юргизган машинангдан ўргилдим!..»

Унинг мастлигидан энди ном-нишон қолмаган эди. Бирдан фикри тиниклашиб, кўзлари чарақлаб очилгандек бўлди.

«Тўхта! Бу ҳаммаси ҳали ҳолва... Сени Бурҳон Шариф, деб тутишдими, осонликча қўйиб юборишмайди. Қийнашади! Буларни алдаб, аллабир тупкадаги бу кўрғондан қочиб ҳам кетолмайсан! Сен арзимайдиган бирон сирни билмаганингдек, хиёнат қилишни ҳам истамайсан! Демак... демак, бошга тушганни кўз кўради. Чидаш керак! Чидаш...»

Бир лаҳза бурун ғазаб-нафратга тўлганидан журъатланиб, дадиллик сезган Абдуллани қайтиб алам-изтироб чулғади. У қоронғи бурчакка бориб, боягидек чўнқайди.

«Буёғи нима бўларкин? Қисматида қандай саҳифалар ёзиғлик? Эй, худо...»

Деворга сингиб кетгудек қапишиб олган Абдулла шу тўғрида ўйлаб, бутун юрагини баёнсиз ваҳм-хавотир эгаллади.

Анча фурсат нотинчланиб, саросималаниб ўтирди.

Кейин, ўзига мададми, мадорми излаб, ёшликда кўнгил берган севгилисини яна эслаганича, қачонлардир ёзган шеърини муқаддас бир оятдек, қайта-қайта шивирлаб ўқишга тушди:

У мени севади, деб,

У мени кутади,
деб,

У мени излайди,
деб

Ўйлайсизми
Гоҳида?!

Мен

Юрагим қон бўлиб,

Қисматдан

ҳайрон бўлиб,

Ётибман

сарсон бўлиб —

Қора

туннинг чоҳида...

Бехосдан унинг хаёлига кизик бир фикр келди: «Сени Бурҳон Шариф, деб тутишдими, Бурҳон Шарифнинг изидан тушишмайди! Демак, сенга доим яхшилик қилгани эвазига, ҳозирча тинч, эзгу бир ишни бажараётган Бурҳонни сен ҳам асрашинг керак! Сендан ҳаёт умрингда бир марта фидоийлик, мардлик

кўрсатишни талаб қиляпти! Тиззанг қалтираб ўтиришга ҳаққинг йўқ! Гап шу... Келинлар, хунарларингни кўрсатаверинглар — мен Бурҳон Шарифман!..»

У томирларига ўтли бир қон қуюлиб, ўрнидан сапчиб турганича, хонада нари-бери юра бошлади.

3

Бурчакда мук тушиб ўтирганича қачон кўзи илинган экан — билмайди, эшик тарақлаб очилганидан уйғониб кетди.

Остонада икки нотаниш йигит турарди. Аммо булар ҳам олдингилардек қора костюм кийган, сипо эди.

— Яхши ётиб турдингизми, ока? Бардаммисиз? — деди улардан кош-кўзи қора, лўппи юзли, чиройлиси, ҳамма шароит яратиб берилган азиз меҳмонни қаршилаётган мезбон оҳангида.

Бурни пучук, рангпар иккинчи йигит ҳам ғўлдираб, у билан шу мазмунда сўрашган бўлди.

Чирок ўчирилмаган, бунинг устига, офтоб нури тўшаётганидан, йўлак аввал кўрганига нисбатан ёруғ эди. У ётган хонанинг нақ пинжида каттакон дераза бор, лекин антика ойна ўрнатилган эканми, ташқарини илғаб бўлмас эди.

Йигитлар уни шу қаватдаги бошқа бир хонага олиб кириб, ювинтиришди. Эгнидаги уринган ҳаворанг костюмини ҳам қоқиб-чўткалаб, унинг устини ўзларича сал тартибга келтиришди. Сўнг, нима қилишмасин, қўғирчоқдай индамай, бўйсуниб турганидан мамнунланишиб, кулиб, уни иккинчи қаватга олиб чиқишди. Зинапоя қаршисидаги энсиз хонага бошлаб киришди.

Бу хонани узун, катта бир стол эгаллаган эди. Стол устига дастурхон ёзилганди.

У хонага киргани заҳоти, оғзи ланг очилиб қолди. Дастурхонда товук дейсизми, яхна ғўштми, қази-карта, иссик таом, мева-чева — бутун жаннат ноз-неъматлари мухайё эди. Ичкиликни айтмайсизми? Биров номини ҳам эшитиб-эшитмаган май шишалари тилла қоғозларга ўроғлиқ ҳолда қатор териб кўйилганди. Машхур санъаткор берган кечаги зиёфат бу дастурхоннинг олдида эслашга ҳам арзимасди!

Мени оғзимни мойлаб алдаб-аврашмоқчи, деган хаёлга бориб, шу палла унинг ўз нафсини енгганча, шарт бурилиб, эшикдан қайтиб чиққиси келди. Бирок

у хали хаётдан умидини узмаган эди! Бошга тушгани энди муқаррар бўлган кулфатни енгиш учун дармон, куч керак! Бурхон Шарифнинг душманлари унга ҳамдеб бундай тўкин дастурхон тўшайвермасликлари аниқ! Ҳозир очикиб, ичаклари қўлдираб турган пайтда, аксинча, туяга ўхшаб бир ҳафталик емни ичида жамғариб қўйишига тўғри келади. Эрталабки насиба — ошдан эмас, муштдан ҳам қайтмаган маъқул! Дарвоқе, муштга ҳам ана-мана навбат етишига шубҳаланмаса бўлади!..

Шуларни ўйлаб, у узун стол ёнига енг шимариб чўкканича, кўзига энг чиройли кўринган шишани очиб, катта бир қадахни тўлдириб ичди. Танлаб-чертиб тотли-таъмли таомлардан тановул қила бошлади.

Уни хонага олиб кирган йигитлар пойгакда, унга беозор, меҳрибон тикилиб, чурқ этмай, ўйчан жилмайиб ўтиришарди.

У, ниҳоят, таомдан кейин шошмасдан қаҳва ичиб, ўрнидан турди.

Йигитлар уни бу гал шу кават этагидаги қироатхоналарни эслатадиган хайбатли бир хонага етаклашди.

Хона эшиги ёнида яна тўртта нотаниш сипо йигит саф чекиб туришарди. Аммо кечаги қаримсик ҳам шу ерда, дераза остидаги юмшоқ курсида оёқларини чалиштириб ўтирарди. Тўрдаги ойнадек ялтираб турган қоп-қора япаски стол орқасида эса яна бир киши — кош-киприги бор-йўқлигини илғаш қийин бўлган, боши устарада тақир қирилган кимса ўтирар, афтидан, бу қаримсикдан юқорироқ лавозимдаги шахс эди.

— Қайфиятлар қалай? — сўради уни бошлаб келган йигитлардек, меҳрибонлик билан хона соҳиби ундан.

— Қайфият жойида. Раҳмат,— деди у ҳам мулозимат билан.

— Гап бундай,— дарҳол мақсадга кўчди стол ортидаги киши. — Биз сиздан ҳеч нарса сўрамаймиз. Ҳожати йўқ. Бундан ташқари, сиз давлат уйида турар экансиз, биз сизга яхши бир боғ-ховли олиб берамиз. Ўткинчи, аҳмоқ гапларга учиб, ўн йил жикка тер тўкиб, бундай бир пачоқ машинани ҳам қўлга киритмабсиз. Хаёлингизга келган машина номини айтинг, қўлингизга ҳозир қалитини тутқазмаган номард. Ўзингиз эмас, неваря-эварангизгача етадиган, оғзингизга сиққанча пул ҳам сизники!.. Лекин шарти... Тўрт томонингиз қибла, бу ердан чиқиб, тўғри ўз йўлингизга кетаве-

расиз. Минбаъд сиз бизни, биз сизни билмаймиз. Бир-биримизга ҳеч қачон ишимиз бўлмайди. Биз ўт билан ўйнашган одаммиз. Сиз ўйнашманг! Маъқулми?!

У бир лаҳза паришонланиб, довдираб колди.

Унинг — худо ёрлақаб,— қаршисида қутуладиган барча қопқалар очилган эди. Ўзини анойиликка солиб, имкониятдан фойдаланиб, корчалонларни бемалол шилиб кетиши мумкин. Бу — ўғрини қароқчи урибди, қабилдаги иш бўларди, холос! Қутулганига шукр қилиб, ўзини мағрур тутиб, бирон нарса ўмармасдан чиқиб кетиши ҳам мумкин. Дунёда, яримта нон — роҳати жон, эмасми! Уйга бориб, уч-тўрт кун ўйлаб кўрай, дейиши ҳам мумкин... Муҳими, Бурҳон Шарифга нисбатан хиёнат қилмайди! Оғзидан «маъқул» деган биргина сўз чикса, бас, уни қўйиб юборишади!.. Хўп, кейин-чи? Кейин... ҳаётда ҳар ким ўзининг яхши-ёмон қилмиши учун ўзи жавоб беради. Ўз аравасини ўзи тортади! Демак, ҳамма нарса олдинги изга тушади. Абдулла Ҳакимнинг Бурҳон Шариф бўлишига эҳтиёж ҳам қолмайди!.. Шундай. Лекин... лекин...

Шайтонга дарс берган бу одамлар билан ҳазиллашиб бўлмайди.

Мабодо шилиб кетса-ю, буни билиб қолишса, хонумони куйиши турган гап! Бирон нарса олмай чиқиб кетса, шубҳаланишади. Ваъдани бажаришига ишонишмайди. Унинг изидан уйигача бориб, барибир сир очилади! Уч-тўрт кун ўйлаб кўришга эса, рухсат беришмайди. Булар оғзидагини олдириб қўядиган аҳмоқ эмас!.. Хўп, бу ердагилар гўрга... У қайси йўлни танласа, Бурҳон Шариф, тўғри қилибсан, дейишини билиш қийин. Бурҳон Шариф ўзини бало-қазога уриб юргани устига, ўлгудек қайсар. Ҳеч қандай шартга кўнмайди. Абдулла қай йўсинда ён берган бўлмасин, буни хиёнат деб қабул қилади!.. Биродарини сотмаслик учун бу ердагиларга у бошқа одам эканлигини айттолмаганидек... айтган тақдирда, унинг бошқа одам эканлигига энди бу ердагилар ҳам ишонишмайди!

Хуллас... хуллас, қисмат аввалдан у билан Бурҳон Шарифнинг киндигини боғлаб қўйган экан! Ҳозир унинг Бурҳон Шариф бўлишдан ўзга иложи йўк!..

— Менга сизлардан ҳеч нарса керак эмас,— деди у вазминдик билан. Сўнг ўзини Бурҳон Шариф ҳис этиб, қўшимча қилди: — Мен бировдан садақа олишга ҳам, ҳаром-ҳаришга ҳам ўрганмаганман.

— Ҳалолми, харомми, буни сендан сўраб ўтирмайди! — асабийлашди боши устарада қирилган киши. — Сен саволга жавоб бер. Маъкулми, йўқми?!

— Йўқ,— деди у бошини тебратиб. — Мен тутган йўлимдан қайтмайман!..

Хонадаги олти йигит шу пайт, бир тўп мушукнинг орасига тушиб қолган сичқондек, уни папалай бошлашди. Бири урди, бири тепди, бири икки кураги остига игнами, бигизми санчди.

У — боши айланиб, кўзи тинган, ҳаммаёғи қон эди. Аммо дунёдаги бутун-бор ноҳақлик, номардликка қарши беихтиёр туғёнга келганидан, ерда ётишни ор биллиб, ўрнидан турганча, кад-комат тиклашга чоғланди.

Шу асно унинг бошига тўқмокдек бир нарса кескин урилгандек бўлди.

У қайтиб ерга йиқилиб, ҳушидан кетди.

4

Орадан қанча ўтгани маълум эмасди. Кўзларини азоб билан очди.

Бутун бадани жизиллар, нимадан эканига тушунмас эди.

Хона қандиллар ёқилгандай ёруғ, лекин дераза ҳам, биронта чирок ҳам кўринмасди.

Уни келтириб ташлашган бу хонада ҳам жиҳоз ёки палос йўқ. Олдинги хонадагидан фарқи: тўрдаги девор ғуж ари уяси эди.

Сармаст арилар ғўнғиллаб, учиб, навбат билан унинг қонли баданига чиппа ёпишишар, аёвсиз чақишар эди.

«Ҳаммаси тушунарли,— деб ўйлади у ўзича. — Ари инига чўп суқишнинг оқибати қандай бўлишини кўрсатиб қўйишмоқчи! Ҳайвонлар...»

Эғнини ечиб, бошини ўраганча, бурчакка тикилиб ётди. Бирок арилар ҳамон ҳамлани тўхтатишмас эди.

Жонидан тўйган, унга энди чекига тушган даҳмаза, қандай бўлмасин, тезроқ битса, бас эди!

Шу дамгача қанчалик алам-изтиробга чулғаниб, ваҳм-хавотирга берилмасин, бу қадар руҳи сўниб, эзиллиб, ўз-ўзини умидсизлик балосининг дасти-панжасига топшириб қўймаган эди. Кеча, қоронғи хонада, ҳар қалай, унинг кўнгли ёруғ эди. Бугун, ёруғ хонада, аксинча, кўнглини зулмат қоплади!

У туғилиб-ўсган кишлоғидан олис шаҳарда, бировнинг уйида, ёлғизлик-ғарибликда яшаб, ўзига ҳам, турмушга нисбатан ҳам лоқайд-бепарво қарашга ўрганган, ҳар нарсага бўғилиб-сапчимасдан, ўзини беғамбедард тутишга одатланган эди. Аммо, инсон бўлганидан, ҳаётни барибир севар, ич-ичида осойишта, узок умр кўришни орзу қилар эди. Бикини ёки бошига биргина тепки еб, тил тортмай ўлган кишилар тўғрисида қаерлардадир ўқиган, эшитган эди. Шу боисдан, мен анча бақувват, чидамли эканман-да, деб ўйлаб, ҳозир ўзининг бунча қийноққа бардош берганига ажабланарди. У тишини-тишига босиб, ҳаёт учун курашиб, икки кун ичида шунчалик толиққан ва шундай ҳолга келган эдики, унга бу ҳолатдан ўлим яхшироқ бўлиб туюларди. Фақат бу эмас, юрагида ўлимига мингдан-миг рози эди!

Бундай пайтларда инсон кимгадир сиғиниб-суяниш, ёлвориб-илтижо қилишни истади.

Эгни билан бошини ўраб, бурчакда ётганича, у ҳам шу аснода беихтиёр инграниб: «Ҳалимжон! Ҳалим! Ҳалима!» — деб юборди...

Манзиллар чекиниб, деворлар суриниб, эшиклар кулаб, бехосдан Ҳалима хонага кириб келганича, унинг рўпарасида тўхтади.

У ерда эмаклаб-судралиб, Ҳалиманинг оёқларини қучиб, қизнинг этагига юзини босиб, бахт ва бахтсизликдан маст кўйда елкалари титраб, тўлиқиб, узок хўнғир-хўнғир йиғлади.

— Шунча йил қаерда эдинг, Ҳалимжон? Нега мени йўқламадинг?! Ахир, мен сенсиз яшолмайман-ку! — Қизга, ниҳоят, дардларини баён қила бошлади у. — Отам йўқ, ака-укаларим йўқ. Бошимда ёлғиз соябоним, онам ўлиб кетганларига ҳам қанча бўлди. Менинг энди дунёда сендан бўлак ҳеч кимим қолмади! Вақтида ўзи сени излаб шаҳарга келгандим! Қорангни бир кўрсам, кейин ўлсам ҳам майли, деб ўйлагандим. Лекин ҳозиргача қорангни кўрмадим! Сен ёнимда бўлганинда, бошимга бу кунлар тушмасмиди!..

Кўп йиллар ўтганига қарамай, Ҳалима ҳамон ўша-ўша... халқда кўғирчоқдек дейдими, попукдайми... жуссаси кичиклиги устига, гавдаси ҳам хивичдек нозик. Юзи оппоқ, мрамардан йўнгандек тиниқ, бодом қобок, кўзлари тубсиз, коп-қора, киприклари худди найза... шу асно бу ерга пардек учиб келгану яна пардек

учиб кетиши гўёки муқаррар; шундандир, сал ҳуркибми, сал қисинибми турибди.

— Мен сени кидирганим билан тополмадим, Ҳалимжон, — севгилисига разм солиб, сўзида давом этди у. — Минглаб ажойиб кизлар ичида сенга ўхшадини ҳам учратмадим. Умрим бу дунёда шундай ўтиб кетди!..

Ҳалима бирдан киприклари намланиб, тиз чўкиб, уни бўйнидан қаттиқ қучди.

— Бунчалик ўзингизни қон қилманг, илтимос. Ҳали ёшсиз. Йигит киши учун ўттиз ёш нима! Сиз учун ҳаммаси ҳали олдинда. Ҳаммаси яхши бўлиб кетади!..

— Йўқ, ўлим шумшайиб атрофимда айланиб юрибди. Булар мени ўлдирмай қўймайди! — пичирлади Абдулла. — Сезиб турибман, энди бу аниқ... Биламан, сендан айрилган пайтимдаёқ менга шу қисмат ёзилган эди!.. Кел, жоним, буни қўй, бошқа нарсани гаплашайлик... Биласанми, аввалдан, уйлансам шу қизга уйланаман, бўлмаса уйланмайман, деб ўзимча қасам ичганим учун эмас, сен қони-жонимда бир дарддек, виждон азобидек яшаганинг учун ҳам, мен қайтиб кимнидир хаёлимга келтиролмадим. Биз бошдан кечирган воқеа эса жуда оддий эди...

— Оддий... Биз илк дафъа кутубхона эшигида кўришганмиз. Сиз мендан нималарнидир сўрагансиз...

— Мен сиртдан ўқишга келган эдим, — деб рўй берган бутун воқеани эслай бошлади Абдулла. — Сен билан кутубхонада бир неча марта тасодифан учрашганмиз. Бош силкиб саломлашар, узук-юлук сўзлашардик, холос. Кейин, мен қишлоққа жўнадим. Қишлоқда сенинг ранги-рўйинг негадир кўз олдимдан кетмай, ширин энтикиб, телбаланиб юрдим. Ниҳоят, яна шаҳарга келдим. Кутубхонадан сени тополмадим. Лекин сару сомонимни йўқотиб, кидириб юрганымда, бир куни бехосдан ўзим ўқиётган даргоҳда сен билан юзлашиб қолдик. Сени кўриб, ҳаяжондан титраб кетдим. Сенинг кўзларингда ҳам севингандек бир ҳолат акс этганди...

— Сиз ўшанда мени учрашишга таклиф қилгансиз. Учрашганимизда қўлимга хат топширгансиз...

— Мен сенга айтолмаган сўзларимни хатга солгандим...

— Хатда сиз ёзган шеърлар ҳам бор эди...

— Шундай, — тасдиқлади Абдулла. — Ёшлиқдан шеърга қизиқаман. Аммо булар бемаъни бакирик-чакирикдан иборат эди. Нега уялмай уларни сенга берга-

нимга хайронман. Қишлоқи эканлигимизга қарамай, биз ҳам шоирмиз, демокчи бўлгандирман-да! Кейинчалик ёзганларим бир оз шеърга ўхшайди. Аввалгиларни тентаклик, албатта... Қисқаси, икки йил гоҳ хат ёзишиб, гоҳ кўришиб турдик. Мен бахтдан ўзимни еркўкка сиғдиrolмасдим... Қишлоқда онам, уйлан, кўзинг остига олганинг бўлса, айт, деб мени қистарди. Ахийри, бир гал онамни шаҳарга бошлаб келдим. Сизларни таништиришга шахд этдим. Мен, сизлар ҳам бир-бирларингизни дарҳол ёктирасизлар, деб ўйлаган эдим...

— Мен сизга, шу тўғрида оғиз очганингизда, шошманг, демаганмидим? Мени камситиб, кўчада таништирмай, эскидан келган удумга риоя қилиб, ойингизни вақти билан уйга юборсангиз бўлмасмиди? Сиз менинг гапимни ҳатто эшитишни ҳам истамадингиз...

— Айб менда. Осийлик қилдим,— деди Абдулла.— Ҳаяжонга берилдим. Содда ҳаёл, девона бир ишонч мени ақлдан оздириб қўйди! Ўша кунги шошқалоклигим касрига кейин умр бўйи тутаб яшадим... Мен бағрида ўсган ёлғиз ўғли бўлганимдан, онам мени сенга рашк қилдими, айтиш қийин. Онам сен билан кўришишга жон деб розилик берди. Шунинг баробарида, қайдайдир чимирилиб, сергакланди ҳам. Мен бунинг маъносига тушунмаган эдим...

— Машғулот тугаган пайтда, кўчада кўришганимиз. Юзлашганимизда, ойингиз менга тешиб юборгудек тикилганлар. Мен қаттиқ уялиб, бозорга солингандек ҳолатга тушганман...

— Кечир, Ҳалимжон. Сенинг қўйлагинг сал калта эканлиги ёки сочинг қирқилгани қишлоқда ўз ҳақиқати билан яшаган онамга ёқмаслигини олдиндан мен ўйлашим керак эди! Ҳеч бўлмаганда, шаҳарнинг яхши қизлари ҳам шундай юришади, деб огоҳлантиришим, тушунтиришимми, бирон чора кўришим керак эди! Мен учун жондек азиз икки инсон орасида жарлик пайдо бўлишига йўл қўймаслигим керак эди!..

— Ўша куни ойингиз бор-йўғи икки оғиз сўз айтдилар. Менга тикилиб туриб, қишлоққа буни олиб боролмайсан, мазмунида: «Бу кизим жуда нозик экан-ку!» дедилар. Кейин, сизга қараб: «Бўйингизни қисманг, ўғлим. Йигит киши бошини кўтариб юради!» дедилар...

— Шу билан мен тиклаган иморат қулади. Ҳаммаси тугади! — чуқур хўрсинди Абдулла.— Синган ши-

шани пайвандлашга уринишдан натижа чикмади... Мен икки ўт ўртасида колдим. Бир томондан, сен ўпканиб мендан юз ўгирдинг. Иккинчи томондан, онам «бировнинг боласини овора қилмаслик» учун сен билан бошқа кўришмаслигимни талаб қилди... Менга сенинг қандай кийиниб, ўзингга қандай оро беришинг аҳамиятсиз бўлиб туюларди. Бунинг устига, ишқим тушганидан, сенга сажда қилиб, сендан фақат кўрк излаб, сенинг олдингда кул бўлишга тайёр эдим. Онам эса қиз боланинг тиззалари кўрнимаслиги, сочини ҳам қирқмаслиги шарт, деб биларди. Ўзбек қизининг қиёфаси шу, деб тушунарди! Бу етмагандек, келин бўлиб тушадиган қиз эри, қайнонасига чўридек хизмат қилишни аввалдан бўйнига олиши керак, шундагина келиндан вафо кутиш мумкин, деб қаттиқ ишонарди. Мен ўзимники тўғри, деб ўйлаганимдан, онамнинг фикрига кўп ҳам қўшилавермасдим. Шу боисдан, дадиллик қилиб, сизларни таништирдим! Лекин ҳамма бало шундаки, сендан кўнгил узолмаганимдек, энди онамнинг раъйига қарамаслигим ҳам мушкул эди. Мени тишида тишлаб вояга етказган биргина волидам эди у!.. Мен бошқа бировга уйланмадим, аммо сендан ҳам узоқлашмай иложим колмади...

— Озор чекканимга карамай, ойингизни кўндирибми, раъйини синдирибми, сизнинг муҳаббат йўлида қатъият кўрсатишингизни мен анча кутдим. Ниҳоят, сиздан умид йўқлигини ҳис этиб, кўлимни ювиб қўлтигимга уришга мажбур бўлдим. Сиз менга шафқат қилинг, мени айбламанг! Нима бўлганда ҳам, аёл муте, қиз бола бировнинг мулки эканлигини ўзингиз яхши биласиз...

— Мен сени айбламайман. Айб менда. Мен осийлик қилдим,— деб яна пичирлади Абдулла. — Онам вафот этганларидан кейин, сени излаб шаҳарга келдим, мана, шаҳарда қолиб ҳам кетдим. Аммо сени топган тақдирда ҳам, мен энди онамнинг руҳини чирқиратиб, сен билан ковушолмасдим. Бундай ҳолда инсон барибир бахтли бўлолмайди! Мен сени фақат узоқдан бир кўрмоқчи, сўнгги бор ҳуснингни томоша қилмоқчи эдим... Минг шукр, ахийри бу менга насиб этди. Мен энди ўлимдан кўркмайман!..

Ҳалима бехосдан кириб келгани сингари бехосдан хонани тарк этди.

Хона бурчагида бошини эгни билан ўраб ётган Аб-

дулла, суяклари зиркираб оғриётгани, моматалок, ҳамон ари талаб ётган конталаш бадани тинимсиз жизиллаётганига токат қилолмай, ўлдирса тезроқ ўлдирмайдами, деб ўйлаб, бутун иродасини жамлаганча, ўрnidан турди. Ғазаб-нафрат билан эшикни тепмоқчи, ноғора қилиб қоқмоқчи эди. Лекин бир қадам босиб-босмай, оёқлари чалишиб, бояги бурчакка учиб тушди.

У вақтнинг ҳисобини йўқотиб қўйди. Аҳён-аҳёнда азоб билан кўзларини очар, сўнг яна хушидан кетар эди.

5

Эшикни очишган сипо йигитлар бу гал уни ювиб-тарашмади. Унга ҳатто бир қултум сув ҳам беришмади.

Олдиларига солиб, лом-мим демай, тўппа-тўғри зинапоя томон бошлаб, иккинчи қаватдан энди учинчи қаватга олиб чиқишди.

Бу қават этагидаги хона олдингиларга нисбатан ҳам кенг-мўл; эшик ёнида бўй-басти бир хил ўнта йигит саф чекиб турар, барчаси чиройли кийинган, хушрўй эди.

Қаримсик-кўса билан қош-киприги рангсиз, боши устарада қирилган кимса ҳашаматли стол ёнида ўтиришар, стол орқасидан бу сафар қандайдир чўтир, ғилай киши жой олган эди.

Хонага кирганида, тўпланганларни кўриб, у беихтиёр кулумсиради. Дунёда тасқара одамки бор, никобсиз яшолмас экан! Бу ердаги хунукдан-хунук одамлар учун ҳам келишган йигитлар шунчаки никоб вазифасини ўташса керак! Бошқа никоблардан ташқари, албатта... Олдинроқ буну тушунганида, у ҳам чинакам Бурҳон Шариф бўлармиди? Аттанг...

Аммо унинг хаёли бўлинди.

Чўтир-ғилай унга тикилганча, бошини чайқади. Кўзлари аланечук мунгли тус олди.

— Э-э, болани жуда кийнаб юборибсизлар-ку! Ўзи одам эмас экансизлар! — бўғилган-асабийлашган алфозда ёнидагиларни тергай бошлади хона соҳиби.— Мен сенларга неча марта айтдим, тил билан битадиган ишни қўл билан бажарманглар, хожати йўқ! Бировларни келтириб, азобламанглар, инсонни қуч билан енгиб бўлмайди! Бундай ўйламайсанларми? Сенларнинг аҳмоқликларингдан қачонгача мен жабр чекаман? Икки марта фалажга ўхшаб ётдим. Уч марта

инфаркт бўлдим... Сенларга эс кирмади-кирмади!..— Чўтир-ғилай унга яна маҳзун тикилди. — Сиз булардан ранжиманг, ўғлим. Пул қутуртириб, булар ваҳший бўлиб кетган. Бизнинг иложимиз қанча, дунёда ҳали ваҳшийлик етарли!.. Юзингиз шишганидан кийналсангиз ҳам, кўзларингизни катта очиб, менга тик қаранг. Мен сизга ҳақиқатни айтаман... Ҳаётда ҳар ким бир касби қор танлайди. Пул топиш, мол-мулкка эгалик қилиш ҳам ҳунар. Бунинг учун ҳозирги кунда бировни биров айблаёлмайди. Албатта, эгри йўлдан юриб, номардлик қилмаслик керак. Биз худонинг олдида ҳам, банданинг олдида ҳам жавоб беришга мажбурмиз! Кимки бу қонунни бузса, жазосини тортмасдан қолмайди. Мен буни доим назорат қилганман. Бундан кейин яна қаттиқроқ назорат қиламан. Булар сизга нисбатан ваҳшийлик кўрсатишгани учун ҳам, ҳали чиғириқдан ўтишади, ўғлим. Ҳаммасининг терисини шиламан! Мен сизга буни очиқ ваъда бераман... — Хона соҳиби давлат идорасидаги раҳбарлардек столни чертиб, негадир узоқ ўйга толди. — Хўш, бизга айтадиган нима гапларингиз бор? — сўради ниҳоят ундан.

— Менинг сизларга айтадиган гапим йўқ,— деди у.

— Аниқми?

— Аниқ...

— Яхши,— деди чўтир-ғилай. — Эҳтимол, шундай бўлгани маъқулдир...— Тортмани очиб, кутилмаганда таклифнома қоғози, гувоҳнома, эски қопчикни олганича, стол четига суриб қўйди. — Булар сизники, ўғлим...— Эшик ёнида турган йигитларга юзланди: — Бу йигитни катта йўлга чиқариб қўйинглар...

У хона соҳибининг гапини диққат қилиб, ажабланиб эшитганига қарамай, бу одамнинг самимиятига кўнглида ишонмаган эди. Никоб тақиб, ҳар қадамда минг бир киёфага қирадиган қорчалон кишилардан шафқат ёки марҳамат кутиш ортиқча. Бундай одамлар аксари фақат манфаат юзасидан иш тутиб, керак бўлса, тукқан онасини ҳам алдаб кетади. Бунинг устига, у бир ўлимни бўйнига олган, ҳаммаси тугади, деган қарорга келган эди. Лекин ҳозир ялтироқ таклифнома қоғози, гувоҳнома, бир ховуч сариқ чақа солинган эски қопчик қўлига тегиб, катта йўл тўғрисидаги буйрукни эшитгач, юрагида умид йилт этди. Эй худо, нахотки, бутун кийноқлар орқада қолиб менга қайтиб озодлик насиб қияпти, деб ўйлади.

Сипо йигитлар учинчи қаватга олиб чиқишган пайтда, атрофга қараб кун билан туннинг фаркига борадиган аҳволда эмасди. Тўрт йигит етагида кенг-мўл хонани тарк этиб, зинадан пастга тушаётганида, барча чироклар ёник, демакки, тун эканлигини пайқади. Мени бу ерга келтиришган кечадан буён неча тун ўтди экан, тушунмаяпман, деган гап хаёлидан кечди.

Ниҳоят, оқиш-кизғиш бинодан узоқлашиб, йигитлар уни нимқоронғи, эгри-бугри йўлкадан олдинга бошлаб кетишди. Шу аснода у эс-хушини йиғиб, ўзини маънавий раҳматини англашга уринди. Бурҳон Шарифни душман деб билган кишилар уни бекордан, осонликча қўйиб юборишлари ақлга сиғмайди! Еганича қалтак еди, энди ҳар-ҳолда кадамини ўлчаб босади, деб тутқунликдан бўшатишган бўлса, бунга чидаш мумкин. Аммо кўчада бир қур айлангириб, ўзини қандай тутишини томоша қилиб, қайтиб ичкарига олиб кетишсачи? Еки унга ишонмай, шубҳаланган, изидан тушиб текшириш, кейин чора кўришни ўйлаган бўлишсачи? Мабодо, Бурҳонни қўлга туширишиб, уни қўйиб юборишмадимикин? У «меҳмон» бўлган бинодаги хоналарда кимлар бор, қачон тутилган — билиш қийин!... Афтидан, бинода унга юзлашганлар корчалонларнинг энг катталари эмас. Ундайлар ўзиникиларга ҳам бемалол кўринавермайди, парда орқасида туриб иш тутади, дейишади. Лекин улар ҳамма нарсадан хабардор, унинг қисматига тегишли кўрсатмани ҳам ўшалар беришган, албатта. Фақат, кўрсатма нимадан иборат?! У умидланганидан кучга кириб, дадил олдинга кетяпти-ю, нега юраги орқага тортяпти? Ҳозир кўнгли бунчалик ғаш бўлмаслиги керак эди-ку!..

Ярим соат чамаси юришгач, икки томони қуюқ дарахтзор йўлка тугаб, рўпарада ялтираб, тунда дарёга ўхшаб ётган йўл, маржондек тизилган чироклар кўринди.

— Ана, катта йўл. Бу ёғига ўзингиз боравурасиз, ока, — деди унинг худди пинжиги суқилиб келаётган йигит.

Ҳамроҳлари узилиб қолишиб, у ҳамон нима бўлаётганини англаёлмаган кўйда секин илгарилади.

Беш-ўн кадам босгач, беихтиёр тўхтаб, орқага эҳтиёткор ўгирилиб қаради. Қаради-ю...

Йигитлар ғуж бўлиб, қотиб туришганини, олдинга чўзик узун бир қўлни кўрди.

Шу пайт тўппонча қарсиллаб отилди.

У оёғи ердан узилиб, яна ерга теккандек ҳолатни туйди. Чайқалиб кетди. Бироқ йиқилмади. Энди ўзи учун ҳеч нарсанинг аҳамияти йўқлигини хис этиб, йигитлар томон мағрур ўгирилди.

Тўппонча кетма-кет қарсиллади.

У ўзи истамаган, кутмаган ҳолда тиз чўкди. Сўнг ерга оҳиста чўзилди.

Пичирлаб фақат биргина сўз — Ҳалима, деди...

Ердан

Ўзин баланд кўтариб,

Қайтиб

ерга ургандек шамол —

Чўққиларни бир қатла кўриб,

Ногоҳ қулаб кетдим,

ойжамол.

Қулаб кетдим —

Узилиб кундан,

Бошим билан

тун деган жарга.

Айтган каби, қисматинг менман,

Кўз олдимга

тортилди парда...

ИККИНЧИ МАНЗАРА

ПАРВОЗ

6

Унга негадир ўзи коп-қоронғи, узун бир йўлакда кетаётгандек туюлди.

Анчадан кейин, йўлак тугаб, офтоб чарақлаб турган ажиб бепоён зангор водий бошланди.

У ўзининг ҳавода илғар-илғанмас заррадек енгил парвоз қилаётганини сездди. Водийни узок айланди ва бирдан...

Зангор водий ўрнида катта йўл этагидаги кимсасиз, ғариб дарахтзорга келиб қолди...

қуриган бир дарахт остидаги чуқурликда шох-шаббага кўмилиб ётган қандайдир жасадни кўрди...

жасад унга жуда-жуда таниш эди...

эй, бу мен-ку, деб юборди тикилиб туриб.

У жасади кобиқ сингари ерда ётгани, ўзи эса тухумни ёриб чиққан паррандага ўхшаб учиб юрганига ниҳоятда ажабланди.

Инсон дунёда фақат бир марта яшаб, бир марта ўладиган ожиз банда эканлигидан, ўзининг кейинги қисматини аниқ билмайди.

Одам ўлганида, одатда, жисмнинг ҳаёти тугайди, жон, рух абадий қолаверади, деган гап унинг қулоғига чалинган, буни қаердадир ўқиган ҳам эди. Аммо барча одамлардек, худди шундай бўлишини тириклигида у ҳам ҳаёлига келтирмаганди! Ҳозир ўзича, сен қайси эътиқодга бўйсунмагин, ўтганларни хотирлаб зиёрат қилиш, шам ёқишлар муқаддас саналиши бежиз эмас экан-да, деб ўйлади. Нечундир «арвоҳ» сўзини, сўнг арвоҳ-капалакни эслади.

Боя айланиб чиққан бепоён зангор водий уни имлаб, қайтиб боришга чорлаётгандек эди. Бирок чуқурликда ётган жасадга тикилиб турганича, шўрлик, жафокаш инсон, деган фикр ҳаёлидан кечиб, ачиниб кетди ва бу жасаддан узилгани билан барибир узоклашолмаслиги, демакки, хали-бери зангор водийга боролмаслигини ҳис этди. Офтоб чарақлаган ажиб водий энди ҳозирча унинг учун шунчаки умид манзили бўлиб қолди!

Бу дарахтзорга у туйқусдан келиб, аввалида бегонадек лоқайд-бепарво яқинлашганига қарамай, шохшаббага кўмилиб, бузилиб-иркитланиб ётган жасад ўзиники эканлигини аста-секин бутун даҳшати билан англай бошлагач, изтиробга тўлиб дам сайин чуқурлик устида нотинч парпираб-чарх уришга тушди. Жисми токи ором топмагунича унга ҳам осойишталик насиб этмайдигандек эди.

Шу алфозда озми-кўпми вақт ўтиб, ахийри аллақандай юк машинаси катта йўлда кетаётганича, дарахтзорга етганида тўхтаганини кўрди. Машинадан бир неча ҳарбийлар ерга сакрашди. Улар дарахтзорни чангитиб кезишган кўйи жасад олдидан чиқиб қолишди. Қуриган дарахт остида, чуқурлик атрофида тўпланиб, бир-бирларига сўз бермай чуғурлашишди.

Кейин, улар жасадни чуқурликдан олиб чиқишди. Чўнтақларини кавлаштириб, бор нарсани кўздан кечиришди.

Кейин, каёкқадир ғойиб бўлишди.

Кейин, яна пайдо бўлишди. Уларга эргашиб, ўз машиналарида миршаблар, тиб ходимлари ҳам келишди. Дарахтзорда катта бир оломон йиғилди.

У ҳамон ўз жасади теппасида маъюс учиб-парпирар, жисмини тезроқ ерга топширишларини интиқ кутар эди. Лекин ҳозир бунга ҳеч ким шошмасди.

Миршаблар жасадни суратга туширишди. Бўй-энини ўлчашди. Негадир жасаддан катта йўлгача ва эгрибугри йўлкагача масофани ҳам ип тортиб кўришди.

Эгни-устини текширмоқчи бўлиб, у ёқ-бу ёққа ағдаришаётганида, уларнинг бошлиғи олдига ҳарбийлар бошлиғи келди.

— Биласизми, бизнинг қисмимиздан биров қочган эди. Шуни қидириб юриб, буни кўриб қолдик. Манови чукурда экан. Афтини танимагандан, олиб чикдик. Бўлмаса, тегмасдик,— ҳарбийлар бошлиғи уялгандек, икки бети қизарди. — Чукурни ҳам балки текшириш керакдир. Ундан ташқари, ёнидаги ҳужжатлар менда эди, марҳамат!..

Миршаблар бошлиғи эски қопчиқ, гувоҳнома, таклифнома қоғозини аллақандай беписандлик билан кўлига олди. Биринчи навбатда гувоҳномани очиб, кўз югуртирди.

— Йе, Бурҳон Шариф-ку! — деди бехос илжайганича. Ҳаяжонланиб, жасадга энгашиб қаради. — Ҳа, Бурҳон Шариф экан! — деди ўзининг зийраклик қилиб таниганига хурсанд бўлгандек ҳолатда. — Биз бу одамни яхши биламиз! Телевизорга кўп чиқарди. Газеталарда қанда қилмай сурати босилиб турарди. Лекин кўча-кўйда ҳам оддий одамдек юраверарди. Жуда зўр одам... эди! Энди ҳаммаси тушунарли. Душманлари уни қийнаб, отиб ташлашган. Мен ўзи, бир куни шундай бўлмасмикин, деб кўркиб юрардим!..— Миршаблар бошлиғи сўзини олижаноб кишиларга хос хўрсиниб, ғамгин оҳангда тугатди.

Икки бошлик ўртасидаги бу суҳбат уни эсанкиратиб кўйди.

У, мен кимман ўзи, деб ўйлай бошлади. Ва мана энди сўнгги кунларда рўй берган бутун воқеалар бирма-бир ёдига тушиб, баданини ўқ тешиб, кўкариб-қорайган, дабдала ҳолда оёқ остида ётган жасадига олдингидан баттар ачиниб кетди.

Худди шу сонияда бошқа бир нарса унинг диққати-

ни жалб этди: одам эмас, қоғозга қараб иш тутишга одатланган кишилар Бурҳон Шариф билан уни яна адаштиришяпти!

Албатта, Бурҳон Шарифга ўхшашни у ҳамон ор деб билмайди. Лекин...

Тириклигида, корчалонлар хузурида Абдулла Бурҳонга «айланган»идан иззат-нафси оғримаган, норозилик туймаган эди. Дўсти, биродарини сотмаслик, хиёнатга йўл қўймаслик учун ҳаттоки атайин Бурҳон Шариф «бўлиб олган», бундан ўзича ифтихор ҳам сезган эди! Ўлганидан кейин, ҳозир — бу ерда эса, ўзини қандайдир камситилиб-таҳқирланаётгандек ҳис этди. Гап шундаки, яхшими, ёмонми — ҳар кимнинг ўз гўри-кафани бор. Ахир, қандай бўлмасин, тупроққа топширгунларича, одамлар Абдулла Ҳаким деган киши ҳам дунёда яшаб ўтганини билишлари керак-ку! Дунёдан ўз исми билан кетишдек оддий бир насибага, нахотки, у ҳақли эмас!

Сўнгги кунларда, мен Бурҳон Шарифман, деб туриб олган Абдулла, ҳозир беихтиёр бўғилиб, сизлар тирик инсонсизлар, ўз ишларингга жиддийроқ қаранглар, биродарлар, ахир, мен бошқаман, деб бор овозда ҳайқиргиси келди. Аммо жисм билан рух бир-биридан узилганида, жисм ҳам, рух ҳам гапиролмас экан! У ўзининг безабон эканлигини пайқаб, паришонланиб қолди. Абдулла ўлганидан кейин ҳам, Бурҳон Шариф билан унинг киндиги узилмаган экан! Демак... демак, биргина чора — бу англашилмовчилик, бу даҳмазалардан ниҳоят қутулиб, осойишталик топиш учун, у фидоийларча иш тутгани ҳаққи, Бурҳон Шариф ҳам энди унга қандайдир ёрдам бериши керак! Худди шундай: Бурҳон Шариф тезроқ ёрдамга етиб келишини кутишдан бўлак илож йўқ!..

7

Миршаблар қотиллик юз берган жойни ахийри текшириб бўлишиб, одамлар қуршовида, ерда чўзилиб ётган жасадни замбилга солишганча, тиб ходимлари миниб келган машинага ортишди.

Жасади билан бирга, у ҳам машинага кўнди.

Машина йўлга тушди.

Бу — уч-тўрт кун бурун кўрган, унга таниш ўнқир-чўнқир, дала-дашт йўли эмас, афтидан, тўғри шаҳарга борадиган катта йўллардан бири эди. У, кетганимда

нега мени бу йўлдан олиб кетишмаган экан, деб ажабланди.

Куз куни, кечки пайт эди. Шаҳар олисдан ботаётган қуёш нурлари остида алвонланиб, бўртиб кўзга ташланарди. Ажиб мискин, шунинг баробарида, улуғвор, жозиб эди!

Шаҳарга қараб боришаётиб, у кизик ҳолатни туйди.

Бутун ҳаётида шаҳар билан фикат бир марта сокин-соёйишта юзлашган эди. Кейин, кириб келганида, ҳар гал — Ҳалимани кўришга шошган, айрилиб қолгач, барибир эслаган, қўмсаган, ҳаяжон бўғзига тикилиб, яйраган, азобланган эди! Унинг учун шаҳар — Ҳалима эди!

Ҳозир ҳам, жасади ёнида кетаётганини унутганча, Ҳалима ёдига тушиб, совиган жисми билан қоришиб-бирлашгандек кўйда ҳаяжондан титраб, тириклик пайтидаги сингари саросималаниб қолди. Буниси майли, севгилисига тўликиб илтижо қилаётгандек бўлди...

*Сен йўқладинг яна бехосдан,
Яна қайтиб*

нурланди хаёл.

*Ҳам самимий, ҳам соҳибжамол —
Дунёдаги ягона АЁЛ! —
Юксалмоқда руҳим
парвоздан.*

Мен бир қушман.

Яраланган қуш.

Бағримдадир

умид ва армон.

Менга берар қайтадан дармон,

Берган каби гўёки фармон —

Уша дилкаш

илоҳий товуш!

Мен

бу кунни кутгандим йиллар,

Сенга қилиб

фақат илтижо.

Мана,

Келди гўзал бир дунё!

Бир кун

тошиб-оққандек дарё,

Кутганида

курғоқ соҳиллар.

Менинг

*кўкдан қулаган руҳим —
Кўкда*

*бугун урар гирдибод.
Ҳаёт — энди бўлгандек бунёд,
Бунёд бўлиб —
сендек паризод...
Менинг севинч,
менинг андуҳим!..*

Шу аснода, у ўз ҳолатига ўзи ажабланди: жисм ва руҳга — иккига бўлиниб, икки одамга ўхшаб турганида, Ҳалимага бағишлаб қачонлардир ёзган шеърлар ҳамон унинг хаёлида айланмоқдами?! Азалдан инсон кўркиб-вахимага тушган ўлим, аслида, ҳеч нарса — шунчаки бошқа намоишга киришдан иборат эканми?! Абадиятга иқрор бўлиб, табитдаги доимий шакл ўзгаришини яхши билганингга қарамай, ҳаётнинг одатдагидек бундай давом этишига нечундир ақл бовар қилмайди! Бу аллақандай буюк бир телбаликка ўхшайди!

У ҳозир Ҳалиманинг ўз ёдидан кўтарилиб кетмаганига ҳам ажабланди. Мен энди бундан сўнг, жасадим дафн этилиб, зангор водийга борганимда ҳам — ҳеч қачон Ҳалимани унутмасам керак, деб ўйлади. Албатта, бу Ҳалимага боғлиқ. Ҳалима мени эслаётган бўлса керакки, мен ҳам эсладим! Руҳлар орасида хабардорлик бор нарса, биз фақат бунга кўпинча аҳамият бермаймиз, дейишади-ку!

Йўлда алам-изтиробга чулғаниб кетаётган эди; унга, севгилисини эслаб, бир оз таскин-тасалли насиб этгандек туюлди.

Кеч қоронғиси тушаётганида машина шаҳарга етиб келди.

Мўъжазгина касалхоналардан биридаги икки ён томонида баланд сўрилар бўлган, эски ҳаммомларни эслатган бадбўй, ифлос бир хонада жарроҳлар Абдуланинг баданидаги ўқларни олиб ташлаб, яна нимадир излагандек, жасадни бемалол тилкалаб чиқишди. Ниҳоят, ҳидни кеткизадиган суюқ-бинафшаранг дори билан ювиб, жасадни узун-юпқа бир халтага солиб кўйишди. Буришиб-бужмайиб, пўст ташлаган кўллари совун билан узок ишқалаб ювиб, жарроҳлар шундан сўнг ўша хонанинг ўзида, бир чеккада ўтирганча, терговчилар учун ўлимнинг содир бўлиши сабаблари тўғрисида шошмасдан хулоса ёзишди. Буларнинг ҳаммаси оғир, кўнгилсиз, даҳшатли эди.

Инсон дунёда барча кўргиликларга чидаши мумкин, бироқ ўлигим хор бўлмасин, дейди. Ҳалиманинг олдидаги гуноҳини айтмаганда, одамлар, ҳаёт олдида ҳеч қандай айби йўқлигига қарамай, ваҳшийлик, номардлик натижасида унинг ўлиги хор бўлган эди. Ҳаммадан ҳам даҳшатлиси — бу аёвсизлик яна қанча давом этишини билиб бўлмасди!

Кутилмаганда хонага идорада Абдуллага ўхшаб оддий вазифада ишлаган йигитлар, Ҳасан ва Очил деган унинг тенгдош дўстлари кириб келишди. Шу паллагача нуқул оворагарчилик кўрганидан, миршаблар бунчалик тез ҳаракат қилиб, идорадагилар бундай дарров — шу окшомнинг ўзидаёқ, қаёқдандир одам топиб юборишади, деб ўйламаган эди. Дунёда ҳар қалай инсоф йўқ эмас экан! Хайрият!

Ҳамкасблар хонадаги навбатчи ўсмир билан қизга қоғоз кўрсатишиб, уларнинг қўлига негадир пул ҳам қистиришиб, жасадни қийналиб кўтаришганча, эшикка йўналишди. У бир оз суюниб, ховлиқиб, уларнинг изидан капалакдек учди.

Ховлидаги тор бир йўлкада йигитларни енгил машина кутиб турарди.

8

Тун аллақачон бошланган, кўчаларда одамлар сийрак тортишган эди. Лекин уммондаги кемалардек, машиналар ҳамон бир маромда юзишмоқда. Шаҳар ўзининг тирикчилиги билан банд.

Дўстлари минган машинага ўрнашганича, йўлда кетишаётиб, унинг хаёлига биринчи навбатда, энди бизни қаёққа олиб боришаркин, деган гап келди. Жасадни касалхонадан тўғри қабристонга олиб боришмайди, албатта. Сен қайси аҳволда, Бурҳон Шарифми, Абдулла Ҳакимми — ким бўлмагин, ўзбекчилик — расми-русмга риоя қилмай қўйишмайди! Фақат, буни қерда амалга оширишади? Бундан ҳам олдин, ҳозирги турки-тароватига қараб, ҳамкасблари Абдуллани танишганмикин?! Улар танишган тақдирда, бир-икки кўришган, яхши билишганига қарамай, барибир, ижара уйда уни кутган ҳам, кузатадиган ҳам йўқ! Демак, идорага олиб бориб ўша ердан чиқаришадими?!

Тўхта! У олдинги ўриндикда ўтириб кетишаётган оғайнилари келишгандек баббаравар хўрсинишгани-

дан, сергакланди. Сен аввал булар нималар дейишини эшитишинг керак!

— Эй, падарига лаънат, дунё шу экан!— деди машинани ҳайдаб бораётган Ҳасан, кўп ўтмай, паст товушда.

— Бечора... Одам ишонгинг келмайди. Мен хабар топганимда, бирдан тахтадай қотиб қолдим. Ўзимча, биронтаси ҳазиллашаётгандир, деб ҳам ўйладим,—тўнғиллади дўсти сингари овозини кўтармасликка тиришиб, Очил.

— Вақтида одамнинг қадрига етмаймиз. Кейин, қарасанг, пақ этиб...

— Ўлим-ку, ҳамманинг бошида бор. Лекин бунақаси... ёш, тоғдай йигит! Шуниси ачинарли!

— Ўзи бу бошқача эди. Тўғри, самимий. Айниқса, ҳеч кимга ўхшамаган чиройли, боладай содда куларди.

— Хотини, албатта кунини кўриб кетади. Болаларига кийин! Ўғли олти, кизчаси энди тўртга кирган экан...

— Биз майли, катталарни айтаман. Ўзи ҳеч қачон ўлмайдигандек муомала қилишади. Биронтаси бундай кўшилиб келмади. Ҳаммасининг шу кеча онаси туғиб ётибди.

— Улардан ҳам ортикча хафа бўлмаслик керак. Ҳозир идорада ярми одам йўқ. Учтаси сафарда, иккитаси дам оляпти. Бизни имилламай уй-уйдан топтириб, юборишганига ҳам шукр!

— Дарвоқе ҳалиги... Абдулла кўринмайди? Уйига кетмаганми, ишқилиб?

— Ичиб олиб, кайф устида қишлоғи эсига тушиб, кетган бўлса, балки кетгандир. Ким билсин! Баъзан шунақа одати бор. Онасининг қабри устида ётиб, бирикки кун обидийда қилиб, қайтиб келади. Лекин шу зиёратни айтмаса, қишлоқда унга кўзи учиб турган киши қолмаган.

— Менимча, ишга келмаслик учун албатта унинг қишлоққа бориши шарт ҳам бўлмаса керак.

— Ҳеч шарт эмас! Умуман, бирон ерда санқиб юрган ёки думалаб ётган бўлиши ҳам мумкин. Ўз дўстимиз-ку, аммо қаттиқ ичиши барибир ёмон! Биров эшитмасин, икки ойча бурун хушёрхонага тушиб қолган экан. Бурҳон Шариф бориб, мирбашлардан илтимос қилиб, олиб чиққан.

— Бурҳон Шарифнинг бағри кенглиги! Бу шундан

фойдаланиб юрарди. Энди унақа химматли одамни тополмайсан! Орқасига тегиб хайдашади.

— Мен ҳам уни бирон хунар кўрсатмадими, деб ҳозир ўзимча кўркиб ўтирибман. Мавриди эмас. Бу ёқда Бурҳон Шариф ўлмаганида ҳам, билинмасди.

— Аввалдан бир қамчи шоирлик ҳам бор шекилли, бу болада?

— Бор. Шеър-пер ёзиб юради. Тўрт-бешта нарсаси чиққан. Лекин бундай шеър ёзаман, деб қишлоқдан келадиган кўп. Баъзиси уйланиб, баъзиси ичиб йўқ бўлиб кетади. Ҳозирги замонда анча-мунча китоби чиққан одамларни ҳам биров менсиб, дарров шоир деявермайди. Булар-ку, шеърга ишқи тушган шунчаки ҳаваскор...

Ҳасан билан Очил шундан сўнг — бундай пайтларда кўпинча бўлганидек, — отнинг пишкирганига ўхшаб, яна бир қарра хўрсиниб кўйишди.

У Бурҳон Шариф тўғрисидаю ўзи ҳақда оғайнилар қайси йўсинда сўз юритишлари мумкинлигини ҳеч қачон хаёлига келтирмаган, бундай очиқ гапни илк дафъа эшитиши эди! Одамлар одатда, юзингга қараб эмас, орқадан сенга тўғрироқ баҳо беришади, тириклигингда сен буни билишинг керак эди, деб ўйлаб, алланечук ўкинди. Аммо шу дамда бу муҳим эмасди... Ҳамкасбларига қўшилиб касалхонани тарк этишганида, у, биродарларим ҳарҳолда миршаблардек адашишмагандир, дардисар бу жасадни, қандай турки-тароватда бўлмасин, албатта танишгандир, деб умидланган эди. Бундан ташқари, «Бурҳон Шариф қаерда юрибди экан?! Сафари тугаб, идорага, уйига қайтганмикин?!» — деган хаёлга борган, балки қайтгандир, деб ҳам умид қилган эди. Шу боисдан, энди бутун иш ҳамирдан қил суғургандек осон кўчади, ана-мана — жасадимни тупроққа элтиб топширишади, шу билан ҳаммаси тамом, деб ўйлаган, ишонган эди! Тенгдош-дўстларининг гап-сўзларига диққат қилиб, у бир лаҳза бурун сеза бошлаган осойишталик яна барбод бўлди. Дунёда қоғоздан қоғоз туғилиб, кейин иш чигаллашиб кетавериши қонуният эканлигини ҳис этди. Миршаблар тўлдирган қоғозлар ҳам аллақачон ҳаракатга келиб, муайян бир таассурот уйғотишганига шак-шабҳа йўқ эди!

Бироқ шу паллада у негадир ўзидан кўпроқ яна Бурҳон Шариф тўғрисида ўйлаб, ташвишлана бошлади. Унинг изтироб чекаётгани майли, бу ҳолда Бурҳон

Шарифга жабр бўлмайдими?! Икки ўртада Бурхон Шариф куйиб қолмайдими?!

Айни фурсатда пайқади: ха-а... унинг жасадини машинада ўзининг ғариб кулбаси ёки идорага эмас, Бурхон Шарифнинг уйига олиб кетишяпти!..

9

Эскидан шаҳар ҳаётининг эзгу жиҳатлари билан бирга, бемаъни томонлари ҳам кўп.

Масалан, у шунча яқинлик, кадрдонликка қарамай, Бурхон Шарифнинг уйини кўрмаган; тахминан билади, холос. Фақат у эмас, манови йигитлар ҳам олдин ишлари тушмаган; ана, қўлларида қоғоз, машинани ҳар дамда тўхтатиб, ундан-бундан суриштириб, кўчадан-кўчага ўтиб юришибди.

Ниҳоят, машина беш қаватли кўримсиз бир уйнинг олдига келиб, уч-тўрт киши куйманиб турган йўлак эшигида тўхтади. Кейин, одамлар пичирлашиб, ниманидир шошмасдан, узоқ машварат қила бошлашди.

«Эй худойим, бахтиқаро банданга бундан бўлак жазоинг йўқмиди?!»

У ҳаттоки тириклигида ҳам ҳис этмаган чексиз-баёнсиз ғуссага чулғанган эди! Энди ҳамма нарса ҳал бўлди. Энди Бурхон Шарифдан, етиб келиб, бирон ёрдам кўрсатишидан умид йўқ. Энди тақдирга тан бериш керак... Уни бировнинг номи билан, бировнинг уйдан чиқаришади! Бировнинг бола-чақаси унинг бошида айтиб йиғлайди! Бировнинг кафани, бировнинг тобути!.. Ўша, бировнинг ўзи эса, бу гаплардан беҳабар, қаерлардир юрибди! Қани, мен бошқаман, деб хайқира олсангу сени кимдир эшитса!..

Энди у жасадини тезроқ ювиб-кафанлаб, кўмишларини кутиши керак, вассалом! Қанчалик ўртаниб-азобланмасин, бу барибир натижа бермайди!..

Йўлак эшигида тўпланганлар ахийри машинадаги «юк»ни кўтаришиб, инқиллаб-синқиллаганча, бешинчи қаватга олиб чиқишди. Чирок порлаб турган, деразалари ланг очик хона ўртасига ётқизиб қўйишди.

У ҳам жасадига эргашиб келганича, дераза токчасига беозор кўнди.

Уйни йиғи-сиғи, нола-фарёд тутган эди.

Аммо хонада ҳали биронта ҳам аёл кўринмасди. Эркаклар бир-бирлари билан ҳамон пичирлашиб, хона-

да негадир чарх уришарди. Улар жасад атрофида анча уймалашишди. Юзини очик қолдириб, тоза бир матога ўрашди. Хона ўртасига янги бир қалин кўрпача тўшашди.

Шундан кейин, эркаклар хонани тарк этишгач, уч-тўртта ёш-қари аёл кириб келди. Улар қариндош-уруғлар бўлишса керак, бошларини чайқаб, кўзёш тўкиб, номард дунёни астойдил қарғашди.

Кейин, бўшаган хонага кўк кийиб, бошини ҳам кўк дурра билан танғиган, Бурҳон Шарифнинг хотини бўлса, керак — микти бир жувон юлкиниб, телбаланиб кириб келди. Ўзини тўғри жасаднинг устига отди. Инграниб, ожиз йиғлашдан муштлари билан кўксига уриб, аста-аста қаттиқ надомат чекишга ўтаверди. Бошидаги дурраси бўйнига сирғалиб тушди. Сочларини, юзини юлиб-тимдалай бошлади.

— Бегим!— нидо қилди жувон.— Ўргилай, бегим! Сизнинг ўрнингизда мен ўлсам бўлмасмиди, бегим! Мени, болаларингизни кимга ташлаб кетяпсиз, бегим! Бизга озгина раҳмингиз келмайдими, бегим?!

У жувоннинг ночор аҳволини кузатиб туриб, беихтиёр кўнгли бузилгандек бўлди. Бурҳон Шариф, жилла қурганда, ҳозир остона кечса, нима қиларди! Бу даҳмаза, бу дилсиёхликка чидаш мушкул! Лекин кейин иш бундан ҳам оғир кўчади. Наҳотки, Бурҳон Шариф — ақалли юрагида, қандай савдолар юз бераётганини сезмаётир?! Наҳотки, иш деб, ташвиш деб, дунёни унутиб қўйган Бурҳон Шариф?!

Куз кечалари ҳамиша салқин, нотинч, кўнгилсиз бўлади.

Ана, бу тун ҳам аёз туриб, тўзон кўтарилиб, кутилмаганда шатир-шутирлаб, эзганича ёмғир ёға бошлади.

Унга ҳозирги ҳолат билан бу ёмғирда табиий бир уйғунлик бордек туюлди...

Ёмғир ёғар.

Ёғар ёмғир.

Булут йиғлар.

Кўк йиғлар...

Бу —

балки, илк қўшиқлардир,

Балки,

сўнги қўшиқлар?!

Ҳеч ким билмас!
 Билмас шоир —
 Гарчи
 ҳислар илоҳий.
 Ёмғир ёғар.
 Ёғар ёмғир.
 Умид — қалбнинг паноҳи.
 Бу дунёда мангулик бир
 Нарса йўқ,
 дер ошиқлар.
 Мен билмадим...
 Ёғиб ёмғир,
 Ёғмоқдадир
 қўшиқлар!..

У қачонлардир ўзи Ҳалимага бағишлаб ёзган шеърларни нега яна эслаётганига таажжубланди... Ўз мурдаси ёнида, мотамхонада эканлигини ўйлаб, хижолат чекиб, ҳамон йиғлаб, чуқур хасратга чўмиб ўтирган миқти жувонга секин, кўрқа-пуса қаради. Жувоннинг аҳволи чиндан аянчли эди.

Бироқ бу гал у жувонни факат четдан шунчаки кузатиб қолмай, олдин кўрмагани учун ҳам, Бурҳон Шарифнинг рафикаси шу экан-да, деб кизиқсиниб, афти-ангорига эҳтиёткорлик билан разм солди. Кейин...

Эси оғиб, ногаҳон бақа бўлиб қолди.

Тавба! Ахир, бу... Ҳалима-ку!

Хона ўртасида бошидаги дурраси бўйнига тушиб, куйиб-адо бўлган бир кўйда ўтирган жувон албатта олдинги Ҳалимага кам ўхшарди. Йиллар ўтиб, жуссаси ҳам, киёфаси ҳам ўзгарган. Лекин барибир бу — ўша Ҳалима эди! Одам танимайдиган шу ҳолатда ҳам, у Ҳалимани таниди!

Эслаб, кўмсаб, кўчаларда тентираб излаганида, Ҳалиманинг шундай ўз яқинида, қадрдон бир уйда эканлиги унинг хаёлига келмаган эди. Тақдирнинг ўйинини кўрмайсизми!

Шу кунлар — Бурҳон Шариф унга, у Бурҳон Шарифга айланиб кетганида, икки инсон ҳаётининг гирдибоди кизиқ бир нуқтада ниҳоясига етади, деб ҳам ўйламаган эди. Тақдирнинг ўйинини кўрмайсизми!

Қандай бўмасин, Ҳалима ундан, у Ҳалимадан қочиб

кутулолмаганди! Унинг жасади бошида Ҳалиманинг
могам тутиши қонуният эди!

*Қочиш мумкин
дарддан, балодан.
Қор-ёмғирдан.*

Нохуш ҳаводан.

Балки, сукут.

Балки, садодан...

*Муҳаббатдан қочиш
қийинроқ.*

Бахтдан қочиш мумкин.

Бемалол.

Бахтсизликдан?

Мумкин. Эҳтимол.

Сен

ўзингдан

қочарсан яққол...

*Муҳаббатдан қочиш
қийинроқ.*

Бу не тушки,

сени уйғотган —

Солиб бутун юракка титроқ.

Мумкин қочмоқ ҳатто ҳаётдан...

*Муҳаббатдан қочиш
қийинроқ.*

У ўзини овутиб-алдаб, ўзича йиллар бўйи инониб
юрганига қарамай, аслида, Ҳалима уни унутган эди!

Ҳалима унга эмас, Бурҳон Шарифга меҳрини изҳор
этиб, у эмас, Бурҳон Шарифни ўйлаб, кўксини пора
килаётир!

Адашиб-улоқиб, уйи эшигидан кирган бу жасад
Абдулланики эканлигини Ҳалима билгани ҳам, кейин
сезгани ҳам йўқ!

Аммо бунга ҳис этиб, ҳозир у Ҳалимадан ўпкаланма-
ди. Ҳалимани бевафо деб айбламади. Ўз қисматидан
ўксинмади ҳам!

Дунёда мард бўлиш керак! Айтиш қийин... Абдулла
билан икки томчи сувдек ўхшаш келгани учун, Ҳалима
Бурҳон Шарифни ёқтириб қолгандир?! Еки, ҳаёт йўли-
да учратиб, Бурҳон Шарифни Абдулладан ҳам кўпроқ
севгандир?! Еки, Бурҳон Шарифга нисбатан одамлар-

нинг меҳрини туйиб, Ҳалиманинг юрагида ҳам чексиз меҳр уйғонгандир?!

Умуман, Бурҳон Шарифни яхши кўрмай бўлмайди! Ахир, яхши кўрганидан, Абдулланинг ўзи унга ҳаттоки жонини топширди-ку!

Ҳалима бекорга нидо қилмаяпти:

— Бегим! Ўргилай, бегим!..

У ҳозир яна бир нарсани ҳис этди: Ҳалима тўғрисида энди ҳадеб ўйлайвермайди! Ҳалимага бағишлаб ўзи бир пайтлар ёзган шеърларни ҳам энди ҳеч қачон эсламайди!..

10

«Аввалдан рўй берган англашилмовчиликни охиригача тузатиб бўлмади. Бурҳон Шариф етиб келмади; ҳеч қандай ёрдам кўрсатолмади. Демак, бу иш ўз роҳиравиишида тугайди!»

Шундай фикрда тўхтаб, тақдирга тан берган бўлсада, ўша кечаси ҳам, эртаси куни ҳам у барибир, Бурҳон Шариф балки етиб келар, даҳмазани бартараф қилишга уринар, деб кутди. Алланечук умидланди.

Тун ўтиб, тонг ёришиб-ёришмасдан уйга эркак-хотин, одам ёпирилди.

Унинг жасадини ювиб-кафанлаб, омонатгина «кийинтирган» бўлишди. Кейин, тобутга солиб, усти очик машинада йиғи-сиғи билан ўзи ишлаган идорага олиб келишди.

Идора биноси пешайвонидаги баланд бир тахта устига тобутни ўрнитаб, ярим соат чамаси атрофидан айланишди. Шундан сўнг, мотам мажлиси ўтказилди.

У ўз жасади пойида хуркибгина ўтирар, тирик одамлар ёктирадиган керакли-кераксиз расми-руслардан толиққан эди.

Видолашиш учун келганлар пешайвонга сиғмай, кўчагача тошиб чиққан эди! Одамнинг бундай кўплигидан у бир томондан, хижолат чекиб, иккинчи томондан, баттар сиқилиб кетган эди. Одамлар албатта Бурҳон Шарифни ҳурмат қилиб келишган, тўпланганларнинг аксарини у тириклигида узоқдан ҳам кўрмаган эди!

Аммо шу палла ақл бовар қилмайдиган бир ҳолат уни, айниқса, қийнаб, саросималантириб қўйган эди.

Идоранинг энг катта раҳбари — Бош бошқарманинг бошлиғи пинжида, бутун видолашув маросими давомида бир қадам ҳам жилмай... у ўлими олдидан,

тақа шаклида курилган уч қавватли оқиш-қизғиш биннинг учинчи қаватида юзлашган чўтир-ғилай киши турарди. Чўтир-ғилай худди ўз фарзандидан айрилиб қолган отага ўхшаб, афтидан, каттик изтироб чекар, қўлида рўмолча, кўзларини ҳадеб ишқалаганча, артиб қўяр эди. Бу ҳам майли, бошқарма бошлиғи, елкаларини сийпалаб, ғилайга таскин-тасалли беришга ури-нарди.

У, дала-дашт қаъридаги бинода ўзи билан маҳзун кўйда, дўстона-беозор гаплашган бу одам тўғрисида ҳозир беихтиёр, менинг ўлимимни истамаган, қўли остидаги сипо йигитлар эса, бунга итоат қилмай, барибир ўлдиришганмикин, деган хаёлга борди. Лекин тезда, ундай бўлиши мумкин эмаслигини ўйлаб, ўшандаёқ бу одамга, умуман, корчалонлардан биронтасига ишонмаганини эслади!

Мотам мажлиси тугагач, жасадни ниҳоят кабристонга олиб боришди.

Бу ерда яна кичик бир йиғин бўлди.

Йиғинда, ахийри ўзини қўлга олгандек, чўтир-ғилай ҳам ўртага чиқиб, қискагина нутқ сўзлади:

— Биродарлар! Номардлик юз берди. Бурҳон Шарифдек инсондан айрилиб қолдик. Лекин инсон енгилмайди! Бурҳоннинг ҳар қатра конидан ўнлаб, юзлаб мардлар униб-ўсиб чиқади!.. Гўрингда тинч ёт, Бурҳон, жигарим. Сенга ваҳшийлик қилганлар жазосини тортмасдан қолмайди. Биз бунга ваъда берамиз...

Мана, шу сўнгги дамгача Бурҳон Шариф етиб келмади.

Бурҳон Шариф номи билан Абдулла Ҳакимни тупроққа топширишди...

УЧИНЧИ МАНЗАРА

ГЎР АЗОБИ

11

У жасади билан бирга қандай қилиб қабрга кирганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Парпираб, чарх уриб, қабрдаги дуч келган қавакдан жой олганича, энди буёғи нима бўларкин, деб пойлай бошлади.

Қабр устида кимдир ширали товушда Қуръон тиловат қилаётганини ғира-шира эшитди.

Кейин, тўп-тўп оёк шарпаларидан одамлар дафн маросимини тугатиб, унинг жасадини ёлғиз ташлаб кетишаётганини хис этди.

Ана, кабр устидаги охирги киши ҳам етти кадам узоклашгандек бўлди.

Шу пайт кабр ичи бирдан ёришди. Жасад ётган тор жой ўз-ўзидан негадир анча кенгайди.

Айни сонияда бехосдан лаҳад ичида икки хушрўй йигит жонланишди.

У ўзича оббо, корчалонлар энди шўрлик жасадни ҳам тинч қўйишмайди шекилли, яна бурдалашмоқчими, куйдириб ташлашмоқчими, нимадир қилишмоқчи, албатта, деб ўйлади.

Йўқ, дарҳол хушёр тортди: булар хушрўй йигитлар қиёфасида келган фаришталар бўлишлари керак! Одамлар Мункар-Накир, деб гапириб юришарди!

Фаришталар жонланишгани заҳоти, жасади ўрнидан туриб ўтирганини кўриб, у ҳайрон қолди. Бирок бошқа бир нарса уни бундан ҳам кўпроқ ажаблантирди: фаришталар билан жасад эмас, жасад номидан унинг ўзи тилга кириб, эшитилар-эшитилмас паст товушда гаплаша бошлади.

— Исминг нима, осий банда?!— сўради ундан икки фариштадан бири.

— Менми? Мен Бурҳон Шарифман,— деди у жасадига ишора қилиб.

— Ўйиннинг ҳожати йўқ, осий банда! Барча ўйинлар нариги дунёда қолди. Тирик одамларга хос бемаънилиқлар сен учун тугади. Тўғриси гапир,— деди фаришта.

— Тўғриси, мен Абдулла Ҳакимман. Лекин Бурҳон Шариф деяверишиб, охирги пайтда бунга ўрганиб кетдим! Ҳафа бўлмайсизлар... Мен бу жасад билан жуда кўп оворагарчилик кўрдим. Шунчаси етади! Мени қўйворинглар. Мен зангор водийга бормоқчиман.

— Шошма, осий банда. Аввало, зангор водий сенга узокдан бир кўрсатилди, холос. Сен у ерга қайтиб ҳеч қачон боролмаслигинг ҳам мумкин. Бундан ташқари, шу жасад сеники; сен у билан бирга дунёда қандай яшаганлигинг ҳақида ҳисоб беришингга тўғри келади. Шунга қараб, қисматинг белгиланади. Демак, сен бу жасадни ташлаб, ҳеч қаяққа кетолмайсан.

— Онам раҳматли ҳар кимнинг ўз номаи аъмоли бор, фаришталар ёзиб боришади, дердилар.

— Гапни кўпайтирма, осий банда. Сен яшаган дунёда гуноҳкор одам ҳакамнинг олдида жавоб беришга мажбур, шундай эмасми?! Бу дунёда ҳам ҳар ким ўзи қилган ишларга ўз тили билан ўзи иқроор бўлиши керак.

— Мен нимага иқроор бўламан?! Отасиз ўсдим; отамни бекорга қамаб, йўқ қилиб юборишган. На акам, на укам бор. Биргина волидамдан ҳам айрилдим. Кейин, севгилим мени тарк этди... Бутун умрим кун кўриш учун кулдек ишлаб, очлик-юпунликда, гарибликда ўтди. Шунча кулфат етмагандек, мени қийнаб, ёвузларча ўлдиришди. Ўлигим сарсон-саргардонликка учради...

— Сенга гуноҳларинг учун фоний дунёда жазо берилди. Бокий дунёда ҳали яна жазони тотиб кўришинг аниқ бўлиб турибди,— гапга аралашди иккинчи фаришта.— Сен ўзингни бу қисматдан форигман, деб ўйлама.

— Муҳаббатда бир оз бебурдлик қилганимни айтмаганда, менинг қанақа гуноҳим бор экан?!

— Билмайсанми?! Қачондир ақалли бирон марта Оллоҳга сидқидилдан ибодат-илтижо қилганмисан?! Сен умринг бўйи хаттоки Оллоҳнинг борлигига ҳам гоҳ ишониб, гоҳ ишонмай яшагансан... Хўп, умрингда қайсидир пайт бундай эс-хушингни йиғиб, ўзингни пок тутиш ҳақида ҳеч ўйлаганмисан?! Йўқ, сен кун ора бўқиб ичиб, бўлган-бўлмаган таомни еб, пок-нопок жойларда ётиб-туриб, шуни хаёт деб тушунгансан. Сен ҳайвондек яшадинг. Ҳайвондан ҳам баттар... ахир, ит ўтирган ўрнини думи билан супуради; мушуклар ювинади; қушлар таранади. Сенга бир қатла имтиҳон оламида яшаш насиб этди. Сен бўлсанг, буни ўйламадинг. Ерда тирик мурдадек судралиб, умринг ўтиб кетди.

— Менинг аввалдан омадим юришмади. Кейин, дунёга қўл силтадим... Майли, мен ўзимча виждонли одам эдим, бўйнимдаги гуноҳлар учун қанча жазо бўлса, чидашга тайёрман... Лекин мен бир нарсага тушунмаяпман. Шунча чеккан укубатлардан сўнг, менгаки яна жазо берилар экан, дунёда ўз манфаатини ўйлаб, бировларни топтаган, бировларнинг умрини ҳазон этган, жиноятни ўзига касб қилиб олган ҳар хил корчалонлар, ёвузларнинг охиратда ҳоли нима кечадими?! Ҳа, дарвоқе, пора бериб, улар баъзан худони ҳам

алдамоқчи бўлишади. Иморатлар қуришади, катта худойилар ўтказишади, кимларгадир хайр-садака беришади...

— Сенинг бошқаларга ишинг бўлмасин, осий бандда. Ҳар ким ўзи учун ўзи жавоб беради. Оллоҳ барча нарсага гувоҳдир. У ошкор нарсаларни ҳам, пинҳон нарсаларни ҳам билади. У ҳамма нарсани эшитгувчи, билгувчидир!..

Шу аснода фаришталардан бири қўлини хавога чўзган эди, қўлида вазмин-гарон гурзи пайдо бўлди. Фаришта зарб билан гурзини Абдулланинг бошига туширди. Жасад тилка-тилка бўлиб кетди.

Ажабланарли жойи: жасад қолиб, кавакда биқиниб ўтирганича — у, шундай баёғсиз бир азобни туйдики, хаста бўлган пайтларида ҳам, ҳаётида неча бор калтак еганида ҳам, ўлимга рўпара келганида ҳам бундай азоб борлигини тасаввур қилмаган эди.

Эс-ҳушидан айрилиб, кавак деворига қапишиб қолди.

12

Қабр бошига гоҳ болаларини етаклаб Ҳалима, гоҳ Бурҳон Шарифнинг қариндош-уруғлари, гоҳ идорадагилар келиб туришар, баъзан саҳарлар ёки шомларда кимдир марҳумнинг гуноҳларини худодан тилаб, мунгли оҳангда Қуръон тиловат қилар эди.

У қабр ичида, қоронғи, зах кавакда ётганига қармай, бунинг барини ҳис этар эди.

Унинг айрим кунлар қабрдан ташқарига чиққиси келар, аммо кимирлашга мажоли йўқ эди.

У юз йиллик бемордан ҳам ёмонроқ ҳолатни сезар, ўзининг бир оз мадорга киришини кутар эди.

Кунлар шу йўсинда ўтаётиб, рутубатли кузнинг кайсидир булутли окшоми ногоҳ — унга ниҳоятда таниш, кадрдон оёқ шарпалари қабристонда эшитилгандек бўлди.

У сергакланиб-жонланди. Қабрдаги тешик-туйнуқлардан уриниб-суриниб, ташқарига отилди.

Бу орада қабр бошига етиб келган, кўзларида жикка ёш — хушқомат, чиройли, мағрур киши, — оҳиста тиз чўкди.

Кейин, кўзларидан ҳамон ёш оққанича, кафтига бир ховуч тупроқ олиб, ғамгин пичирлади:

— Абдуллажон, укажон... Гафлатда колдим. Кечир мени...

«Бурхон Шариф... Дўстим! Биродарим! Қаерларда эдинг?! Нега вақтида етиб келмадинг?! Мен сени қанча кутдим... Тириклигимда бошимга кулфат тушганидан беҳабар эдинг — ёрдам беролмасдинг. Лекин дунёдан кўз юмгач, ҳеч бўлмаганда, мени изтиробдан, таҳқирдан қутқариб қолишинг мумкин эди-ку! Сен мендан ҳам кўпроқ ўзингни англашилмовчиликлар, даҳмазалардан асрашинг керак эди!..»

Бурхон Шариф гўёки унинг бу ҳасратли нидосини эшитиб жавоб қилаётгандек, ўйчан сўз бошлади:

— Абдуллажон! Мени кечир... ҳаммаси учун! Мен сенинг дунёда озгина бахтлироқ бўлишингни истаган эдим. Аксинча, мени деб бир куни ўлимга юзлашингни кутмаган эдим... Бутун-бор гапни сенга батафсил айтиб беришим керак. Биласанми, дунёда эзгуликнинг миллати, ватани бўлиши мумкин. Аммо ёвузликнинг ватани ҳам, миллати ҳам йўқ. У ер бўйлаб гирдибод урган қора бир тўзондир. Замонлар бўйи у одамларни кўз очиргани кўймаган. Нимаики инсонда азиз бўлса, юлқиган, топтаган. Ҳозир ҳам у бошимиз устида айланиб турибди. Мен ўлкамизда жиноят тарихи, келиб чиқиш илдизларини ўрганмоқчи бўлиб, олис шаҳарларга кетган эдим. Бир неча кун кўнглим ғаш, алоқ-чалок тушлар кўриб юрдим. Бирок бундай даҳшатли ҳодисалар рўй бераётгани хаёлимга келмаган эди. Ахийри қайтаётиб, йўлда бир даста эски-янги рўзномаларга кўзим тушди. Ўзимга бағишлаб ёзилган таъзияномани ўқиб, юрагим қиндан чиқиб кетди. Лаҳза ичида гап нимада эканлигини ҳис этдим. Сени ўйлаб, эзилиб, сен билан ақалли видолашай, ҳурматингни ўрнига қўяй, деб шошилдим. Афсуски, улгуролмадим, Абдуллажон... Қайтганимдан сўнг нималар бўлганини ҳам сенга айтиб берай. Тўғри уйга боришга юрагим бетламай, идорага қараб югурдим. Идора биноси пешайвонига менинг қора ҳошия билан ўралган каттакон суратим осиб қўйилган. Хўп, бу энди аниқ эди. Лекин узун йўлакда Ҳасан билан Очил гаплашиб туришган экан. Мени кўриб эсхоналари чиқиб кетади, деб ўйладим. Қаёқда! Қўлларини шоп қилиб, Абдулла, одам ҳам шунақа беғам бўладими, ахир, биз Бурхон Шарифдан айрилиб колдик-ку, дейишди. Уларга индамай, бошқарма бошлиғининг хонасига кирдим. Абдуллажон, ўзинг билат-

сан, хозирги одамлар бировга диққат қилиб қарашмайди, кишининг қорасини кўришади, холос, ўзини кўришмайди. Бошлиқ ҳам менга, Абдулла, интизомни бузганинг учун сенга хайфсан эълон қилдик, ишингни тузатмасанг, ўзингга ёмон бўлади, хозир эса йигитлар билан Бурхон Шарифниқига бориб, бизнинг номимиздан яна бир қарра таъзия билдиринглар, нима ёрдам кераклигини сўранглар, деб қолди. Илож-ноилож, Ҳасан билан Очилни ёнимга олиб, уйга бордим. Аслида, Ҳалимани огоҳлантириб, бошимизга қандай фалокат тушганини олдин тушунтириб, кейин бормоқчи эдим. Аммо, ҳамма адашганда ҳам, Ҳалима адашмайди, аёл киши эрини ҳидидан билади, балки ишнинг шундай тезлашгани маъқулдир, деган хаёл билан журъатланиб, остона ҳатладим. Очигини айтсам, ишонмайсан! Бошқаларга ўхшаб, суюкли хотиним ҳам менга диққат қилиб қарамади! Ҳамроҳларим шошиб мени Абдулла деб таништиришгач, негадир юзини баттар четга бурди. Ниҳоят, демак бирга ишлаган экансизлар, лекин сиз бу уйга келмаслигингиз керак эди, деб кўйди. Мен тушунмаяпман, бирон пайт Ҳалима сендан тасодиф озор чекканмиди, Абдуллажон?! Хотинимга кўшилиб, болаларим ҳам ҳар қачонгидек бундай қучоғимга отилишгани йўқ. Шуниси менга, айниқса, огир ботди!.. Хуллас, сен Бурхон Шариф бўлганинг сингари, мен ҳам энди маълум муддат Абдулла Ҳаким бўлишимга тўғри келяпти. Охирида яна бир гапни айтай... Ёвузлар Бурхон Шарифни ўлдириш осон эмаслигини ҳисобга олишмади. Бурхон Шариф шунчалик содда, ғўр одам эмасдир, деб ўйлаб ўтирмай, кўлида ҳеч бир яроғи йўқ сендек ҳимоясиз кишини ўлдириб, улар қаттиқ алданишди! Мен сенинг номингни олмоқчи эмасдим. Ўлганингни билганимдаёқ сенга фақат биргина ёрдам беришим мумкинлигини — номингни тиклашим кераклигини ҳис этгандим. Озгина сабр қил, Абдуллажон, сенга шараф билан тез орада номингни албатта қайтараман! Ўзим учун, ўзимдан ҳам кўпроқ сен учун ёвузларнинг энасини кўзига кўрсатаман. Худди шундай бўлишига ишон, Абдуллажон!..

Бурхон Шариф шу сўзларни айтиб, кафтида турган тупроқни лабларига босди.

Сўнг юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан бургутдек кўз-ғолганича, темир дарвоза томон йўналди.

Тирикчилик ташвиши, деган гап бор.

Инсон — беномус, у хаёт гирдобида ўралашиб, мархум бўлган энг яқин кишисини ҳам кўп ўтмай унута бошлайди.

Абдулланинг яқин кишиси йўк. Аммо Бурхон Шарифга эътикод қўйганлар ҳам энди кундан-кунга каттакон кабрстоннинг овлоқ бир бурчида дўппайиб турган қабр бошига кам келадиган, мархумга бағишлаб ахён-ахёндагина дуойи фотиҳа киладиган бўлишди.

Ёшликда, кишлоқда у, арвоҳлар баъзан одамларни йўқлаб туришади, деб эшитган эди. Демак, одамлар эсламай қўйишгач, нотинчланиб-чиркираган арвоҳларнинг ўзи уларни излашга тушишар экан-да!

Қабрда чинакам азобнинг нималигини бир қатла тотиб кўрганидан кейин, қиёматгача шу етади, деб фаришталар ҳам энди уни «йўқламай» қўйишган, афтидан, булар ҳам одамлардек, ўз вазифаларини адо этиб бўлишган эди!

Дарвоқе, Бурхон Шарифнинг яқинлари ёки фаришталар қолиб, унинг ҳолидан негадир энди, асосан, ўлимга уни маҳкум этган корчалонлар бот-бот хабар олиб туришарди. Бурхон Шариф гўрдан қайтиб тирилик чикмаса бас, биз бошқа ҳамма нарсага тайёрмиз, дегандек улар навбат билан ҳар гал даста-даста гул кўтариб келишар, қабрни тартибли тутишдан ташқари, яқин орада обод қилиб ташлайдиганга ўхшашар эди! Буниси майли. Улар қабр бошида, жойинг жаннатда бўлсин, биродаримиз, деб Қуръон ўқиб, астойдил ибодат-илтижо қилишар эди!

Тириклигида корчалонларнинг ўйинларини кўрганидан, у ҳозир ҳам буларнинг самимиятига ишонмас ва бир куни жасадимдан қолган-қутган суякларни олиб чиқиб, ёқиб юборишмасмикин, деб ҳамон қандайдир кўрқар эди! Шунинг баробарида, у бора-бора, тирик пайти ўзи деярли ўйламаган — жаннат ва дўзах тўғрисида кўпроқ хаёлга толганича, охир-оқибатда мен булардан қайси бирига тушарканман, деб ташвишландиган бўлиб қолган эди. Гўр азобики шунчалик оғир экан, мабодо дўзахга тушса нима қилади?! Дўзахга қиёслаганда, масалан, корчалонларнинг ўлик бир тана-

га нисбатан бутун тазйиклари ахир ҳеч гап эмас-ку!
Бунга бемалол чидаш мумкин!!!

Жаннат деганда, фақат бир бор заррадек енгил парвоз этиб кўрган бепоен зангор водий унинг хаёлида жонланарди. Йўқ, у Мункар-Накир билан юзлашганидаёқ осий банда эканлигини билгани учун жаннатдан каттиқ умидвор эмасди. Офтоб чарақлаб турган зангор водийга эса, бориш хаёлидан ҳеч қачон қайтмаганди. Бу жаннатми, бошқами, ақалли яна бир қур айланиб кўргиси келарди! Бироқ жасадини тилка-тилка қилиб юборган зарба уни ҳам буткул гангитиб қўйганми, қанча орзу қилмасин, қандай боришни билмас, зангор водийдан ўзи чиқиб кетган йўлни сира эслаёлмас эди. Қидиргани билан ҳам энди топа олмаслигини ҳис этарди!

Унинг ўз жасадини кўриқлаб, киёматни кутишдан бўлак аниқ иши йўқ эди. Киёмат тез орада руй берадиганга ўхшамаганидан азобланар, бу — кутиш азоби, унга ҳар нарсадан ҳам оғирроқ туюлар эди!

У — қафасга ўрганиб қолган, энди қафаснинг дарчаси очиқ эканлигига қарамай, яқин атрофда шохдан-шохга сакраб, ўзини қайтиб қафас ичига олға қушни эслатарди: истаган палла қабристонни тарк этиши мумкин, аммо тириклик чоғи кўриб юрган, ҳаёти ўтган жойлар бўйлаб нотинч айланиб, ўз жасади ётган қабрга келганича, яна посбонлик қилиб туришга маҳкум эди!

Бу дунёда унга таниш, кадрдон бўлган жой кўп эмасди!

Баъзан шаҳардаги катта-кичик қаҳвахоналар, зиёфат пайтларида кўрган турли-туман қошоналарга ҳумор тутган бангидек, беихтиёр мўраларди. Лекин қўланса туюлган ичкилик хиди энди уни сескантирарди: вақтида нега бўкиб ичиб, тасқара бўлиб юрганига ажабланарди.

Баъзан ўзи ишлаган идора биносига кириб бориб, хонама-хона чарх урарди. Идорада Бурҳон Шарифнинг ўрнини Ҳасан эгаллаганди. Эшигига «Абдулла Ҳаким» деб ёзилган хонада эса Бурҳон Шариф ўтирарди... Умуман, бу ерда одамларнинг қоғозга кўмилиб, кишяхширокми, ёзми қабалида баҳслашиб, арзимаган эътибор, такинчок, беш-ўн сўм пул устида бўғилишиб, югур-югур билан кун ўтказишаётгани уни зериктириб

юборарди. Хаёт деганда мен ҳам шу нарсаларни тушунганмидим, водариф, деб ўйлаб, каттик ўкинарди.

Баъзан неча йиллар яшаган ижара уйга қараб йўл соларди. Ғариб кулбага бошини этганича кириб-чиқиб юрган Бурҳон Шарифни кузатиб, мен-ку, майли, уйи, бола-чакасидан мосуво кўйга тушиб, бекордан Бурҳон Шарифга жабр бўлди, дунёнинг ишлари қизиқ экан, олижаноб бир инсон ҳеч қандай айбсиз ҳолда азобланиб, изтироб чекиб юрибди, деб ўйлар, биродарига алланечук ачинар эди.

Баъзан қабристонни тарк этиб, асосан, тириклигида бўлганидек, туғилиб ўсган қишлоғига катнардди. Қишлоқда олдинлар тирик юрганига парво қилишмаганидек, энди унинг ўлганини ҳам биров эшитмаган, билмас эди. Сирасини айтганда, бунга у ўпкаланмас эди. Айб менинг ўзимда, аввалдан тентираб-дайдиб, қишлоқдан, ердан узилмаганимда балки ҳаётим бир оз бошқача кечармиди, деб ўйлар, энди ҳар қандай пушаймоннинг фойдаси йўқлигига ўзича иқрор бўлар эди... Отаси бир пайтлар бедарак кетганидек, қабри қаерда эканлиги ҳам маълум эмас. Аммо волидасининг қабри шу ерда — қишлоқ этагидаги қабристонда: ярми қулаб тушган эски масжид пинжидаги лойшувоқ қилинган жўнгина сағана! Бу қабр бошига ҳар гал келганида, у яна қиёмат, жаннат ва дўзах ҳақида ўйларди. Ўзининг қисмати қолиб, волидаси тўғрисида ҳаёлга чўмар, мен дўзахга тушган тақдирда ҳам, барибир, сизнинг жойингиз жаннатда бўлсин, онажон, деб илтижо қилар эди. Шунинг баробарида, тирик одамлар дунёда кўришиб юрганидек, арвоҳлар нега бир-бирлари билан кўришмас экан, деб таажжубланарди. Волидасининг арвоҳи билан ҳеч бўлмаганда бир қарра учрашиб, ҳаёт не йўсинда ўтгани-ю, охираат нимадан иборат эканлиги борасида бафуржа гаплашгиси келарди! Булардан ташқари, унга бир нарса аён эди: инсон туғилиб, ҳимоясиз бўлганида онага суянгани сингари, энг сўнггида ҳам, у фақат ОНАга сиғиниши мумкин!

14

*Она... Она!
Ягона
она!*

*Биз отликми ёки пиёда —
Чалғитмасин қандай афсона,
Сиғинамиз сенга
дунёда.*

*Ердан
инсон узилган билан
Қолмагандек
Мангу ҳавода —
Биз гоҳ билиб, гоҳо билмасдан
Сиғинамиз сенга
дунёда.*

*Бу дунё ҳам
битар бир куни,
Руҳлар
 учар балки фазода —
Аммо шудир ҳаёт қонуни:
Сиғинамиз сенга
дунёда.*

*Кейин бўлар қиёмат қойим,
Ер ҳам бўлар
остин ва устун...
Бизни шафқат қилгин, худойим,
Оналарга
сиғинган учун!..*

У Ҳалимага бағишлаб ёзган шеърларини эсламай кўйганидан буён ёшликдаги бошқа айрим шеърлари баъзан ёдига тушадиган бўлиб қолганди. Айникса, волидаси қабри бошига ҳар гал келганида, Она, Ер, Ватан тўғрисидаги шеърлар хаёлида айланиб, қандайдир осойишталик сезар эди.

Кунлар шу йўсинда ўтаётиб...

бир куни сайри-саёҳатдан жасади ётган қабристонга қайтиб, ўз қабрини таниёлмай эсанкиради.

Аввалига чиройли сағана, от шаклидаги ёдгорликни кўриб, бу корчалонларнинг хунари албатта, деган хаёлга борди. Лекин қабрга яқинлашиб, мармар тошга:

*«Абдулла Ҳаким
Шоир ва Инсон» —*

деб ёзилгани, туғилган-марҳум бўлган йиллари мухрланганига эътибор бергач, бу — шубҳасиз, Бурҳон Шарифнинг иши эканлигини пайқади.

Унга энди, аслида, сағананинг ҳам, ёдгорликнинг ҳам кераги йўқ! Аммо Бурҳон Шариф берган ваъдасини ниҳоят бажарганига хурсанд бўлди. Бундан ҳам кўпроқ биродари ўз исми-жисмига қайтиб, яна қадқомат тиклаганига суюнди. Демак, Бурҳон Шарифни ўлдириш осон эмаслиги айни ҳақиқат экан! Иродасини букиб, уни енгиб ҳам бўлмас экан!..

Қабри ёнида куйманиб турган эди, беҳосдан қаримсиқ-кўса, боши устарада кирилган кимсаю дафн маросимида ҳам қатнашиб, нутқ сўзлаган чўтир-ғилай киши — учовлон бир тўп сипо йигитларни эргаштириб, қабристонга бостириб кириб келишди. Улар қабр теграсида ҳалқа бўлиб туришганча, тушуниш қийин тилда алланималарни гаплашишди. Сўнг қайтиб қабристондан тез чиқиб кетишди.

У, муттасил бу кишилар билан ўчакишиб юрган Бурҳон Шариф энди нима килар экан, кутилмаган янги бир кулфатга йўликмасмикин, деб ўйлаб, олдин ҳис этмаган хавф-хавотирга чулғаниб қолди.

15

Емғирлар-қорлардан қабр устидаги сағана ёрилиб-чўкканидан қийшайган, сағанага туташ ёдгорликдаги от шакли ҳам, ёзув ҳам хира тортган, атрофда ғовлаб ўсган ёввойи ўт буларни аста-секин ўраб-чирмай бошлаган эди.

Ҳаммадан ҳам, каттакон қабристоннинг овлок бурчидаги қабр бошига энди ҳеч ким келмас, ҳаттоки ўткинчи биров тўхтаб, жойинг жаннатда бўлсин, бечора инсон, деб дуо-илтижо қилмас эди.

Унинг ўзи — қанчалик зерикмасин, қабристондан деярли чиқмай қўйган эди.

Чиққан тақдирда ҳам...

қаҳвахоналар, қошоналарда ўзи таниган биронта одамни учратмас эди;

идорада Бурҳон Шариф тугул, Ҳасан билан Очил, Бош бошқарманинг бошлиғи — ҳамкасбларидан бирон зот кўринмасди;

ижара уй бузилиб кетганми, бир пайтлар қатор эски ховлилар бўлган жойда ахлат қутилари турибди;

кишлок этаги — чексиз пахтазор: масжидни ҳам,
кабристонни ҳам теп-текис қилиб, пахтазорга кўшиб
юборган бўлишса керак;

илож қолмаганидан, баъзан шаҳардан ташқарида-
ги така шаклида қурилган уч қаватли оқиш-қизғиш
бинога боради; лекин бу ерда ҳам таниш корчалонлару
сипо йигитлар кўзга ташланишмас эди...

Нахотки, дунё ўзгариб, ўзича янгиланиб бораётган
бўлса?!

Нахотки, у кўрган-билган одамлар ҳаммаси дунё-
дан ўтиб кетишган бўлса?!

Тавба!..

Афтидан, унинг марҳум бўлганидан бери дунё
бир неча бора айланиб, орадан энди анча замонлар
ўтган эди.

ТЎРТИНЧИ МАНЗАРА

СЎНГГИ КҮН

16

*Сен
Нимадан иборатсан,
Ер?*

*Сен
Нимадан иборат,
Осмон?
Ҳар ким
шошиб,
билганини дер,*

*Аммо
Билмоқ
эмасдир осон!*

*Ерда
Асли яралган ёки
Осмоннингми фарзанди
Инсон?
Бунга
Унинг*

*етмас идроки —
Буни билмоқ эмасдир
Осон!*

Оддий каби
бу борлиқ,
Аммо
Қайда боши,
қаерда поён?
Бўлганда ҳам чинакам
даҳо —
Бун
Билмоқ
эмасдир
осон!

* * *

Сен
Дунёда инсон бўл,
Сен руҳ бўлгин,
сен жон бўл,
Тинч бўлгин,
Саргардон бўл —
Ер
дардин
англаш мушкул.

Уриб
Бу Ер
гирдибод,
Сирпаниб
ўтар ҳаёт,
Сенга
Мумкиндир нажот,
Ер дардин
англаш мушкул.

Онам, деб
Минг ёлворгин,
Ўзни
ҳар ён
юборгин,
Йиғлаб,
ёнига боргин —
Ер дардин
англаш мушкул.

Бу — бир ўтми,
Ҳовуч кул,
Бу — бир бахтми
ёки ғам?

туюлар, вақт нега чўзилиб кетди экан, деб баттар изтиробга чулғанар эди.

У жасади қабрга қўйилган пайтдан қиёматгача бўлган фурсат Барзах даври аталишини ҳам, қиёмат куни кутилмаганда келиб қолишини ҳам билмас эди.

18

Ер ёрилиб, қандайдир бадбашара бир ҳайвон ер остидан юзага қалқди.

Олдин ҳеч ким ўзини ҳам, суратини ҳам кўрмаган ҳайбатли бу махлук ҳамма ёқда ўкириб юрганча, бир қур кириб, қабристонни ҳам бир четдан пайхон қилиб чиқди.

Махлук қабристонга кириб келганида, у қабри бошида паришонланиб турган эди; ҳайиқиб, баттар саросималаниб, дарҳол қабр ичига шўнғиди.

Шу пайт асрий ноладек сур овози эшитила бошлади. Одамлар, қиёматда Исрофил сур чалади, дейишарди. Рост экан!

Қўп ўтмай, яна — иккинчи бора сур овози янгради.

Кейин, у — негалигини ўзи ҳам билмаган ҳолда, — қабрда тўзиб бир ҳовучгина бўлиб ётган хоки ичига кириб, кўнғиздек думалаб, лойхўрак ёки баргдан тўйиб ўз-ўзини қобик ичига олган ипак қуртидек хоки билан яхлитлик касб эта бошлади. Ва ниҳоят, худди ерга ташланган уруғдан кўкламда кўкариб-униб, барг ёзиб чиққан гиёҳдек тирик одам шакли-шамойилига кирди.

Қомат тиклаганидан сўнғгина, сағана аллақачон тўкилиб, ҳаммаёқ очилиб ётганини кўрди.

Буниси майли. Теградаги осмонга бўй чўзиб турган тоғлар қумдек сочилиб кетган. Ер теп-текис, унда на чуқурлик, на дўнглик бор.

Абдулла буларни сония ичида ҳис этди.

Энг муҳими, ерни мўру малахдек одам босган эди. Улардан айримлари юз-кўзлари порлаб, отлик боришар эди. Айримлари эса, аксинча, юзлари қора, кўзлари рангсиз, бунинг устига, гоҳ туриб юришса, гоҳ юзтубан йиқилиб, ерда судралиб боришарди.

Одамлар ўзи қаерга боришяпти?!

Ҳеч ким тушунтирмаса ҳамки, Абдулла тезда пайқади: маҳшаргоҳга, албатта!

У яна бир нарсани сизди: олдинги ҳаёт пайти байрам кунларида кўчани тўлдирган миршабларга ўхшаб,

тирилган одамлардан ташқари, маҳшаргоҳга чорловчи фаришталар ҳам кўп; одамларни йўлга солиб, ҳайдаб кетишяпти.

Бўйинини эгиб, ўзинг кечиргин, холик, деганча секин халойиққа эргашди. Тўғри қилган экан, чунки ҳамма чалғимай-бурилмай фаришталарга бўйсунган, ўзини худога топширган эди. Қимлардир фақат аҳён-аҳёндагина ўртаниб-надомат чекарди.

Кўпчилик қатори ахийри Абдулла ҳам бўйинини этган ҳолда ҳисоб-китоб қилинадиган жойга — маҳшаргоҳга етиб келди. Бу ердан бир томонда — жаннат, иккинчи томонда — дўзах эди.

Маҳшаргоҳда одамлар тўпланиб, бир оз тизилиб туришди.

Лекин ҳамманинг гуноҳ-савоби худога маълум эканлигидан, бир қўйми, эчкиними соғиб олишга етадиган, арзимаган фурсат ичида ҳисоб-китоб тугади. Одамлар Ердаги ҳаётда ўзлари аниқ тасаввур ҳам қилолмаган бир қанча имтиҳонлардан ўтишди.

Ниҳоят, жаннат фаришталари ҳар қандай гуноҳдан пок-мўмин кишиларни жаннатга томон бошлаб кетишди. Дўзах фаришталари эса осийларни тўда-тўда қилиб, дўзах-жаҳаннам томонга ҳайдашди.

Номаи аъмолида осий банда, деб ёзилган Абдулла Ҳаким, аввалдан ишнинг шундай кўчишини билгани, гарданига олганига қарамай, ҳозир алланечук норозиланган ва истамаган кўйда... қизиқ жойи, шунинг баробарида, мутеларча, қулларча итоаткорлик билан жаҳаннамга кетаётганлар сафига қўшилди. У вақтида ўзича виждонли одам бўлганидан, озми-кўпми, қилган барча гуноҳлари учун жавоб беришга тайёр эди!

Дўзах дарвозалари узоқдан кўринганида, худди тунда бирон фалокат рўй берганида ҳайвонот боғидан эшитиладиганга ўхшаш даҳшатли, ваҳший бир ўқирик ва бўқирик эшитилди. Осийлар бир-бирларининг пинжларига сукилиб, аммо қисматга тан беришганича, яна олдинга сурилаверишди.

Жаҳаннамга етиб келишганида, қатор дарвозаларланг очилди. Дарвозалар олдида турган кўрикчилар осийларни эшитган киши пўст ташлайдиган оғир таъна-қарғишлар билан қаршилашди.

Дарвозадан кечиб-кечмай, уларнинг бўйинлари, қўл-оёқларига кишан ва занжирлар солинди.

Бирок бу ҳали бошланиши экан!

Ёнидагилардан қандайдир узилиб қолган Абдулла, занжир билан ўралган, кишанланган ҳолда тор бир жойга ташланганини сезди. Унинг ости ва уст томонида олов ўрлар, баданини олов ялаб-ямлаётганидан, гўёки бўй-энини ўлчаб, унга ўтдан кийим бичилаётганга ўхшар эди. У, тирикликда инсон кўрадиган кийноқлар ҳеч нарса эмас экан, бу азобдан кўра ўлгандаги пайтим ҳам яхши эди, тезроқ яна ўлиб қўяқолсам нима қиларди, деб ўйлаб, беихтиёр дод-фарёд кўтарди. Лекин шу аснода қаердандир гувиллаган овоз келди:

— Сен бугун ўзингга бир ўлимни эмас, кўп ўлимларни тилагин, осий банда. Сен кўпдан-кўп ўлим-ҳалокатларга маҳкумсан!

Йўқ, шундан сўнг тор жойдан кенг бир майдонга чиқиб олгандек бўлди. Ўт кетган ўрмонлар сингари энди гоҳ у-гоҳ бу ерда олов тўлкини кўтарилиб-тушиб турарди. Атрофга қараб, гулхан бўлиб ловуллаётган даста ўт бағрида катта-катта гуллари очилиб, яшнаб-порлаган, шу билан бирга, мевадан шохлари ларзон ажабтовур дарахтга унинг кўзи тушди. Бирдан ниҳоятда очиқиб-чанкаганини ҳис этди. Оловга парво қилмай, дарахт ёнига бориб, мева узганича, қўшқўллаб оғзига сола бошлади. Аммо шу пайт бутун ичи ағдарилиб кетгандек бўлди: бу Заққум деган дарахт экан; бадани ёниб-куяётгани устига, захри-заққум ичак-чавоқларини шилиб, қуйдириб юборди.

Буларнинг барчаси етмагандек, ёнида қайтиб пайдо бўлган осийларга қўшиб Абдуллани майдондан, дош-қозонларда бақирлаб сув қайнаётган, ҳаммомни эслатган бир жойга судраб келишди. Кейин, унинг ҳам, шерикларининг ҳам бошларидан қайноқ сув қуя бошлашди.

Ўлими олдидан, фоний дунёда, Бурҳон Шарифнинг душманлари ўтказган жабр-зулмни кўрган Абдулла, дўзахда ҳам қандай жазо бўлса, тишни-тишга босиб чидайман, шунга ҳаракат қиламан, деб катта кетган экан! Қайноқ сув билан ич-ташини эритиб, гўёки энди қуритмоқчидек, уни олов кўралари устига, тагин мана бу ўтни тотиб кўргин, дея кўндаланг ётқизишгач, Абдулла ортиқ чидаёлмаслигини ҳис этди. У ўзини қийнаётган дўзах фаришталарига тикилиб, бақиришга тушди:

— Менинг гуноҳим нима? Гуноҳим нима, ахир?!
Фаришталар лом-мим дейишмади. Бироқ кутилма-

ганда унинг ўз қўл-оёқлари, кулоқлари, кўзлари — бутун вужуди тилга кириб, унга қарши гувоҳлик беришга шайланишди.

— Сенинг гуноҳинг кўп! — дейишди улар шовқин солиб.

— Муҳаббатда бевурдлик қилганимни айтмаганда, менинг бошқа ҳеч қандай, жиддий бир гуноҳим йўқ! — бўғилди Абдулла.

— Сени муҳаббатда бевурдлик қилди, деб бўлмайди. Сен жуда садокатли эдинг. Кўнглингда муҳаббатингни бир умрга сақладинг!

— Бўлмаса, менинг гуноҳларим нимадан иборат экан?

— Сенга неча бора айтиш керак! Сен ётиб-туриш, еб-ичиб, кийинишдан бўлак нарсани ўйламадинг! Сен оқимга тушган хас эдинг, оқим қаёққа олиб борса, кетаверардинг. Умрингда маъно-мақсад йўқ эди. Сен ўзингга қанча бино қўймагин, устинг, тананг сингари руҳинг ҳам пок эмас эди. Шу боисдан, сени одам деб аташ қийин эди...

— Бекорларни айтяпсанлар, — жон-жонидан азоб ўтганидан, чинқириб юборди Абдулла. — Мен иложсиз бўлганимдан, тирикчиликни ўйлаганман. Мен қаёққа кетиб-кетмасликни билмайдиган анойи ҳам эмасдим. Ўзимга қарашни ҳам билардим. Бунинг устига, мен одамлар орасида ном чиқариб, катта шуҳрат қозонмаган бўлсам ҳамки, барибир, шоир эдим. Одамларни эзгуликка, олижанобликка даъват қилгим келарди. Демак, мени тан ёки руҳнинг поклигидан беҳабар эди, десанглар, адашасанлар!..

— Тўғри, сен ҳаммани қаёқларгадир чорлаб, ҳаммага гап ўргатгинг келарди. Шоирман, деб бақариб-чақаришни касб қилганинг. Аммо, мен ўзим аслида кимман, инсон бўлиб нимага эришдимунималарга эришмадим, деган гап баъзан ҳаёлингдан ҳам ўтмасди. Ҳолбуки, инсон учун ўз-ўзини билиш, ўзининг аҳволига тушуниб етиш энг юксак даражадир. Лекин булар сенинг катта гуноҳинг эмас, албатта... Сен Худога ишонардинг. Шунинг баробарида, шоҳлар-арбоблар, дегандек дунёда ҳукмини ўтказиб яшаган, ўзини бутун ҳаётнинг хўжайини деб билган қайсидир кибор, манман кишиларга Худодан ҳам кўпроқ ишонардинг! Улар сенга ҳаётдан бўлак, табиатнинг устидан ҳам ҳукмрон бўлиб туюлишарди! Сен, шу боисдан, Худо эмас, улар-

нинг шаънига тегадиган бир оғиз сўзни ҳам айтишдан кўрқардинг. Аксинча, идорадаги ишингда ҳам, бировга кўрсатиб-кўрсатмай ёзган хаттоки шеърларингда ҳам уларнинг номини тилга олмай туролмасдинг! Хайкаллари, суратлари — шаклларига астойдил сиғинардинг. Сен бамисоли бир бутпараст эдинг!..

Абдулла донг қотиб қолди.

Бу — аслида, Абдулла билан бирга, унинг атрофидаги барча одамлар, замондошларининг ҳам гуноҳи эди. Бирок, шоир бўлганидан, бу гуноҳ, афтидан, унга юкланган эди!

У норозиланиб, дўзахдан қочгиси келган кўйда сапчиб-юлқиниб, эшикка қараб югурди. Аммо уни эшик оғзида турган фаришталар тутиб, оғир темир гурзилар билан урганча, шу ондаёқ қайтиб қайноқ сув ва ўт олдига келтиришди:

— Сен чинакам азобни тотиб кўришинг керак, осий банда!..

19

Қиёмат ҳам, кейинги воқеалар ҳам шу кадар тез рўй берганидан, Абдулла оддий бир нарсаларни ўйлашга улгурмаган эди.

Дўзахда азобланиб, неча бора ўлиб-тирилгач, оловда қуяётиб ҳам, айрим нарсаларни ўйлашга одатланди.

Уни ўйлантириб, таажжубга солган ҳолатлардан бири: одамлар қабрлардан чиқиб, ер-осмон ўзгарганидан буён, у ҳеч жойда, таниш ҳеч кимни учратмаган кўрмаган эди!

Албатта, қиёмат ўз номи билан қиёмат. Тўс-тўполон...

Одам Атодан тортиб Ерда ҳаёт битгунича дунёга келиб-кетган бани башар, миллион-миллиардлаб инсонлар бир йўла тупрокдан бош кўтарган бундай Кунда, табиийки, маълум даврда, сенинг ёнингда яшаб ўтган кимларнидир кўришни умид қилиш ортикча эди. Бунинг устига, ўшанда отанинг болага, боланинг отага иши йўқ, ҳамма ўз-ўзи билан овора, кўрдек ҳолда маҳшаргоҳга интилган эди. У Кун ҳар ким ўзи учун ўзи жавоб бериши керак, бировга биров шафқат қилиб, энг яқин кишисини ҳам химоясига ола билмас эди. Бу шундай даҳшатли Кун эди!

Лекин дўзахга тушганидан кейин ҳам шароит ўз-

гармади: Абдулла узок-якин танишларидан ҳеч кимни учратмади.

У бир пайтлар — фоний дунёда юриб, отасининг бошидан кечган ҳаётни тасаввур қилишга уринган, қамокхоналар тўғрисида анча-мунча гапларни ўқиб-ўрганган эди. Мамлакат деса бўладиган жуда катта қамокхоналар бор! Булар одамни одам эмас, чиқит деб билишади. Инсоннинг ақл-заковати, истеъдоди, фази-латларини қўйинг, ҳаттоки исми-шарифи ҳам бировни кизиктирмайди. Машаққатларга дучор қилиниб, пода-дек гоҳ у ёқ-гоҳ бу ёққа ҳайдалган, одам бажаролмай-диган ишларни бажаришга маҳкум этилган маҳбуслардан ҳар бири шунчаки бир рақам билан белгиланган. Маҳбуснинг кийими ҳам, киёфаси ҳам, ҳаёти ҳам, ўлими ҳам — шу рақам! Маҳбусларни озодликда бўлган якинлари, қариндошларига, умуман, четдаги одамларга кўрсатишмайди. Маҳбуслар ўзлари билан бир кўрага тушганларни айтмаганда, қамокхонадаги бошқа кишиларни ҳам кўришолмайди; кимлар борлигини ҳам яхши билишмайди! Қамокхоналар бир-биридан айри каталакларга ажратиб ташланган!..

Дўзах, албатта, Ердаги қамокхона эмас.

Аммо уларни киёслайдиган бўлса, дўзахдаги азоб олдида изтироблар, кўзёшлари, жароҳатлар, ўлимларга ўралиб-кўмилган ўша бадбахт қамокхоналар барчаси бундай эслаб ўтиришга арзимас экан! Бундан ташқари, Ердаги бутун қамокхоналарни жамлаганда, дўзах барибир улардан каттароқ эканлиги аниқ. Ахир, дунёда замонлар давоми осийлик қилган, ҳеч бўлмаганда Абдулладек ўзи билиб-билмай гуноҳга ботган одамлар озми? Буларнинг ҳаммасини сиғдирибдими, демак дўзахни поёнсиз-чексиз, деб тушунаврасиз!

Шунга қарамай, дўзахда Абдулла ўзи таниган кишилардан ақалли биронтасини учратиб, ахволи қандайлигини сўраб-суриштиргиси келарди.

Наҳотки, Ҳасан ёки Очил дунёдан ҳеч бир гуноҳ қилмай ўтишган бўлса? Бош бошқарманинг бошлиғи-чи?!

Ҳўп, булар майли. Ҳар қандай жинойтдан тап тортмаган корчалонларни олинг! Абдуллани, қорни демай, боши демай тепкилаган, унга қарата ўқ узган сипо йигитлар... Наҳотки, булардан ҳам кимнидир кўриб, гаплашишнинг иложи йўқ?

Абдулла қанча кутмасин, бунга эришолмади.

Чамаси, дўзах ҳам камоқхоналардек каталакларга ажратиб ташланган, ҳар ким бўйнидаги гуноҳига қараб, ҳар жойга тушган эди!

Бирок, ён-веридаги осийлар билан Абдулла энди гоҳ-гоҳида узук-юлук сўзлашиб турарди.

— Сиз нега бу ёкка тушиб қолдингиз? — сўради у бир гал ёнидаги кишидан.

— Мен одамлар ҳақиқага хиёнат қилганман. Ўз нафсимнинг қурбони бўлиб яшаганман, — деди осий.

Бошқа гал эса ёнида ўтга бурканиб, инграниб ётган қайсидир осийнинг ўзи Абдуллага дардини ёрди:

— Мен энг яқин кишиларни алдаб, сотганман. Бировларнинг ўлими, бировларнинг хор-зор бўлишига сабабчиман. Менга бу азоблар кам.

— Нима учун бунга йўл қўйдингиз?

— Ақлиман, ҳеч ким сезмайди, деб ўйладим. Ўнлаб биродаримнинг рўйхатини тузиб, ўзимнинг бошимни қутқаргим келди. Бало-қазодан кўрқдим. Қилган ишим кўзимга чиройли кўринди.

Кейинги бир гал Заққум дарахтидан мева еб ўтирган одамга, Абдулла беихтиёр кўнглидан кечганини айтди:

— Биласизми, мен вақтида Худога сидқидилдан ибодат-илтижо қилганимда эди, бўйнимда балки қолган бошқа гуноҳлар ҳам бўлмасди!

Азобланганидан, афтини буриштириб, бужмайиб ўтирган осий Абдуллага қараб, кулумсиради:

— Мен етти ёшимдан етмиш ёшимгача Худога ўзимча сидқидилдан ибодат-илтижо қилганман!

— Бўлмаса, сизни адашиб дўзахга ташлашди-ми? — қизиксинди Абдулла.

— Йўқ. Мен илмига амал қилмайдиган мулла эдим...

20

Боқий дунёда кеча ва кундуз деган тушунчалар бўлмаганидан, қанча вақт ўтганини билиш мушкул эди.

Лекин, орадан барибир анча вақт ўтганига шакшубҳа йўқ эди.

Абдулла азобланиб, яна бир қатла ўлиб-тирилганидан кейин...

кутилмаганда дўзах фаришталари уни устидаги зил-замбил кишан-занжирлардан озод қилишди...

бу ҳам етмагандек, дўзах дарвозалари олдига бошлаб келишди.

Абдулла аввалига, мени дўзахнинг бошқа бир кўрасига ташлашмоқчидир, деб ўйлаган эди. Аммо дарвозадан чиқиб, маҳшаргоҳ томон йўл олишгач, гангиб-саросималаниб, тўхтади.

— Мени каёкка олиб боряпсанлар? — пичирлаб сўради, журъатсиз бир кўйда.

Фаришталар унга илк дафъа мулойим кўз ташлашди.

— Сен гуноҳлардан фориғ бўлдинг, Худонинг бандаси. Энди жойинг жаннатда бўлади!

— Ахир, мен ҳарҳолда осий банда эдим-ку...

— Тўғри, сенинг гуноҳинг кўп эди. Лекин эзгу бир ишинг учун Оллоҳ сени мағфират қилди!

— Қандай эзгу иш экан у?

— Сен учун дунёда муҳаббат ҳар нарсадан юксак эди. Лекин сен ўзинг учун шундай азиз бўлган муҳаббатни ҳам бутун умри жафо-ғурбат билан ўтган онангнинг пойига нисор қилдинг! Волидангнинг ҳаққи-хурматини тугал бажо келтирдинг!..

Абдулла алланечук изтиробга чулғаниб, чуқур хаёлга толганича, илдам кета бошлади. Уч-тўрт кадам юргач, яна тўхтади:

— Мен, нима бўлганда ҳам, шоир эдим. Мен учун эзгулик билан ёвузлик муҳим эди. Мен билган ёвуз кишилар ҳам жаннатда бўлишса, мен бормайман...

— Бу сенинг вазифангга кирмайди, Худонинг бандаси! — уни жеркишди фаришталар.

У бир оз илдам юриб, боз тўхтади:

— Ҳалима жаннатда бўлмаса, бормайман...

Фаришталар индашмади.

Абдулла бехосдан йўлнинг ўртасида ўтириб олди:

— Мабодо Бурхон Шариф жаннатда бўлмаса, барибир бормайман...

Фаришталар беозор кулиб юборишди:

— Мўмин бандаларнинг барчаси жаннатда бўлади, Худонинг бандаси!

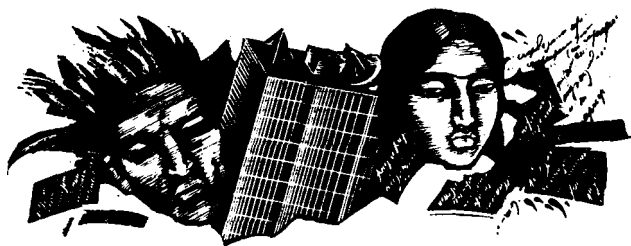
Ниҳоят, маҳшаргоҳга етиб келиб, дўзах фаришталари Абдуллани жаннат фаришталарининг кўлига топширишди.

Жаннатга қараб кетаётиб, Абдулла беихтиёр ўйла-ниб қолди...

Дунёдаги ҳар хил ёвузлар, корчалонлар ҳам жаннатга кириб олишмаганмикин?!

Ҳалима жаннатдами?! Бурҳон Шариф-чи?!

Бу жаннат деганлари дунёдан ўтган пайтида унга бир гал кўринган бепоён зангор водиймикин ёки бошқачамикин?!

Иккинчи ҳикоят *Олисдаги одам*

*Вассалар терган билан
томинг сира ёпилмасин,
Мен ёмон бўлсам агар,
ҳеч лойиғинг топилмасин...*

(Яна бир қўшиқдан)

21

Ерда ҳали ҳаёт одатдагидек давом этаётган эди...
Бир куни эрталаб кутилмаганда тўзон кўтарилиб,
шатир-шутирлаб ёмғир ёғди.

Ёмғирдан кейин, босилиш ўрнига — шамол кучайгандан-кучаяверди. Аста янграшдан баланд пардага юксала борган оҳанг сингари у дам сайин шиддатланиб, авжига чиқди: кўча бўйидаги дарахтларни илди-зидан аёвсиз қўпориб, уйлар томини варрак қилиб учира бошлади. Уйларнинг ўзи ҳам уммондаги кемага ўхшаб, шамолдан нари бориб-бери келарди.

Нихоят, Нух замонидаги тошқинни айтмаса, минг йиллар давомида одамларнинг етти ухлаб тушига кирмаган воқеа рўй берди...

Қадимий обидалар, эски бинолар теграсида, болонаҳали уйларни оралаб ўтган ингичка кўчаларда узок

увиллаб-тентираган шамол туйкуздан ўзини катта кўчага отди. Шаҳар марказидаги уч-тўртта кўп қаватли янги иморат атрофида нотинч айланиб, булар орасида ажралиб турган — мармардан тикланган тўққиз қаватли кошона пойига бош уришга тушди... Беш-ўн хамладан сўнг, эговлагандек кошонани таг-тубидан кўчириб, уни бирдан бургутдек қанотларига юклаганича, шаҳардан олисга — аллақаяқларга олиб кетди.

22

Шаҳар ниҳоятда кичик, жимитгина эди.

Уни, аслида, шаҳар ҳам деб бўлмасди. Дабдаба билан номини Мулкобод деб қўйишганига қарамай, бу — ғариб ва хароб бир шаҳарча эди... Бояги катта кўча-ю, тўрт-бешта пасткўчадан бўлак вако йўқ!

Бу ерда, шу боисдандир, яхши-ёмон ҳар қандай воқеа халқнинг кўзи олдида кечар, узок йилларгача одамларнинг хотирасида сақланиб қоларди.

Аммо, биз ҳикоя қилаётган кунда, негадир ундай бўлмади! Мармардан тикланган тўққиз қаватли кошонанинг дабдурустдан йўқолганига шаҳардаги одамлар аҳамият беришмади! Қизик жойи яна шундаки, Нух замонидаги тошқин ҳамон дунёни ларзага солаётган бир пайтда, шу куни кошонанинг йўқолганига ҳеч ким ҳаттоки пинагини ҳам бузмади!.. Қиёмат қойим бўлгандек, барча ўз-ўзи билан овора эканлигидан, одамлар сезмай қолишдими, шунчаки бепарволик қилишдими — айтиш кийин...

Қисқаси, кўчалар этагини тўлдириб оққан ёмғир суви қуриб, шамол шаҳардан думини тутқизмай чиқиб кетгач, арзирли бирон воқеа рўй бермагандек, халқ яна ўз тирикчилиги ташвишига тушиб кетди. Биров кошонани эслаб ҳам ўтирмади!

Фақат ўша куни шаҳарда биргина кишини кошонанинг йўқолгани даҳшатга солди. Шамол тўққиз қаватли иморат билан бирга, унинг юрак-бағрини ҳам юлқиб кетгандек эди...

Шу куни шаҳардаги ингичка кўчалардан бирида жойлашган шифохонага Садиржон ҳар қачонгидек эрта шаҳардан ишга келган эди.

Шифохона биноси эски, илк қарашда бир пайтлар катта-кичик поезд бекатларига мўлжаллаб қурилган ғарибгина масканни эслатар эди. Қийшайган томдаги

тунука занглаб-чириб, чўккан деворлардаги қизғиш ғиштлар оқариб-кўкариб ётарди. Бинони, албатта, ҳар хил саналар, байрамлар олдидан тартибга келтириб, тузатишга уринишарди. Лекин бу иш доим шошгандан қўл учида бажариларди. Шифохона учун аслида, аллақачон янги бино қуриш мумкин эди-ку, одамлар кириб-чиқиб, иш дуппа-дуруст кетаётганидан, шаҳарнинг каттаконлари бу тўғрида бош қотириб ўтиришни хаёлларига келтиришмасди!

Бино қурилган вақтида ҳам шифохонадан кўпроқ савдо растаси кўзда тутилган бўлса керак... Садиржон касал кўрадиган бўлма чоққина дўкон, қаршидаги йўлак эса, аксинча, карвонсарой ёки... ҳали айтганимиз, бекатдаги одамлар поезд кутадиган хоналарга ўхшар эди! Умуман, Садиржонга ҳайбатли бўлманинг ҳожати ҳам йўқ; кўпчилик ҳақимлар сингари у беморларни, одатда, биттадан қабул қиларди. Бўлма қолиб, унга йўлак ҳали ҳам тордек туюларди. Гап шундаки, йўлакда кун бўйи одам тикилиб, ғужғон ўйнаганидан, киши бўлмадан чиқиб баъзан қаёққа, қандай юришингни билмай қолардинг!

Қирқ йил қирон келса, ажали етган ўлади, деган нақл фақатгина одамлар эмас, уйлар, дарахтларга ҳам тегишли экан.

Ёмғир ёғиб, шамол қутурганида, шифохона биноси олдидаги биронта дарахт қилт этгани йўқ. Буниси майли. Шаҳардаги қанчадан-қанча мустаҳкам бинолар шамолдан тўзиб кетганида, хилвираб турган шифохона биносини жин ҳам урмади! Офат унга қандайдир қор қилмаганми, уни четлаб ўтганми эди! Шамол телбала-ниб ингичка кўчадан ўзини катта йўлга отганида, бир неча бўлмалар деразасидаги аввалдан синик ойналар шувиллаб — тўкилиб тушди, холос. Эрта баҳор бўлиб, айниқса, кун анча салқин эканлиги-ю, йўлакда беморлар инқиллаб ўтиришганидан, шифохонада мана шу оддий бир даҳмаза ҳам барчани бесаранжом қилиб, шоштириб қўйди. Бир томондан, касал кўриб, иккинчи томондан, деразаларга янги ойна солдиришга тўғри келди!

Ниҳоят, вақт тушга яқинлашганида, Садиржон ҳар кунгидек, қўлини ювиб, эгнини алмаштирганча, тушлик қилгани ҳовлиқиб кўчага чиқди.

Кўчада кетаётиб, шамол шаҳарни астойдил элаб ўтганини у энди пайқади. Ҳар қадамда ёвузлик асора-

ти кўзга ташланар, ҳаммаёк дабдала эди! Садиржоннинг алланечук юраги увишди.

Аммо барибир уни шу пайтда, бундан чексиз изтироб чекди, деб бўлмас эди.

Олдинлар ҳам баъзи-баъзида шаҳар зилзила, сел, ёнғин дегандек, боло-офатлар, фалокатларга йўлиқиб турар, одамлар маълум даражада бунга кўникиб қолишган эди! Бундан ташқари, муҳими: Садиржон сўнги пайтлар деярли ҳар куни Гулхумор деган қиз билан бирга тушлик қилар, бу қиз унинг қайлиғи эди. Бугун ҳам улар кўришишга ваъдалашишган, шу палла Садиржоннинг бутун хаёлини Гулхумор банд этган эди. У висол тўғрисида ўйлаб, каттиқ ҳаяжонланарди!

Катта-катта одимлаб, ингичка кўчаларни ортда қолдирганича, шаҳар марказига етиб келди. Ер чизиб бораётган эди, шаҳар марказига етгач, бошини кўтариб қаради...

Унинг юзидаги мамнун табассум қотиб қолди. Оёқларидан мадор қочиб, гандираклаб кетди...

Бир сония ичида оламини зулмат-зимистон қоплагандек бўлди...

Садиржоннинг ҳар куни кўзи тушиб турган шаҳар марказидаги тўққиз қаватли қошона бугун негадир ўрнида кўринмас эди!..

Жилла ўзига келгач, Садиржон, бу тушимми, ўнгимми, деб бир неча марта кўзларини юмиб очди. Бироқ бундан натижа чиқмади: улугвор қошона йўқ, қаёққадир йўқолиб қолгани аниқ эди!..

Қошона ўрнида энди, уруш пайтлари бомба тушганида бўлганидек, каттакон чуқурлик ястаниб ётар, чуқурликнинг пастида тўпланган ёмғир сувидан юзага келган кўлмак офтобда жимирлар эди!..

Садиржон хайбатли ўрага ўхшаш чуқурлик этагидаги уюлиб ётган тупроқ устида ғамгин чўнқайди. Лаънати қошона билан бирга, Гулхуморимдан айрилиб қолмадиммикан, деб ўйлаб, беихтиёр кўзларига ёш тўлди...

Орадан қанча вақт ўтгани маълум эмасди. Ахийри, у ҳамон чуқурлик этагида, юзини нам тупроққа суйкаб ўтирганини пайқади. Ўрнидан кўзғалди.

Қандай воқеа рўй берганини аниқлаш, бирон чора кўриш керак!

Шу атрофдаги одамлар балки ўзи нима бўлганини билишар, деган хаёлга бориб, Садиржон яқин ўртадаги

тўрт каватли бино пинжида жойлашган қаҳвахонага йўл олди. Томоғидан ҳеч нарса ўтмаса ҳамки, ёғли бўғирсоқ билан қаҳва харид қилиб, дераза олдидаги бўш ўринни эгаллади.

Лекин қулоғи динг, қимир этмай қанча ўтирмасин, қаҳвахонадаги одамлар мум тишлаб олишган, буларнинг оғзини пойлаш бефойда эди.

Одамлар, нари борганда, бозор-ўчар, турмуш қийин бўлиб қолгани ҳақида аҳён-аҳён тўнғиллаб қўйишарди, холос; ҳеч ким шамолнинг васвасаси тўғрисида ҳам, йўқолган қошона тўғрисида ҳам лом-мим демасди.

Садиржоннинг қаҳвахонадан чиқиб, худ-бехуд ҳолатда ўзи хизмат қилган шифохонага қайтиб келишдан бўлак иложи қолмади.

23

Шаҳар марказида кўрган манзара уни чинакамига эсанкиратиб қўйган эди.

Ҳаётда номардлик юз берган, у ғафлатда қолган эди!

Унга фақат бир нарса: тўққиз каватли қошона-ю, шу қошонада бўлган Гулхуморнинг дабдурустан йўқолгани аён эди. Қошона билан севгилисининг қисматини ҳам, бундай пайтда инсон нима қилиши кераклигини ҳам билмасди. Садиржон содда, тўғри, ҳаёт ишларида укувсиз, ўттиз йиллик умрини, асосан, китоб ўқиб, одамларни муолажа қилиб ўтказган йигит эди!

Шу йил кузда уларнинг тўйи ўтиши керак эди. Шунга қарор қилишганди! Қутилмаган даҳмаза Садиржоннинг орзу-умидларини энди бир йўла қўкка совурган эди!

Бу дунёда йигит билан қиз борки, ҳар бирининг ҳеч кимга ўхшамаган ўз муҳаббат тарихи бўлади.

Гулхумор билан Садиржон ҳам шу кунлар ажиб бир муҳаббат тарихини бошдан кечиришаётган эди!..

Улар бир-бирларини тасодифан ёктириб қолишган эди...

Бундан икки йилча бурун бир куни кечга томон шифохонадаги Садиржонга тегишли бўлмага навбатдаги бемор кирди. Бу — калта сочлари қулоқлари устига тушиб турган, илк қарашда ўсмирларга ўхшаш, аммо юзи рангсиз, кўзлари эса мунгли ва чакнок — йигирма беш ёшлардаги қиз эди. Садиржон қизга разм

солиб кўйиб, шошмасдан касаллик тарихини варақлади.

— Хў-ўш? — деб сўради ниҳоят.

— Бу ерда ёзилган нарсалар шунчаки; менинг касалим бошқа, — гичирлади киз. — Икки йилдан буён... агар кулмасангиз, айтаман.

— Қизик экансиз-ку! — кизнинг гапидан хафа бўлиб кетди Садиржон. — Ҳеч табиб ҳам бемордан кулар эканми? Унақа одам ҳақимлик қилмай, бозорга бора-вермайдами?!

— Раҳмат, — деди киз секин. — Демак, сизга ҳаммасини айтаман... Дунёда қанча умрим қолган, билмайман. Кечалари ётганимда, муттасил ҳаво етишмайди. Юрагим қаттиқ қисади! Ухласам, қайтиб уйғонмасмиканман, деб кўрқаман. Уйқумда ўзим билмасдан ўлиб қоладиганга ўхшайман! Дорга янги чиққан дорвоздек, юрагимни ҳовучлаб юрибман! Лекин кардиограммада ҳеч нарса сезилмаяпти...

— Бунга кардиограмманинг алоқаси йўқ, — ғудранди Садиржон.

— Ким билсин, дўхтирларга қатнаб ҳам чарчадим. Энди бормайман, дегандим. Одамлардан сиз ҳақингизда бошқаларга ўхшамайди, деган гапни эшитдим...

Садиржоннинг бошқалардан «бир поғона юқори» кўтарилишга аввалдан ҳеч тоб-тоқати йўқ эди. Дунёда не-не буюк зотлар ўтмаган! Қамтарлик билан ўз вазифасини бажараётган одамни олқашнинг нима кераги бор?! Лекин кизнинг унга айтган сўзлари манзират, лутф, айрим хасталарда учрайдиган эзма хушомад эмасди! Қиз эътиқод қилиб, унинг ҳузурига келган эди!

Умуман, бир неча йиллардан буён шаҳарда Садиржондан маънили гап чиқишини одамлар билиб қолишган, унга айрича ҳурмат билан қарашар эди. Садиржон, албатта, айрим ҳақимлардек, менинг ишим шундан иборат, деб ҳеч қачон беморларга қалласига келган ҳапни ёзиб беравермасди. У, тиб дунёдаги энг гўзал санъатдир, деган гапни кўп эслар, доим шунга амал қилишга уринар эди! Худонинг берган куни шифохонадаги зах-дим йўлакда одам қайнашига, аслида, сабаб ҳам шу эди! Шон-шухрат деймизми, ихлосми, баъзан Садиржонни қийнаб ҳам юборарди. Садиржон умумий хасталиклар бўйича мутахассис эканлигига қарамай, унинг ҳузурига кўпинча қулоғи оғриган ҳам, тиши оғриган ҳам бостириб келаверарди. Хасталар-ку, май-

ли, Садиржон тўғрисида эшитиб-билиб, гоҳо одамлар тибга ҳеч алоқаси йўқ ташвишлар билан ҳам унинг бўлмасига кираверишарди. Асоссиз бир касални баҳона қилиб, соатлаб навбатда туришдан эринишмасди! Садиржон эса самимий киши бўлганидан, ҳамма билан бирдек отамлашаверарди!

У бемор қизнинг ҳаёти қандай кечаётганига қизиқсинди.

Гулхумор болалигидан бир оз ёввойи ўсган экан. Ёши улғайиб, ота-онасидан ҳам узоқлаша бошлабди. Ён-верида кўнглини тушунадиган, дардлашадиган одам йўқ! Бунинг устига, кейинги йиллар негадир иши юришмабди; олий маълумоти борлигига қарамай, учтўрт ой бир ерда котибалик қилгач, ишсиз — кўчада қолибди. Сарсон-саргардонлик кўриб, бошдан аниқ касб танламагани, тор ихтисос эгаллаб, тарихчи бўлганига ўқинибди. Ҳаётида маъно қолмагандек туюлиб, кундан-кунга руҳини мунг коплабди...

Садиржон Гулхуморга касали борасида ҳеч нарса демади. Мана, буни ўқийсиз, деб қизнинг қўлига иккита китоб тутқазди. Кейин, шаҳарнинг шарқ томон этагида авлиё мақбараси, мақбара бошида чашма бор, ҳар куни наҳорда бориб, шу чашмадан бир пиёла сув ичасиз, деб тайинлади. Гулхумор ажабланиб турган эди, тушунтирди:

— Сиз шундай даволанишингиз керак. Менга ишонинг, ҳаммаси яхши бўлиб кетади!

Орадан бирон ҳафта ўтиб, Гулхумор анча кўтаринки кайфиятда кириб келди. Садиржон қизнинг қўлига бошқа иккита китоб тутқазди. Ниҳоят:

— Чашмага ҳам боряпсизми? — деб сўради.

— Боряпман, — бошини силкиди Гулхумор. Сўнг, беихтиёр қизиқсинди: — У ердаги сув шифобахшми?!

— Ҳа, албатта, — деди Садиржон. — Шундай давом этаверинг...

Навбатдаги сафар келганида, Гулхуморнинг кайфияти янада кўтаринки эди.

— Ўзимча тузалганга ўхшаяпман. Раҳмат сизга! — миннатдорчилик билдирди қиз. — Бир ойлик сафарга кетяпман, — деди у. — Қайтиб келгач, аҳволим қандай бўлишидан қатъи назар, сизга учрайман... Биласизми, сизга бир нарса демоқчи эдим. Фақат мени тўғри тушунинг, илтимос. Сизни биринчи кўрганимдаёқ ҳис этганман... Биз ҳар куни кўриб юриб, ўрганиб қолган оломон

ичида сиз чиндан бошқаларга ўхшамаган одам экан-сиз! Ўзингиздан кўпроқ атрофингиздаги кишиларнинг севинчи, изтиробини ўйлаб яшайсиз. Ҳаётда ҳеч нарса сизни бузиб-ўзгартиролмаган. Бефарқ, майда мақсадлар сиздан йироқ. Пок, беғубор сакланганми, шунақа! Сиз билан кўришиб, сўзлашган кишининг қалби-руҳи юксалади... Мен бундан кейин ҳам даволаниш, баъзан сиздан маслаҳат олиб туришни истардим. Бир танишми, дўст сифатида. Агар мумкин бўлса...

— Мумкин, албатта, — ғудранди Садиржон...

Аммо Гулхумор шу кетганича, бир ой эмас, икки ой ўтиб ҳам қорасини кўрсатмади.

Садиржон ҳар қандай беморни эслаб, у тўғрида узоқ ўйлаб юрмасди. Бунинг иложи ҳам йўқ эди! Лекин Гулхумор йигитнинг хотирасида сакланиб қолганди. Шу қизга кейин нима бўлди экан, деб гоҳида хаёлидан кечирар, ўзи билмаган ҳолда юрагидаги шафқат муҳаббатга айлана бошлаган эди!

Нихоят, бир куни кечга томон телефон жиринглаб, кутилмаганда...

— Ассалому алайкум.

— Салом алайкум.

— Сизга ваъда бериб, сўзимнинг устидан чиқолмадим. Сиз мени унутиб ҳам юборган бўлсангиз керак!..

— Гулхумор...

— Мен. Демак, унутмаган экансиз...

— Қаердан кўнғироқ қиляпсиз?..

— Кўчадан. Шаҳар маркази...

— Мен ҳозир етиб бораман!

Садиржон эгнини алмаштириб, шошганича кўчага йўналди. Шаҳар марказига етиб бориб, Гулхумор билан учрашди.

Аслида, бундай бўлмаслиги керак: улар ҳали бегона кишилар эди. Бироқ ўз-ўзидан шундай мулоқот рўй берди. Гўёки икки ўртада маълум бир муносабат аллақачон шаклланган эди!

Афтидан, бу қисмат эди!

Шунга қарамай, улар кўришган пайтда Гулхумор Садиржонни огоҳлантирди:

— Сиздан фақат илтимос, телефонингизни топиб, кўнғироқ қилганим учун мени енгилтак экан, деб ўйланг!

— Мен ундай деб ўйламайман. Мен сиз ҳақингизда ҳеч қачон ёмон ўйга бормамайман. Ишонинг!

— Раҳмат, — деди Гулҳумор. Лекин яна тушунтирди: — Шунча вақтдан кейин шифохонага бориш менга ноқулай бўлиб туюлди. Энди бутунлай тузалиб ҳам кетдим.

— Мен буни биламан. Сизни кўрганимга эса жудаям хурсандман.

— Сизнинг олдингизда ёлғончи бўлишдан кўрқдим. Бунинг устига, сиз билан бир оз гаплашгим келди. Аввал ҳам сизга айтганман, атрофимда дардлашадиган одам йўқ.

— Менга ишонганингиз, умуман, бутун муносабатингиз учун раҳмат! — деди бу гал Садиржон.

Улар шу куни алламаҳалгача кўча чангитиб юришди. Ниҳоят, хайрлашаётганда Гулҳумор Садиржоннинг кўлига қандайдир дафтар тутказди:

— Биласизми, бир йигит холаминг уйида, ижарада турарди. Бошқа шаҳарда. Уч-тўрт йил бурун нобуд бўлиб кетган. Шоир экан, дафтари уйдан топилди. Сиз менга китоб бергувчи эдингиз, мен ҳам шуни сизга эсдаликка берсам...

Икки ёш қалбни бу мулоқот уйғотиб, энди уларни анча яқинлаштириб қўйган эди.

Улар шундан сўнг, ҳафтада баъзан бир, баъзан икки кўришиб, кўча айланиш, суҳбатлашиб юришни одат қилишди.

Гулҳумор чиройли, ақлли, самимий эди.

Садиржон бир кунлар, Гулҳуморни эслаб, кўнглида ёқтирган бўлса ҳамки, уни яхши кўриб қоламан, деган гапни ҳаёлига келтирмаганди. Энди кундан-кунга қизга нисбатан меҳри ошиб-тошиб, ўз ҳолатига ўзи ҳайрон бўлиб қолди. Гулҳумор билан кўришгани сайин, Садиржон аллақандай телбалана бошлади.

Гоҳ кўришганларидан кейин, гоҳ кўришмаган кунлар у, биринчи саҳифасига «Абдулла Ҳаким» деб ёзилган катак дафтарни кўлига олиб варақлаб, дафтардаги шеърларни завқланиб-пичирлаб қайта-қайта ўқир эди:

*Сиздан гўзали йўқ,
Сиздан яхшиси йўқ —
Сиз битта яралган
менинг бахтимга.*

*Сиздан нозиги йўқ,
Сиздан нозлиги йўқ, —
Сиз битта яралган
 менинг бахтимга.*

*Сиз ёрқин бир қўшиқ,
Сиз ойдин бир қўшиқ —
Сингиб бормоқдасиз
 менинг бағримга...*

Садиржон ажабланарди...

Шоирлар шеърни бир кишига бағишлаб ёзади, албатта. Лекин қизик жойи, ўкиган одамки бор, шеърдан ўз дарди ифодасини топади, ўз юрагини ойнага солгандек кўради! Умуман, шоирлар қадим-қадимдан шунинг учун шеър ёзишмасмикан?!

Дунёдан ўтиб кетган, исмини ҳам, ўзини ҳам то хозир билмай келган Абдулла Ҳаким деган шоирнинг кимгадир бағишлаб бир пайтлар ёзган шеърлари, ахир, Садиржоннинг қалбига қуюлиб, унинг ҳолатини шунчалик акс этдирса, буни — бошқа қандай тушуниш мумкин?

*Сиз ҳақда
Ўйлай қачон —
Эрталабми,
 кечқурун?
Кун ярмида
Ўйлайми,
Ўйлайинми
 ярми тун?*

*Бирлаштириб
 барини,
Ўйласам-чи,
Ҳар соат?
Ахир,
 сиздек парини —
Ўйламоқлик
Саодат.*

*Ўйласам-чи,
 ҳар лаҳза,
Ҳар сония —
Қўймасдан?..*

Қалбингга

тушгач ларза,

Бўлмас экан

Куймасдан...

Ёшликдан адабиётни яхши кўриб, анча-мунча шеър-ий китоблар ҳам ўқиган Садиржон ўзини, гоҳ тувак-да, гоҳ боғда ўсган гулларни учратиб юриб, бехосдан ёввойи дашт гулларига дуч келиб қолгандек ҳис этар-ди. Фақат Гулхумор ҳадя этгани учун эмас, бу дафтар шу жиҳатдан ҳам унга кадрли эди!

Дафтардаги шеърларни қайта-қайта ўқиганидан, уларнинг аксари энди Садиржонга ёд бўлиб кетганди. У ёлғиз колдими, бас, кўчадами, уйдаими, Абдулла Ҳа-кимнинг шеърларини худди юракдан отилиб чиққан ўз сўзлари сингари пичирлаб-кироат қиларди:

Нималарни

Ўйлаяпсиз ҳозир —

Шилдираган

сувга тикилиб?

Ўт-ўланлар энкайиб оғир,

Сизнинг

пойингизга йиқилиб?

Нималарни

Ўйлаяпсиз шу пайт —

Тегрангизда

боғлар шовуллаб?

Боқмайин, деб

Сиз томон лоқайд,

Осмонда ҳам

офтоб ловуллаб?

Нималарни

Ўйлаяпсиз бу дам —

Учганида

бедард шамоллар?

Тегшилми

бир оз менга ҳам —

Сизни йўлга солган

Хаёллар?!

Садиржон Гулхуморни яхши кўрар, назарида, уни Гулхумор ҳам ундан кам севмас эди.

Улар кечкурунлари учрашиб, кўпинча ярим тунгача кўча айланишар, бир-бирларини эркалаб, бир-бирлари-

а суянишар эди. Севинчдан, бахтдан кўзлари порлар, уларга ҳаётда хали бундан ҳам тотли лаҳзалар насиб этадигандек эди. Ҳарҳолда, Садиржон шундай деб ўйларди!

Аммо кўришиб юриб, дабдурустдан Гулҳумор яна бир ойча ғойиб бўлди...

Садиржон олдинги гал Гулҳуморни қанчалик эслаб ўйламасин, унинг икки ойдан ҳам кўп қорасини кўрсатмаганига ортиқча парво қилмаган, изтиробга тушмаган эди. Ўшанда бу қизни аллақачон ёқтира бошлагани-ю, ишнинг бундай тус олишини ҳаёлига келтирмаганди... Мана энди васли-висол шомларидан кейин, Садиржон чинакам айрилиқ азобини туйиб, буткул эҳушини йўқотиб қўйди! Гулҳуморсиз ҳаётида маъно қолмагандек туюлиб, гангиб, жон-дили билан ўрганиб қолган севгилисини излаганча, кўча-кўйда тентирашни одат қилди...

*Ана
Чопмоқдаман ёниб,
Кўчада —
Телба. Телба...
Ухшайман
Югурган оёқ учида —
Елга. Елга...
Мен
Юзлашган каби
қаро кечада —
Селга. Селга...
Дардим
Қандай айтай
бу дард ичида —
Элга. Элга...
Фақат чопмоқдаман —
Ана, кўчада:
Телба. Телба...*

Ҳамма бало шундаки, Садиржон дунёда ота-онасиз қолган, ёлғиз йигит эди!

Унинг бу борлиқда Гулҳумордан бўлак суянадиган ҳеч кими йўқ эди!

У гоҳ эрталаб, гоҳ кеч тунларда шаҳарча кўчаларида тентираб, ўзининг юрак мулки — Гулҳуморга қайта-қайта, ҳаёлан илтижо қиларди:

Нега жимсиз?
Хасталаниб қолмадингизми?

Ё
Шунчаки

бизни эсга олмадингизми?

Нега жимсиз?
Рўй бердим
Бир дилсиёҳлик?
Қовжиратиб қўйдингиз-ку
мени гиёҳдек!

Сиз — ҳаётим!
Менинг билган —
Қалб эҳтиёжим!
Нега жимсиз?
Уйламасдан

йўқдир

Иложим!..

Гулхумор ўтган сафардаги сингари кутилмаганда бир оқшом кўнғироқ килди:

— Ассалому алайкум.

— Салом алайкум.

— Мени йўқотиб қўймадингизми?

— Сизни кидирмаган жойим колмади, Гулхумор.

— Биламан. Мени кечиринг, Садир ака... Мен ата-йин эмас. Ўзи шундай бўлиб колди. Ишонинг...

— Мен сизга ишонаман.

— Уйдагилар чиқишга қўйишмади, тўғриси. Лекин энди шароит бир оз ўзгарадиганга ўхшаяпти.

— Қаердан кўнғироқ қиялпсиз?

— Хар қачонги ўша...

Улар қайта топишиб, шу оқшом яна алламаҳалгача кўча айланишди.

— Мени табрикланг, — деди гап орасида Гулхумор. — Ниҳоят, ўзим хоҳлаган ишга кирдим... Ота-онам таниш-билишлар орқали ёрдам беришди. Энди кундузи ҳам, кечқурунлари ҳам бемалол кўришаверамиз! — У шаҳар марказидаги тўққиз қаватли кошонага мамнун имо килди. — Шу ерда ишлайман бундан буёғи. Жуда катта, обрўли ташкилот...

Садиржонга бу хабар фавқулудда бошқача таъсир этди.

Тўққиз қаватли кошонада жойлашган «Тарих ва Маданият» деган ташкилот чиндан ҳам катта эди.

Аммо Садиржон бу ташкилотни обрўли деб билмасди.

Умуман, «Тарих ва Маданият» деб номланган мухташам даргоҳга шаҳарчада одамлар алланечук шубҳа билан қарашар, иложи бўлса яқин йўламасликка ҳаракат қилишарди. Улар бу ташкилотдан қандайдир кўркишарди!

Ташкилот Тарих ва Маданиятни гуллаштириш шиори остида қадимий обидалар — масжид ва мадрасаларни бузиш, минг йиллик кўркем ҳовузларни кўмиб ташлаш, қабристонларни топташ, ота-боболардан қолган эски китобларни ёқиш билан шуғулланарди. Ташкилотдагилар, уларга эътироз билдирган ҳар қандай кишига, ишчи билан деҳқонга бунинг алоқаси йўқ, ишчи билан деҳқон буни тушунмайди, деб гап уқтиришарди. (Масалан, шоирларга улар, шеърингни ишчи билан деҳқон тушунмаса, шеър ёзиб нима қиласан, дейишни ёқтиришарди.) Ўтмишдаги истаган шоҳ, вазир, саркарда, бадавлат киши тарихда из қолдириб, маданиятга қанчалик хизмат қилганидан қатъи назар (ишчи ёки деҳқон бўлмагани учун) ташкилотдагилар назарида, ёт — ашаддий душман эди. Улар, бундай кишиларнинг номини эслашнинг ўзи гўзал ҳаётимизни остин-устин қилиб, бузиб ташлайди, эҳтиёт бўлиш керак, деб ўйлашарди. Ўтмиш дегани тарих эмас, тарихни биз яратамиз, шўрлик халқ маданиятсиз яшаб келган, биз унга маданиятни ўргатамиз, деган даъво ташкилотдагилар бошида кўтариб юрган байроқ, улар амал қилган дастур эди!

«Тарих ва Маданият» ташкилоти ҳар ой камида бир марта ўқувчиларни билим даргоҳидан, хизматчиларни ишлаган жойидан шаҳар марказидаги майдонга ҳайдаб келиб, ашула байрамлари ўтказарди. Майдонда тўпланган ёш-қари аскардек саф чекарди. Тахтадан омонат, аммо ниҳоятда баланд саҳна тикланарди. Қопқора бир киши саҳнага кўтарилиб, кўлидаги таёкчани силкитар, оёққа қалқиб турган одамлар ташкилот вакилларида унларни ўрганган ашулани бакириб ижро этишарди:

*Бизнинг шаҳримиз жаннат,
Бунда ҳамма озод-ҳур.
Ўтиб ҳар қандай зулмат,
Кўксимизга тушди нур...*

Ташкилотнинг асосий мақсад-муддаоиси ҳам: барчани шундай бир хил ашула айттириш эди!

Садиржон тўққиз қаватли кошона томонга нохуш қараб қўйиб, жуда кўп нарсаларни хаёлидан кечирди. Беихтиёр кўнгли ғаш тортди. Шунга қарамай, у Гулхуморга ташкилотни ёмонлаб лом-мим демади. Қизнинг юз-кўзидаги мамнуният, севинчли хуркитиб юборишдан кўрқди. Бунинг устига, Садиржон, яхшими, ёмонми — ҳар ким қаердадир ишлайди, биров доя бўлса, биров гўрков, ҳаётнинг ўзи шундан иборат эмасми, деб ўйлади. Гулхумор тарихчи бўлганидан кейин бу катта ташкилотда ишламай, қаерда ишласин?! Эҳтимол, унинг анча оворагарчиликдан сўнг шу ишга киргани эзгулик нишонасидир: ташкилотда ўйли-мулоҳазали, ҳалол кишилар ҳам бордир; ақлли, билимли, қатъиятли Гулхумор улар билан бирлашиб, ташкилотнинг фаолиятини ўзгартириб ташласа, бунинг савобига нима етсин?! Ахир, ҳаётда баъзан шунақаси ҳам бўлади!

Садиржон илож-ноилож Гулхуморни табриклади. Улар иш борасида қайтиб оғиз очишмади.

Энди кечки васли-висолдан ташқари, деярли ҳар куни кўришиб, бирга тушлик қилишар, ширин энтикиб шивирлашганча, шошмасдан бундан буён турмушлари қандай бўлиши режасини тузишар эди.

Яна уларнинг иккиси ҳам севинчдан, бахтдан сармаст эди!

Лекин кунлар шу йўсинда давом этаётиб, бир гал Гулхуморнинг иши сабабли севишганлар орасидан қора мушук ўтди.

Эрталабдан шифохонадаги Садиржонга тегишли бўлмага одатдагидек биттадан эмас, бостириб, бошини чангаллаган беш-олти киши кирди. Беморларнинг вазоҳатини кўриб, бундай тартибсизлигу бу паришон ҳолатга илк дафъа дуч келган Садиржон, туйқус бирон кулфат рўй бердими, бошларингиз оғрияптими, деб сўради. Хонага кирган беморлар қўлларини ёнларига тушириб, бошларини чайқашди. Кейин, бир-бирларига навбат бермасдан, нима бўлганини тушунтиришди.

Бу — шунчаки фалокат ҳам, ҳар кунги бош оғрик ҳам эмасди! Бу — Садиржон дунёда яшаб юриб, тасаввур ҳам қилмаган даҳшат эди!

«Тарих ва Маданият» ташкилоти хизматчилари ша-

харнинг шарқ томон этагидаги авлиё макбарасини бузиб, макбара бошидаги чашмани кўмиб, бир кечада ҳаммаёкни теп-текис қилганча, бу ерда олдин ҳеч нарса бўлмагандек, майдонга чим бостириб қўйишибди!

Садиржон бўғилиб, кўксига нақ ханжар санчилгандек қўйга тушди,

Шу куни кўришганларида, у Гулхуморга заҳрини тўкди:

— Нега ўзингиз шифо топган макбарани бузасиз? Ўзингиз сув ичган чашмани нега кўмасиз? Нега?!

Гулхумор бир лаҳза қизариб, бўйнини қисди:

— Мен бундай қилганим йўқ. Ташкилотдаги бошқа одамлар...

— Хўп, ўша бошқа одамлар нима дейди? — сўради титраб-қақшаб Садиржон.

— Ишчи билан деҳқон, оддий халқ манфаати...

— Бу улар учун ниқоб, албатта. Жаҳолат, саводсизликдан манфаат чиқадими? Чинакам тарих, чинакам маданиятсиз ишчи-деҳқоннинг ўзи молга айланмайдими? Халқни қул қилиб юборган ташкилотингиз...

— Бундай нарсалар бидъат, хурофот, эскилик саркити, дейишади. Шулар бўлмаса, халқ бахтли яшайди, ўтмишни қўйиб, келажакни ўйлаш керак, дейишади...

— Ўтмиш инсоннинг таржимаи ҳоли! Унутиб бўлар эканми?! Хўп, макбараси бузилган авлиёнинг ақалли кимлигини эшитганми ташкилотдагилар?

— Мен билмасам, — пичирлади Гулхумор.

— Бошқаларингиз ҳам ҳаттоки хаёлига келтирмаган! Бу авлиё, масалан, Конфуцийга ўхшаш буюк файласуф бўлган. Атрофига шогирд тўплаб, ҳалол қўл меҳнати билан кун кўришга ўргатган. Дунёда, ҳам жисм, ҳам руҳни пок сақлашга чақирган. Бунинг нимаси саркит?! Чашмани олинг. У — ер қаъридан отилиб чиққан тоза сув эди-ку. Бир пиёла ичган одамнинг баданидаги ғуборлар ювилиб кетарди. Шу — бидъатми?! Йўқ, сиз бунақа ташкилотда ишламаслигингиз керак...

Гулхумор Садиржоннинг гапига жавобан ҳеч нарса демади. Маъқулламади. Эътироз ҳам билдирмади. У, афтидан, чуқур хаёлга чўмганми, бир оз инжиб, озор чекканми кишига ўхшар эди. Шунинг баробарида, алланечук мағрур, бепарво эди.

— Мен ўзим сизга иш қидираман, — деди Садиржон катъий.

Гулхумор негадир маҳзун кулумсиради:

— Майли, кейинчалик. Ихтиёрим сизда бўлгач...

Садиржон шундан сўнг анча кун ғашланиб юрди. У, аввалдан ҳаким билан бемор орасидаги чегара — муқаддасликни бузмаслигим керак эди, мана энди шунинг жазосини тортаяпман, деб ўйлади. Юрагида ҳис этди: Гулхумор уни ёктиради, лекин ишни ундан кўпроқ яхши кўради!

Вақт ҳар қандай жароҳатни даволайди.

Улар аста-секин рўй берган воқеадан ҳам, орада ўтган дилсиёҳликдан ҳам узоқлаша бошлашди.

Уларнинг фикри-хаёлини тезроқ тўй-томоша ўтказиб, бир нафасга ҳам бир-биридан ажралмаслик истаги банд этган эди.

Садиржоннинг назарида, ҳаёт уларни эркалаганча, осмондек юксак бахт ваъда қилмоқда эди!

Йўқ... Севишганлар орасига тағин айрилиқ тушди.

Шамол шаҳарнинг тўс-тўполонини чиқарган кунда, Гулхумор тўққиз қаватли кошона билан бирга, қаёққадир ғойиб бўлди...

24

Ўша — шамол қутурган куни, кечга томон Садиржон яна шаҳар марказига бориб, кошона ўрнидаги чуқурлик этагида узоқ ўйга чўмиб ўтирди.

Эртаси куни ҳам...

сахарлаб борди.

Туш пайтида борди.

Кечқурун борди.

Ҳар куни шундай бораверди. Қандайдир чора кўриш керак! Аммо қандай?!

Шаҳар марказида йиллар бўйи қўнқайиб турган хайбатли бир иморат бехосдан йўқолса-ю, ҳеч ким пинагини бузмаса, қийин экан! Одамларнинг ёппасига лоқайдлиги очиқ-ойдин кўриниб турган бундай шароитда кимдан гап сўраб, кимга арзи-дод қиласан? Ўтган-кетганларни тўхтатиб, мана шу ерда мрамор кошона, кошонада менинг жондан азиз севгилим бор эди, десанг сени жиннига чиқаришади-қўйишади! Ҳамма ўзи билан ўзи овора бўлиб, қар ва кўрдек ҳолга келиб турган бир замонда сенинг гапинг бировнинг қулоғига кирармиди?! Қалтак кўтариб, сени шу тупроқ уюми устидан ҳайдашмаганига ҳам шукр қил!

Садиржон сурункасига бир ҳафта бошини қайси

деворга уришини билмай, шаҳарда девонадан баттар кўйда тентираб юрди. Ишининг ҳам унуми йўқ, одамлар уни баъзан соатлаб пойлашар эди.

Кейинги ҳафтанинг биринчи куни шифохонада тушга яқин Садиржоннинг бўлмасига ҳамкасби — Абдурахмон кирди.

— Бугун бирга тушлик қилишимиз керак!

— Нега? Мен бугун бошқа ишлар... — ғудранди Садиржон.

— Бошқа иш кейин! — деди Абдурахмон қатъий. У сал юмшаб, кўшиб кўйди. — Сен билан гаплашадиган гап бор!

Булар ёшликдан дўст, бирга ўқишган, энди бирга ишлашар, бунинг устига, Абдурахмон шуҳрат топган ҳаким бўлмаса ҳамки, шифохонада мавқе эгаллаган, кўз касалликлари бўйича шаҳарда ягона яхши мутахассис эди; Садиржон уни ҳурмат қиларди. Ҳозир ҳам, Абдурахмоннинг нима гапи борлигига унча қизиқмаганига қарамай, ўрнидан туриб, бўйнига аркон солинган кўзичокдек, дўстига эргашмай иложи қолмади.

Ҳамкасби Садиржонни негадир тўппа-тўғри ўз уйига бошлаб борди.

Уйда дастурхон тузалган, овқат тайёр эди.

Садиржон, дўстимга ёки бола-чақасига тегишли бирон муносабат бормикан, олдиндан билмаганим чакки бўлди, деб ўйлаб, хижолат чекканича, оғзига олган бир бурда нонни сақичдек чайнай бошлади.

— Овқатга қара, — деди Абдурахмон кескин. У, танишми, бегонами, ҳаммага дўқ ургандек шунақа қаттиқ-қаттиқ гапираверарди.

— Қараяпман, — деди Садиржон секин.

— Хўш? Иштаҳанг йўқ?! — деди бир оздан сўн яна Абдурахмон.

— Қорним...

— Эрталабдан ишда юриб, қорнинг қаёқдан тўқ бўлади? Афтингдан, нонушта ҳам қилган одамга ўхшайман! Ол...

Садиржон ҳафсаласиз кўйда кўлидаги қошиқни бир-икки айлантиргач, Абдурахмон унга тик қадалиб, дангал гапга кўчди:

— Мен сени бугун бекордан уйга чақирганим йўқ, оғайни. Шу кунлар сенга бир нима бўлган. Кўриб юрибман. Гапир!

— Ўзим. Шунчаки... — ғудранди Садиржон.

— Очиғини айтавер!

Садиржон илож-ноилож дўстига шаҳар марказидаги улуғвор кошонанинг йўқолиб қолганини тушунтирди.

— Бундай бўлиши мумкин эмас! — деди Абдурахмон, бошини чайқаб. — Кўзингга шунақа кўрингандир! — У ўзининг бу гапи билан қаноатланмай, ўрнидан ирғиб турганича, токчадан узун дастали ойнак олиб, узоқ-яқиндан Садиржоннинг кўзига разм солиб қаради. — Йўқ, кўзинг ёмон эмас! — деди ниҳоят.

— Ҳеч ким ишонмайди, лекин мен борини айтяпман, — хафа бўлди Садиржон.

— Хўп, бино йўқолса, сенга нима? — сўради кайтиб ўрнига ўтиб ўтирган Абдурахмон.

— У ерда Гулхумор бор эди.

— Э, шунақа демайсанми? — Абдурахмон Садиржоннинг муҳаббат тарихидан воқиф бўлмаса-да, бу йигит ёши ўттизга етганда ҳам бировни яхши кўрмаслиги мумкин эмаслигини тушунарди. — Бошингга кулфат тушибди-да, оғайни. Шунга озиб юрган экансан-да! — тўнғиллади беихтиёр.

Ўзини зўрға тутиб турган Садиржоннинг кўзларига жикқа ёш тўлди.

— Майли, кўп эзилаверма! — таскин берди унга Абдурахмон. — Бу жуда кўнгилсиз, аммо барибир қонуний нарса...

— Нима қонуний? — кизиксинди Садиржон.

— Муҳаббатни айтяпман. Доим шунақа тугаган. Лайли ва Мажнунни эсла. Тохир ва Зухра. Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам. Колаверса, Ромео ва Жульетта. Ҳаммаси бир-бирини йўқотиб, ўлиб кетган...

— Мен ҳам Гулхуморни топмасам, ўламан!

— Бу шарт эмас! — деди Абдурахмон. — Муҳаббатсиз ҳам бемалол яшайвериш мумкин.

— Яхши кўрганлар ковушиб, бахтли яшаб кетишса бўлмайдами? — дўстига илтижоли тикилиб сўради Садиржон.

— Барибир фойдаси йўқ, — деди Абдурахмон. — Иккаласи бирга ўлиб кетади! Мана, мен... Бир пайтлар хотиним учун ўзимни томдан ташлардим... Кўзларини кўргим келиб, уч кечалаб ухламай чиқардим. Бахтли бўлсак, биз бахтли бўлишимиз керак эди! Хўп, уйландим, хотинни ҳозир ҳам яхши кўраман. Лекин энди ҳаммаси оддий, олдинги муҳаббатга ўхшамайди. Хотин кундузи маза-бемаза гапириб, кечалари ёнингда хир-

мон бўлиб ётгандан кейин, ҳеч кизиғи қолмас экан! Қисқаси, иккаламиз биргаликда кундан-кунга ўлиб кетяпмиз! Сенга маслаҳатим, шунинг учун, қолган гапни унутиб, тезроқ биронтасига уйлан, кучоғингга олиб, бемалол кунингни ўтказиб юравер!..

— Мен ундай қилолмайман! — тўнғиллади норозиланиб Садиржон. — Биз ваъдалашганмиз. Бир-биримизни яхши кўрамиз. Гулхумор йўқолиб қолди, деб мен унга қандай хиёнат қиламан?! Сен ҳақ эмассан, муҳаббатни бир умр асраш ҳам мумкин! Биз бир-биримизни ҳеч қачон унутмаймиз...

Абдурахмон чуқур хаёлга толди.

— Унда қидириб кўриш керак, — деди ахийри.

— Қаердан?

— Қизнинг ота-онаси, дугоналари, дўстлари бордир, бирон нима билишар, ахир! — бўғилди Абдурахмон.

— Ота-онасини танимайман. Дўстлари йўқ. Хўп, дугоналари... узоқ бир дугонасини айтмаса...

— Ҳеч бўлмаганда ўшанга учраш керак. Қўл ковуштириб, эзмаланиб ўтиргандан кўра...

Абдурахмоннинг бу маслаҳатини Садиржон қабул қилди.

Кечга томон шифохонадан чиқиб, у тўғри Маиший хизмат кўрсатиш уйига қараб кетди. Гулхуморнинг дугонаси — Зевар тикувчилик билан шуғулланарди.

Садиржон Гулхумор билан кўча чангитиб юришганида, Зеварни икки-уч кўрган, холос. Бу кизнинг феъл-атворини билмаганидек, афти-ангорини ҳам яхши эслаёлмасди.

Озғин, дароз, кўримсизгина бир қиз экан Зевар!

Гапи борлигини айтиб, йўлакка чақиртириб чиққан Садиржоннинг юзига у нимадандир кўркаётгандек бақрайиб қаради.

Садиржон кизга рўй берган воқеани тушунтирди.

— Мен Гулхуморни ўша сиз билан кўчада кўрганим охирги марта, акажон. Биз қайтиб учрашганимиз йўқ, — куюниб деди Зевар. — Билмадим, мен сизга қандай ёрдам берсам экан? — Шундан кейин, у бирдан жонланди. — Юринг, уйларига қарайлик. Мен кириб чиқаман, сиз пойлаб турасиз. Яхши гапми, ёмонми, нимаики эшитсам, сизга айтаман...

Гулхуморлар уйи шу яқин ўртада, ингичка кўчалар-

дан бирида жойлашганди. Садиржон узоқдан кўрган, лекин яқин бормаган эди.

Зевар билан темир дарвозали шу уйга ҳаш-паш дегунча етиб келишди.

Уйга шошганича кириб кетган Зевар анча ҳаяллаб қолди. Ниҳоят, бўшашибми, ғамгин ҳолатдами, эшикдан қайтиб чиқди.

— Булар ҳам ҳеч нарсани билишмайди, акажон. Афтидан, кизиқишмайди ҳам...

— Тушунмадим, — гудранди Садиржон.

— Сиз уларни олдин кўрмагансиз-а?

— Йўқ.

— Уларнинг аҳволи жуда хароб. Лекин димоғлари баланд. Киши ҳам ачинасан, ҳам жаҳлинг чиқади... Сўрасам, бизнинг кизимиз катта идорада, масъул ишда ишлайди, дейишди. У сенларга ўхшаб бекорчи эмас, иши бошидан ошиб ётибди, дейишди. Улар идорада ётиб ҳам қолаверишади, ҳар куни уйга келолмайди кизимиз, деб мақтанишди...

— Сиз очигини айтмадингизми? — хуркибгина сўради Садиржон.

— Қандай айтасан? Улар эшитса, гапирасан-да, акажон. Одамлар минг йўсин хабар келтириб, шу киз минг йил уйга келмасин, булар барибир ўз ашуласини тўхтадиган авзойи йўқ. Билганини қайтариб ётаверади. Ҳарҳолда, менинг таассуротим шунақа бўлди... Сизни хафа қилиб қўймадимми?!

— Йўқ. Раҳмат, — деди Садиржон.

25

У сару сомонини йўқотиб, бу ердан яна кошона ўрнидаги чуқурлик этагига борди.

Эртаси куни ҳам...

сахарлаб борди.

Туш пайтида борди.

Кечкурун борди.

Ҳар куни шундай бораверди.

Аммо кўп ўтмай, тўрт томондан девор тортиб, қурувчилар эски кошона ўрнида янги бино пойдеворини тиклашга киришишди. Энди Садиржон девор бўйлаб зир югуриб, тешик-туйнуклардан ичкарига мўралар, кўзларидан вижир-вижир ёш оқар эди.

Садиржоннинг бутун умиди кундан-кунга барбод

бўла бошлаган эди! Лекин у тоқатсиз кўйда шаҳар марказига боришдан ҳам ўзини тўхтатолмасди!

Айниқса, дам олиш кунлари у эртадан кечгача шаҳар марказида чарх урар, тупрок кўчада йўколган игнани кидирган кишидек, чор атрофни қаричлаб ўлчаб чиқар эди.

Ниҳоят, уйга қайтиб, хонада нари-бери вазмин одимлаб юрар, Гулхумордан қолган ягона ёдгорлик — дафтарни тоқчадан олиб, хонтахта устига очиб кўйганича, шеър қироат қилар эди.

Навбатдаги якшанба куни ҳам бутун иш шу тахлитда кўчди.

Энди Гулхумор — дафтардаги бир ховуч шеър!

Садиржонга дафтарнинг кераги ҳам йўқ; Абдулла Ҳакимнинг барча ёзганлари унга сатрма-сатр ёд бўлиб қолган эди. Муҳими: бу шеърларни гўёки Садиржон ёзгану булар шахсан Гулхуморга бағишланган эди!

У, одатдагидек, хонада нари-бери юриб, севгилиси тўғрисида ўйлаганича, юрагидаги кечинмаларни баён эта бошлади:

*Соғиниб кетдим
Сизни.
Сизни
кўрмадим
минг йил...*

*Дўстим!
Бир келмайсизми,
Босганча
енгил-енгил?!*

*Айтинг,
Дўстим,
Бу йўлда
Сизга кўпми
Тўсиқлар?!
Пойандоз тўшаб гулдан,
Тўшалсинми —
қўшиқлар?!*

Шу кунлар Садиржон ниҳоятда толиққан, ўзини ҳар қачонги ҳаким эмас, оғир бемордек сезар эди!

Шеърларни ўқиб, беихтиёр нафаси бўғзига тикилганидан, сўнгги кунларда кўп бўлганидек, кўзлари ёш-

ланди. Бир чеккага ўтиб, мунгайиб ўтирди. Бироқ Гулхумор — шеър уни тинч ўтиришга — ором олиб, нафас ростлашга қўймади. Куз кунларидаги нотинч, аёвсиз уммон тўлқинлари сингари бостириб келаверди... келаверди!

У ўрнидан сапчиб, нари-бери юрганича, шу аснода қиёфаси кўзлари ўнгида аниқ жонланган Гулхуморга ўзича мурожаат қилаётгандек бўлди:

Насиб этадими

Менга

Ниҳоят —

Янгроқ овозингни

Эшитиш?

Гўё

сеҳрли бир ширин ривоят —

Янгидан

Розингни эшитиш?

Насиб этадими

Ниҳоят

Менга —

Чўзилганда

минг йилга

кутиш,

Умримда

Бехосдан

Юзлашиб

сенга —

Эрка бир

Нозингни

Эшитиш?

Садиржон Гулхумор тўғрисида ҳеч нарса билмаганидан, айниқса, азобланарди...

Гулхумор ўзи тирикми; борми оламда?! Қаерда у?! Яқинми, узоқ бир жойданми, юрибман, тинчман, деб нега хабар бермайди?! Дунёда ҳар куни неча минглаб киши йўқолади; уларни одамлар қидиришади. Лекин ақл бовар қилмайдиган шароитда йўқолган кошона-ю, Гулхуморни қандай қидириш мумкин?! Зилзила пайтида кошона ер қаърига кириб кетса, халқни тўплаб, кавлаштириш қийин эмасди! Мабодо сел олиб кетса — олиб кетган жойигача боришнинг ҳам иложи топиларди! Аммо шамол учуриб кетган иморат билан у ердаги

саргардон кишиларни қайси мамлакат, қайси минтақадан қидирасан?! Даштдан, тоғларданми, абадий музликларданми қидирасан уларни?! Садиржон мана шу иложсизликдан — айриликдан ҳам кўпроқ эзиларди...

Мени

*Не кўйларга солдингиз, дўстим,—
Билмасданми? Қасддан?!*

Ўзингиз

*қайларда қолдингиз, дўстим —
Қасдданми? Билмасдан?!*

Мен

*Ҳеч куймагандим
Бу қадар,*

рости,

Тўзиб кетдим

Буткул.

Қайда бўлсангиз ҳам,

Бор бўлинг, дўстим,

Ардоқли гулим, гул!

Неча юзлаб хонақоҳлар, гумбазлар, масжид ва мадрасалар — буюк обидалар йўқолиб кетган ер юзидан! Жаҳолатга қарши курашиш тўғрисида ҳайкириб, қачонлардир азият чекиб, меҳр ва илҳом билан инсон яратган кўркем ёдгорликлар жоҳилларча яксон қилинган; тупроғи, ғиштлири тўрт томонга ваҳшийларча ташилиб-совурилган! Улардан айримларининг китобларда номи ёки сурати қолиб, бошқаларидан шу ҳам қолмаган!

Демак, гугурт қутига ўхшаган мрамор бир қошонанинг йўқолиши — улар олдида, — эслаб, гапиришга ҳам арзимади! Қошопада «Тарих ва Маданият» ташкилоти қарор топганини инобатга олса, ҳаттоки, баттар бўлсин, деявериш мумкин!

Бирок Гулхумор... Гулхумор!

Садиржон севгилиси туфайли қошона қисматини ҳам ўйлашга мажбур эди.

Бундан бир лаҳза бурун Гулхуморнинг киефаси кўзлари ўнгида жонлангани сингари энди қизнинг овози унга аниқ эшитилгандек бўлди:

— Мени кечиринг, Садир ака. Ишонинг...

Садиржон саробни сув деб билган кишидек, хаёлга берилиб, шу сонияда ўзини алланечук бахтли ҳис этди.

Кейин, Гулхумор билан яна сўзлашаётгандек ҳолатни туйди.

Қулоққа чалиниб
Азиз сас,
Мени
 боз чулғади
 ҳаяжон.
Юракда асранган
Муқаддас —
Туйғулар
 тошдилар ногаҳон.
Мен
Сени севаман!
 Севаман! —
Зикр этдим
Қайтадан
 минг бора.
Нима ҳам қиларди
Севмасдан
Тутқунинг —
 бу юрак бечора...

Садиржонга фақат шу кунлар хона торлик қилаётгани йўқ — хонанинг ўзи тор эди.

Кичик бир ҳовлидаги мана шу биргина хона...

Баъзан ота-онадан фарзандга нималар мерос қолмайди?! Кўшқу саройдек ҳовли, сандикқа босилган матоҳлар, қимматбаҳо буюм ва жиҳозлар...

Садиржоннинг ота-онаси хасталаниб, бирин-кетин оламдан ўтишди. Уларнинг касали нима эди — Садиржон билмасди. Афтидан, шаҳар ҳакимлари ҳам билишмасди; улар берган хулоса киши қаноатланадиган, тушунарли эмасди. Тиб ходимларининг нодонлиги ва бепарволиги туфайли ҳар соат, ҳар дақиқа ҳаётдан умидвор қанча кишилар рўйи-рост ҳалокатга учрашди! Оқ кийиб, фариштадек туришгани учун ҳеч ким уларни жаллод дея олмайди! Ўшанда шундай ҳолат рўй берди! Лекин «касофатнинг шарофати» қабилида, ота-онасининг ўлими Садиржоннинг табобат йўлини тутишига сабаб бўлди.

Дунёда бировлар данғиллама уй қуради. Боғ-ҳовли сотиб олади. Машина харид қилади. Ҳар ким кўрпасига қараб оёқ чўзади; бунинг учун учраган одамни

айблаёлмайсан! Аммо куни аксар оч-нахор ўтадиган, юпун, боласига уч йилда битта дўппи олиб беришга қийналадиган минг-минглаб камбағал-қашшоқ кишилар ҳам бор дунёда! Бундайларни, одатда, бир сўз билан «халқ» дейишади. Садиржон ана шу халқнинг фарзанди эди!

У ота-онасидан қолган мерос билан кифояланиб, ёши ўттизга етгунча, асосан, иш тўғрисида, атрофдаги одамлар тўғрисида ўйлади; ўзи тўғрисида деярли ўйламади.

Мана, ҳозир ҳам кичик бир ҳовлидаги қулоч ёзиш қийин бўлган тор хонада нари-бери ўйчан одимлаб юрибди.

Хонада палос, уч-тўрт кўрпача, хонтахта, бир тахта-тўшак ва иккита юмшоқ курсидан бўлак ҳеч вақо йўқ. Садиржон, уйлансам, ҳаммаси билан аста-секин шуғулланаман, деб умидланаётган эди!

Ниҳоят, у дам сайин ҳолсизланаётганини сезиб, яна бир чеккага ўтганича, мунғайиб ўтирди. Гулҳумор унинг хаёлидан кетмас эди!

Кўзларинг —

Кўзларим

ўнгида!

Мен

Сени севганча

янгидан —

Айландим

Йўлларнинг чангига...

Кечалари ухламай, кундузлари кўчаларда тентираб, Садиржон чиндан бор куч-мадоридан айрила бошлаган эди. Бир маҳал — беихтиёр кўзи илинган экан, — ажабтовур туш кўрди...

Беш-ўнта жин гуриллаб ёнаётган гулхан атрофида давра қуриб, қаттиқ ноғора чалишмоқда.

Давра ўртасида — Гулҳумор. Тиржайиб ўтирган тасқара жинларга муқом қилиб, гулхан ёнида рақсга тушаётир.

«Йўқ, жинга ўхшаб ўтиришгани билан, булар аслида жин эмас! — деб ўйлади тушида Садиржон. — Булар мулк-давлат йўлида имонини сотган кишилар; бутун дунёда ҳаёт жиловини қўлига олгиси келган ўзимизнинг ростмана корчалонлар! Ёвузлар! Нимаики

эзгулик бўлса, улар топташади. Тарихми, бугунми — қараб ўтиришмайди! Мендан, мана Гулхуморимни ҳам тортиб олишмоқчи энди!..»

Садиржон тушида Гулхуморга юзланиб, бақирди: — Кет у ердан. Кет! Сенга айтяпман, жоним... Ўз овозидан ўзи сесканиб, уйғонди.

Лекин негадир ногора ҳамон каттик гумбурламоқда эди.

Садиржон кўзларини ишқалаб, атрофга аланглади. Ахийри, хушёр тортиб, пайқади: бу — дарвоза тақил-лаябди!

У истар-истамас ўрнидан туриб, нохуш бир ҳолатда эшикка йўналганича, дарвозани бориб очди.

Остонада бўйчан, гавдали, келишган йигит — қўлида қандайдир тугун, — мамнун жилмайиб турарди. Бурҳон Шариф!

Тугунни ерга қўйиб, Садиржон ҳали ўзига келишга улгурмасдан, уни Бурҳон Шариф бағрига босди.

— Бормисиз, иним! Соғиндим...

— Э, келинг, ака, марҳамат, — деди Садиржон ҳам, ниҳоят, жонланиб.

Улар ичкарига киришди.

— Мен сизни уйдამисиз, йўқми, деб энди кетмоқчи бўлиб тургандим.

— Эшитмабман. Ухлаб қолибман, — хижолат чекиб, кулумсиради Садиржон. У юрак-юрагида Бурҳон Шарифнинг шу палла келганига хурсандми, миннатдорми эди.

Унга Бурҳон Шариф жуда узоқ қариндош: отасининг тоғаваччасига аллабир томондан дахли бор. Бу, шўрванинг шўрваси, дегандек гап. Йиллар ўтиб, тоғаваччалар унутилиб ҳам кетишган. Аммо Бурҳон Садиржоннинг ота-онаси ҳаётлик пайтларида хабарлашиб турганидек, ҳамон икки-уч ойда бир эшик қоқади. Ўз идораси иши биланми, бошқа юмуш биланми Катта шаҳардан Мулқободга баъзан келиб-кетган бу йигит — Садиржонни туғишганлардек яхши кўради. Фақат Садиржон эмас, унинг кўзларида, умуман, одамларга нисбатан меҳр порлайди.

Садиржон эслайди. Бурҳон тўғрисида раҳматли отаси айтган эди:

— Худоё тавба, инсоннинг кўзлари ҳам шунақа чиройли бўларкан! Кўзларидан нурми, шафқатми ёғилади. Бу йигитдан бир куни, ё шоир, ё одамлар бахтини

ўйлайдиган арбоб чиқади! Бундай кишилар дунёга кам келади...

Балки, шу гаплар, олдиндан яқин муносабат сабабдандир, Садиржон ҳеч ким эмас, фақат Бурҳонни кўрганида, ота-онасини эслар, унга бутун хонадон шундай кунларда қайтиб ота-онасининг руҳи билан тўлгандек бўлиб туюлар эди.

Бугун ҳам Бурҳон Шариф уйга кириб, кўзлари мулойим порлаганча, девордаги Собирбек ва Назирахоннинг суратларига тикилгани заҳоти, улар худди девордан туриб, уйни тўлдиргандек бўлишди.

Садиржон, шунинг баробарида, айни фурсатда, ота-онасидан бевакт айрилгани устига, эндиликда севган ёридан ҳам мосуво бўлиб ўтирганини эслаб, беихтиёр ўртаниб кетди.

Бироқ у ҳазин, эзгин хаёлларни ҳайдашга уришиб, юмшоқ курсиларни хонтахта ёнига олиб қўйганича, дарҳол дастурхон тузашга тушди. Кейин:

— Сиз зерикмасдан мана буни кўриб ўтиринг, ака, — дея шеърлар ёзилган дафтарни Бурҳон Шарифнинг қўлига тутқазиб, қозон осгани ташқарига чиқиб кетди.

Садиржон ҳовлида гўшт козуриб кирганида, Бурҳон Шариф хона ўртасида қакқайиб турар, афтидан, шунчалик ҳаяжонланиб, эҳтиросга берилган эдики, ўзини йўқотиб қўйганга ўхшар эди.

Унга тикилиб, Садиржон аввалига, Бурҳон Шарифни ҳам шу кунлар кимдир юракдан урган экан-да, деб ўйлади. Лекин тезда бу фикридан қайтди: Ҳалимани эслади. Бурҳон Ҳалимани бировга алмаштирмайди! Демак, бу ерда бошқа гап.

Дастурхон ёнига ўтирганларидан сўнг, Бурҳон Шарифнинг ўзи ўйчан сўз бошлади:

— Севмай туриб, бундай шеър ёзиш кийин. Абдуллажон бировни каттик севган, албатта. Мен билмасдим... Булар кимга бағишланган бўлмасин...

— Тўхтанг. Сиз Абдулла Ҳакимни танирмидингиз? — ажабланиб сўради Садиржон.

— Биз бирга ишлардик. Сиздек у менинг яқин биродарим эди. Кўнглингизга олманг, илоҳим, умрингиз ҳам ўхшамасин, лекин у сиз билан икки томчи сувдек... йўқ, афт-ангори эмас, афт-ангори билан у менга ўхшарди; ўзи... Шундай ҳимоясиз, беозор, самимий эди. Мард эди. Тақдирини айтмайсизми? Шундай ёлғиз

колган... Бу дафтарнинг Катта шаҳардан айланиб бу ерга келиб қолгани-ю, сизнинг кўлингизга тушганида ҳам такдирнинг қандайдир боғланиши...

— Абдулла Ҳакимнинг бундан ташқари ҳам шеърлари бормиди? — қизиксинди Садиржон.

— Кўп. Менга айримларини ўқитарди. Улар, асосан, ҳаёт тўғрисидаги фалсафий фикрлар эди. Мен уни файласуф дердим. Менга, айниқса, Насриддин афанди ҳақида ёзганлари ёқарди. Уларнинг нусхаси ҳам кўлимда бор, бир пайт сизга кўрсатарман... Лекин у таникли шоир эмасди; оддий бир хизматчи эди. Кўпол, бетартиб кийиниб, очин-тўкин юрганидан, ҳеч ким унга ортикча аҳамият бермасди. Иктидори кўриниб, шунга яраша обрў козонолмайдиган бундай бахтиқаро ёшлар, афсуски, кўп. Ёзганлари жуда кам эълон қилинган. Гап шундаки, таникли шоирлар «Очик эшиклар», «Очик деразалар» деб шеър ёзишса, у берк эшиклар, панжара тутилган деразалар тўғрисида ёзарди. Аксари одамлар кишлокда ҳам менсимай, этикни киймай кўйган бир пайтда, масалан, этикка меҳр кўйиб, қасида бағишлайди! Аслида, у ҳақ. Лекин тўғри гап тукканингга ёкмайди. Бунинг устига, ҳамма ўзини бир хил тутиши, бир хилда гапиришини талаб қиладиган қанча ташкилотлар бор. Абдулла Ҳаким учун чиндан эшиклар берк эди! Мен ҳам бу ишда унга ҳеч қандай ёрдам беролмасдим... — Бурҳон Шариф чуқур ўйга толди. Анчадан кейин, қизиқ гап қилди. — Садиржон, укажон, агар сизга малол келмаса, мен бу дафтарни қайтиб Катта шаҳарга олиб кетсам. Жиддий ўқишим керак!.. Ҳалима ўқисин! У шундай шеърларни жуда яхши кўради. Суюнади... Қолаверса, Абдуллажоннинг хотираси учун ёзганларини жамлаб, бир китоб тузилса. Мен энди бу ишга қаттиқ киришсам...

Садиржон бир оз паришонланиб, довдираб қолди.

Шеърлар ёд бўлиб кетганига карамай, Гулхумордан ёдгор дафтар унга кадрли — жондан азиз эди. Бу дафтарни у ҳеч кимга, ҳеч қачон беришни истамасди. Шу сонияда, аввалдан дафтарни Бурҳон Шарифга кўрсатмаслигим керак эди, хато қилдим, деган хаёлга ҳам борди. Бирок шу дамдаёқ унга ўзи ҳақ эмасдек туюла бошлади. Меҳмон — отангдан улуғ. Ўзбекнинг одати: меҳмоннинг қуюшқондан чикмаган ҳар қандай хоҳишини бажариш! Меҳмоннинг тилагини инобатга олмай бўлмайди! Умуман, Бурҳон Шариф бу уйга шунчаки

келган одам ҳам эмас. Минг йиллик кадрдон! Муҳими: Бурҳон Шарифни ҳамма танийди. Халқ ичида обрў-эътибор қозонган. У Абдулла Ҳакимнинг шеърларидан чиройли бир китоб тузиши мумкин! Худбинлик қилмаслик керак!

Садиржон бағридан жони узилаётгандек бўлса ҳамки, кўшқўллаб дафтарни Бурҳон Шарифга топширди.

Улар яна ярим тунгача гаплашиб ўтиришди.

Бурҳон Шариф шу ерда ётиб ҳам колди.

Эрталаб бирга нонушта ҳам қилишди.

Садиржон бу орада неча бора Бурҳон Шарифга ўз дардини ёришга шаҳд этди. Улар севги ҳақида сўзлашаётиб, энди менинг қисматимни эшитинг, деган гап Садиржоннинг тили учидан турди. Юраги бурдаланди. Аммо бу тўғрида у оғиз очолмади. Бунга — унинг табиятан камсуқумлигим, суҳбат мавзуси, асосан, Абдулла Ҳакимнинг ҳаёти-ю, ажойиб шеърлари бўлганлигим — нимадир халал берди!

Фақат...

Бурҳон Шариф хайрлашиб уйдан чиқиб кетганидан кейингина, Садиржон ўзидан-ўзи норозиланиб, бошини чангаллади. Сенинг Бурҳон Шарифдан яқин киминг бор?! Нега унга бутун-бор гапни айтмадинг?! Ахир, шундай қилишинг қийин эмасди-ку! Бошқалар ёрдам беролмаганда ҳам, бу — Бурҳон Шарифнинг кўлидан келишини ўйлашинг керак эди!..

Унинг энди тез кунларда Мулкободга йўли тушмайди. Бирдан-бир чора: Катта шаҳарга эринмасдан бориб, у билан учрашиш...

Ўшанда балки... балки...

26

Бундан бир неча йил бурун «Тарих ва Маданият» ташкилоти ўзи учун қуриб, ичига кириб олган тўққиз қаватли мармар қошона шаҳар ичида шаҳар, мамлакат ичида мамлакат эди!

Ташкилот хизматчиларидан кўпчилигининг Мулкободда ҳовли-жойи бор. Лекин улар баъзан ойлаб-йиллаб ўз уйларидан хабар олишмас, курси қўлдан кетмасин, шу ишдан узилиб қолмайлик, деб қошонадан деярли чиқишмас эди. Йўқ, улар бола-чақани унутишган эмасди. Аксинча, биздан иш ўргансин, кейинчалик шу ерда ўрнашиб қолсин, деб бола-чақаларини ҳам кў-

чиртириб келишганди. Ўтган йиллар ичида қаттиқ боғланишганидан, ҳаётларини қошонасиз тасаввур қилишолмас эди.

Сирасини айтганда, ишдан ҳам кўра кўпроқ, қошонада яшаш учун бутун шароит мавжуд эди.

Ҳашаматли бинонинг пастки қисмидаги нимқоронғи ертўлада шахсий ва ташкилотга тегишли машиналар саф чекиб турарди. Шу ердаги бир қатор катта-кичик хона узок йилларга мўлжаллаб сифатли озиқ-овқат, сара кийимлар ғамланган омбор вазифасини ўтарди. Булардан ташқари, ертўланинг зах, ўргимчак ин қўйган бурчагида темир эшикли икки-учта бўлма; буларнинг хизмати нималигини катта раҳбарлардан бўлак ҳеч ким билмас, аммо булар ҳам ташкилотнинг бахти-саодати учун керакли эканлиги аниқ эди.

Биринчи қават — гулзор, боғ. Бу ерда ҳар хил гуллар, бўйга ўсиб чуқур илдиз отмайдиган турфа мевали ва мевасиз дарахтлар кўзни қамаштириб, яшнаб ётарди. Буларнинг остида мрамар ҳовузчалар бўлиб, уларга турли ҳайвонлар шаклидаги чиройли фавворалардан аллақандай тиниқ зангор сув сепилиб-қуйиларди... Иккинчи қават хизматчиларнинг болаларига ажратиб берилган. Болалар бу қаватдаги тоза-озода хоналарда ётиб-туриб, ўзларини ота-оналари сингари тутиш борасида таълим-тарбия олишарди. Қордек оқ кийиб, кўзойнак такқан хушрўй жувонлар уларга сабоқ беришарди. Учинчи ва тўртинчи қаватни хизматчиларнинг ўзлари эгаллашганди. Ҳар кимга тутган мавкеига кўра бирми-икки, каттами-кичик хона ажратилган эди. Бешинчи қаватни алоқа бўлими-ю, шу бўлим қошидаги телефон устахонаси банд этганди. Олтинчи қаватда ошхона, кутубхона, шифохона жойлашганди. Қолган юқори уч қават — идора. Еттинчи, саккизинчи қаватларда оддий лавозимдагилар; сўнгги тўққизинчи қаватда эса ташкилотнинг бош раҳбари ҳамда унинг икки ўринбосари ўтирадиган кенг-мўл хоналар; мажлис ўтадиган сарой.

Бу ташкилотда жуда кам холларда кўчадан одам ишга олинарди. Эшик оғзида баъзан учта, баъзан тўртта қоровул турарди; идорадагилар бегона кишилар ҳадеб кириб-чиқишини ҳам ёктиришмасди. Лекин бир-бирларига нисбатан улар одоб сақлаб, меҳрибон-куюнчак муомалада бўлишга ҳаракат қилишарди!

Шамол бехосдан қутуриб-телбаланган кунда шаҳар

марказидаги улугвор кошонада ҳаёт шундай давом этаётган эди.

27

Гарчи «Тарих ва Маданият» ташилотида дам олиш куни билан иш куни орасида жуда катта фарқ бўлмасида, умуман, ҳамма ердагидек, одатдаги иш куни эди.

Қизиқ жойи шундаки, ўшанда кучли ёмғир, аёвсиз шамолга кошонадаги оддий хизматчилардан бутун бир деворни эгаллаган каттакон ойналар ортида қоғозга кўмилиб ўтирган масъул ходимларгача ҳаттоки бош кўтариб, бундай эътибор ҳам беришмади. Ўз тирикчиликлари билан қаттиқ машғул бўлишганидан, қилт этишмади.

Бундан ҳам қизиқ жойи: кошона шамолда ўрнидан кўчиб, бошқа узоқ бир манзилга бориб кўнганига қарамай, бу ерда ҳеч нарсага шикаст етмаганди; столлар, телефонлар, қоғозлар — барчаси ўрни-ўрнида қолаверган эди.

Ҳа, дарвоқе, кошонани шаҳар билан боғлаб турган симлар узилганидан, фақат телефонлар ишламай қўйган эди.

«Тарих ва Маданият» ташкилотининг бош раҳбари Ибодулла Шарипович Кабилов тушга яқин иш юзасидан Катта шаҳарга кўнғироқ қилмоқчи бўлиб, буни тасодифан пайқади... У котиба орқали устахонадаги йигитларни чақиртириб, хўш, бу бизнинг телефон нега ишламаяпти, деб суриштирди. Йигитлар индамай пастки қаватга тушиб кетиб, ярим соат чамаси куйманишгач, Кабиловнинг ҳузурига қайтиб келиб, кабелни янгилашмоқчи эди, шунга телефон ишламаётган бўлиши керак, дейишди.

Кабилов уч кунда етиб келадиган хат бир йилда келиши, ойлаб чироқ ёнмаслиги, иссиқ ёки совуқ сувнинг кутилмаганда қуриб қолиши — ҳаётдаги мингминглаб тартибсизликларга ўрганиб кетган. Машаққатсиз ҳаёт йўқ, деб билар, буни қандайдир табиий ҳол, деб тушунарди. Бемаъниликларга қарши исён кўтариш эмас, чидаш керак, одамларимизнинг қаҳрамонлиги мана шунда, деб ўйларди. У ҳозир ҳам бўғилиб-эзилиб ўтирмай, телефон ишламас экан, хат ёзиш керак, баҳонада ҳужжат бўлиб қолади, деган қарорга келди. Котибага яна мурожаат килди:

— Менга хатлар бўлимидан Гулхумор Ҳамроевнани чақиринг!

Чўғдек гилам тўшалган, ҳар хил расмлар, қимматбаҳо буюмлар билан безатилиб, идорадан кўпроқ кўрғазмани эслатган хонага, орадан кўп ўтмай, кўлида қоғоз-калам тутган Гулхумор кириб келди.

Ўрнидан туриб, хонада кибор бир кўйда айланиб юрган Кабиrow Гулхуморга шунчаки қараб кўйиб, стол ёнидаги юшоқ курсига имо қилди. Аммо Гулхумор нафас ютиб, ўтиб ўтирганидан кейин ҳам, анчагача сўзга оғиз очмади. У ниҳоятда жиддий киёфага кирган, чуқур ўйга толган эди.

Кабиrow, бир сўз билан айтганда, фақат бош раҳбар эмас, бу ташкилотда ҳеч кимга ўхшамаган буюк шахс эди! Барча буюк кишилар сингари у кимгадир иши тушиб, нимадир илинжи бўлса, кўзларидан нур ёғилиб, жилмайиб, беозор-самимий муомала қилар, илинжи бўлмаган пайтда юз-кўзларидаги тундлик ҳеч аримай, ўзини ҳукмфармо намойишда тутишни ёқтирарди. Бундан ташқари, Кабиrow бирон нарсани ўтириб ёзишга тоқати йўқ, барча буюк инсонларга ўхшаб, бировни ўтирғизиб кўйганича, айтиб ёздиринишга ҳам одатланган эди. Шундай пайтларда у олий фармон ёздирётган мамлакат шоҳига айланиб кетарди.

— Бошлансин, — деди Гулхуморга юзланиб, ниҳоят Кабиrow.

Ҳамон нафас ютиб ўтирган Гулхумор қоғозга мук тушди.

«Қатъиян махфий

УРТОҚ КЕНЖАЕВ АБДУХАЛИЛ ХУДОЙБЕРДИЕВИЧГА

Қадрли Абдухалил Худойбердиевич!

Маҳаллий шароитдаги ҳар хил қийинчиликларга қарамай, ташкилотимиз сўнги кунларда бир қатор муҳим тадбирларни амалга оширди. Бу йил шаҳримиз ва унинг атрофидаги бирон ерда баҳор байрами нишонланмади. Кузда ҳосил байрами ўтказиши мумкин, аммо баҳорнинг ҳеч қандай аҳамиятли жойи йўқ, деб одамлар орасида кенг кўламда ташвиқот ва тарғибот ишлари олиб борилди. Ўзбошимчалик қилган, интизомни бузган кишиларга қарши кескин чоралар кўрилди. Шаҳарнинг эски қисмида жойлашган масжид билан унинг

пинжидаги муаззин азон айтадиган пастак минора — келиб обидийда қилиб ўтирадиган чол-кампир худо-жўйлар уяси бўлиб қолгани учун ҳам бузиб ташланди. Бу минг йиллик ёдгорлик, деб халал беришга уриниб, айюҳаннос солган сиёсий жиҳатдан қолоқ айрим кишиларга ҳайфсан эълон қилиниб, айримлари ишидан четлаштирилди. Комиссия тузиб, текшириш натижасида шаҳримиздаги марказий кутубхонанинг катта бир бўлими араб ва лотин имлосида ёзилган китоблар эканлиги аниқланди. Китоблар шаҳар ташқарисидаги хандаққа чиқариб ташланиб, бўлим вақтинча муҳраб қўйилди. Шаҳардаги ҳар бир кўчага биттадан янги ҳайкал ўрнатиб, одамларга дўконда сотиладиган бир хил бюст ва суратлардан олиб, идоралардаги ҳар бир хона ва ўз уйларини безаш таклиф этилди. Сизга мамнуният билан айтиш мумкинки, бу ишда анча муваффақиятга эришилди. Келгусида кўчалар, боғларга янги ном бериб, уларни тартибга келтириш борасида ҳам баъзи бир тадбирлар кўрмоқчимиз.

Ишимизда яна қандайдир камчиликлар бўлса, шахсан Сиз ва бутун бошқарманинг ғамхўрлик кўрсатишларингизни сўраймиз.

Салом ва Сизга чексиз ҳурмат билан
«Тарих ва Маданият»

ташкilotининг бош раҳбари: — И. КАБИРОВ».

— Бугуноқ кўчиртириб, менга кўл кўйдириб жўнатилсин, — деди хонада ўйчан, вазмин ва ўз-ўзидан мамнун кўйда айланиб юрган бош раҳбар. У жилла сукут сақлаб, хорғин хўрсинганча, таъкидлади: — Бугундан колдирилмасин!

— Хўп бўлади, — деди Гулхумор одоб сақлаганича. У секин сирғалиб, хонадан чикди.

28

Туш пайти бўлиб қолган эди.

Кошонада катта-кичик, барча ғимирлашга тушган. Бу ерда доим ҳам тамадди қиладиган соатларда бошқа вақтлар сезилмайдиган бир жонланиш, ажиб хушчак-чаклик кўзга ташланарди.

Бош раҳбар чақиртирганида, Гулхумор, Садир акам келса, излаб овора бўлмасин, деб хонани беркитмай кетган эди. Ҳозир бир оз ҳаяжонланиб-ошиққани-

ча, еттинчи қаватга тушиб, ўзига тегишли хона томон янада илдамроқ юрди.

Лекин хонада ҳеч ким йўқ эди.

Гулхумор кўлидаги қоғоз-қаламни стол устига ташлаб, девордаги суратга эрқаланганича-ўпқаланиб қаради. Бу — яқиндагина унинг Садиржон билан бирга тушган сурати эди.

«Садир акам мени тополмай, тўғри ошхонага тушмаганмикин?»

У эшикни яна очик қолдирганича, бир қават пастга — ошхонага қараб югурди.

Аммо ошхонада ҳам Садиржон кўринмади.

Гулхумор тагин хонага қайтиб келиб, бир варак қоғозга: «Ошхонадаман. Кутаман!» — деб ёзди. Эшикни беркитиб, қоғозни қистирганича, пастга тушди.

Икки кишига мўлжаллаб овқат олиб, Садиржонни кута бошлади. Бироқ ҳадеганда барибир Садиржондан дарак бўлмади.

Томоғидан овқат ўтмай, ошхонани тарк этди.

«Бу ерда қоровуллар баъзан ўз отасини ҳам танимайди. Садир акамни бугун ичкарига киритмаган бўлишса-чи?!»

Шундай хаёлга бориб, биринчи қаватга тушганича, кўча эшикка яқинлашди.

Бугун тўрт киши қоровул; иккитаси ўтириб, иккитаси тик турар эди.

— Мени ҳеч ким сўрамадими?

— Йўқ, Гулхумор Ҳамроевна. Сўрашмади, — деди тик турган қоровуллардан бири хурмат билан.

— Келишмоқчи эди.

— Ҳеч ким келгани йўқ, Гулхумор Ҳамроевна...

Ҳафсаласи пир бўлиб, асабийлашиб, ўзига тегишли хонага қайтди.

Лекин хонага кирасолиб, телефонга ёпишди ва... мана энди у ҳам телефон негадир ишламаётганини пайқади.

Энди кеч киришини кутишдан бўлак илож қолмаган эди.

Гулхумор ваъдалашган фурсатда қанот чиқариб, учиб-етиб келадиган Садиржонга бугун нима бўлганига ақли етмай, ажабланган-паришонланган кўйда, ниҳоят бошлаган ишини давом этдиришга уринди. Идорада у доим ўз шаънига доғ туширмасдан бўйнига юкланган вазифани тез-аниқ бажаришга ҳаракат қиларди.

Биринчи навбатда бош раҳбар ёздирган хатни машинкада кўчиртириб, қўл кўйдириб чиқди. Кейин, йўлакдаги жимит дарчани очиб, хатни у ердаги ўрага ташлади; хат шув этиб ўра орқали бешинчи каватдаги алоқа бўлимига тушиб кетди. Гулхумор хатнинг иккинчи нусхасини жилдга тикиб, хона пойгагида турган темир қутига солиб кўйди. Барча махфий хатлар нусхаси шу қутида, қулфланган ҳолда сақланарди. Уларни бош раҳбардан ташқари бировнинг шунчаки кўриши ҳам тақиқланган эди.

Бу ишни охирига етказгач, сўнгги кунларда идорага келган хатларни кўздан кечира бошлади. Гулхуморнинг қўли остида ўнтача жилд бўлиб, у ҳар бир хатни мазмунига қараб жилдга жойлаштириши керак эди.

Ахийри, кеч кирди.

Аммо Гулхумор интиқ-интизорлик билан кутганига карамай, шу кунни Садиржон уни сўроқлаб келмади.

29

Деярли ҳар кунни Гулхумор билан бирга тушлик қилгани кошонага келган, кечкурунлари ҳам Гулхуморни кўча айлантиргани остонада комат тиклаган Садиржон энди эртаси кунни тушлик пайтида ҳам, кечкурун ҳам унга қорасини кўрсатмади.

Индини ҳам йигитдан хабар бўлмади.

Бир ҳафта, ўн кундан кейин ҳам...

Гулхумор кўзлари тешилиб, қанчалик йўл пойлама-син, Садиржон уни қайтиб сўроқламади.

Албатта, Гулхуморнинг ўзи кўчага чиқиб Садиржонни қидириши, севган йигитидан нега дом-дарак йўқлигини аниқлаши қийин эмасди. Лекин учрашиб юрган икки йил давомида у Садиржонга фақат баъзан қўнғирок қилиш, йигитни аввалига шаҳар марказидаги чорраҳада, кейин шу кошонада кутиб олишга ўрганиб қолган эди. Бунинг устига, одамлар ҳадеб кўчага чиқа-вермайдиган ушбу даргоҳни — улуғвор кошонани яқка-ёлғиз тарк этиш Гулхуморга қандайдир хавфли бўлиб туюлар, у Садиржондан узилган бир пайтда кошонадан ҳам ажралиб қолишдан кўрқарди. Қаттиқ интизом талаб қилинган ташкилотда ҳукм сурган ақидага қўра, асли кўчадан келган киши қайтиб бемалол кўчадаги кишига айланиб кетиши мумкин эди! Буларнинг барчаси етмагандек, Гулхумор биринчи каватга

тушиб, икки-уч маротаба эшикдан кўчага мўралаган, шу кунлар унга негадир остонадан нари томон одатдаги шаҳар эмас, ястанган-чексиз уммонми, саҳроми бўлиб кўринган эди. У, ақлдан озяпман шекилли, деб ўйлаган, ортик ташқарига қарашга ҳам юраги бетламай кўйган эди.

Агарда Гулхумор уйи, ота-онасига кўзга кўринмас минглаб ришталар билан боғланган бўлсайди, эҳтимолки, аввалдан мрамар кошонага кадам кўймас, кадам кўйганида ҳам, уйдан ҳеч қачон бегоналар сингари узоқлашмас эди. У ҳозир боши қотиб, кийналиб ҳам ўтирмасди! Уйга зув югуриб бориб, баҳонада Садиржонни ҳам суриштириб кўрарди; кўча-кўйми, бирон ердан босим кўнғироқ қиларди. Йўк, ҳамма бало шундаки, Гулхуморнинг ёшликдан ота-онаси билан қурчи чикмаганди. Болаликдан бошлаб, йилдан-йилга ёввойилашиб борганди. Ота-онаси уни ўзларича яхши кўриши ҳам, шу ишга жойлаб кўйишгани ҳам, у билан фахрланиб юришлари ҳам — бир пул! Гулхумор уларга нисбатан лоқайд, юраги муздек — совук эди.

Аслида, бу оила қисмати ҳақидаги гапни Гулхуморнинг бобосидан бошлаш керак.

Болалик йиллари ота-онаси билан бирга каталакдек ҳовлига кириб-чиқиб юрган бобосини Гулхумор яхши эслайди. Қария гўлми, соддами; синикқина жилмайиб юрар, ким қандай муомалада бўлишидан қатъи назар, ҳаммага беозорлик, меҳрибонлик кўрсатар эди. У тилидан бол томиб, кичкинтой Гулхуморни «онажон», дер, қизчага кўчадан баъзан хўрозқанд, баъзан ширмой кулча кўтариб келар эди. Гулхумор ўша мурғак пайтида ота-онасидан кўра кўпроқ бобосига суянар, эркаланарди. Аммо қарияга нисбатан ота-онасининг меҳрсизлигими, бутун ҳаёт таъсириданми, улғайган сайин бу муносабат ўзгара бошлади. У ҳамон бобосини қадрларди. Шунинг баробарида, қариянинг одамлар олдида қўл очиб дуо қилиши, оғиз очиб алланималарни пичирлашидан уяларди. Умуман, одамлар бўлган жойда бошига фўта ўраб, малла чакмон кийган бобоси билан кўришмасликка тиришар, шунга тўғри келиб қолганида, қочиш пайдан бўларди.

Қария Хатиб деган исмига мос мулла киши эди.

Бир воқеа Гулхуморнинг бот-бот ёдига тушади.

Бобоси кўчадан уйга ҳар хил эски китобларни ташигани-ташиган, у турган хона китобга тўлиб кетган эди.

Уйда эр-хотин тинмай жаврашарди:

— Ўзингиз қамалиб, йўқ бўлиб кетсангиз майли, бизни ҳам қийнаб кўясиз, отажон, тушунинг...

— Менга барибир, ўглингизни ўйламайсизми?!

Қария пинагини бузмасди:

— Қўявур, ўғлим! Хамрокул!.. Келин! Офтобхон! Қўявур...

Лекин бир куни ғишт қолипдан кўчди.

Офтобхон энг шимариб қария эгаллаган хонага кирганича, китобларни бирма-бир деразадан ҳовлига ота бошлади. Хамрокул рўйирост китобларнинг устига чиқиб, уларни тепкилади, топтади. Бутун китоблар ҳовлида ғарам бўлгач, уларни йиртиб-титиб, ёқиб юборди.

Хатиб бобо адолатсизликка дуч келиб ночор қолган ёш боладек, ҳовлида бошини чангаллаганча зир югуриб, фақат биргина нидо берарди: «Ҳай-ҳай! Ҳай-ҳай!»

Шу воқеадан кейин, орадан кўп ўтмай, қария ўлди.

Кейин, кўп ўтмай, Гулхуморнинг отаси кўр, онаси қар бўлиб қолди.

Гулхумор бир пайтлар бобосининг хатти-ҳаракатидан уялганидек, энди ота-онасининг туриш-турмуши, турки-тароватидан ноқулайлик сезади. Бир пайтлар одамлар бор жойда бобосидан қочганидек, энди одам бўлмаган жойда ҳам ота-онасини кўргиси келмайди!

Бошдан темир қафасга солинган полапонни кейинчалик ёввойиликни тарк этиб, эркин қушлардек парвоз қилишга ўргатолмайсан! Бироқ бу қанчалик даҳшатли ҳикмат бўлмасин, бундан ҳам даҳшатлиси: қуш инида кўрганини қилади!

Гулхумор тарихчи бўлгани-ю, ўзини маданиятли киши деб билганига қарамай, бизнинг ўтмишимизда тўкилиб ётган тўртта хароба, титилиб кетган саккизта эски китобдан бўлак нарса йўқ, халқимиз қоронғида қолган, маданиятсиз яшаган, деб ўйларди. Унинг кўзи олдига негадир маданият деганда бобоси, тарих деганда ота-онаси келар, буларни ёқтирмагани сингари кўнглида тарих билан маданиятга нисбатан ҳам бегоналик ҳис этар эди.

У ёшлигидан ҳаво етишмаётгандек юраги қисиб, муттасил зерикарди. Шу боисдан, Катта шаҳарда яшаган холасининг уйига бориб, баъзан ойлаб қолиб кетишни одат қилганди. Холасининг уйида Гулхумор Абдулла Ҳаким деган йигитни учратган, юрагида бу йигитга бир оз майл ҳам уйғонган эди. Лекин Абдулла

Ҳаким танишиш эмас ҳаттоки бундай эзилиб сўзлашишга ҳам рағбат билдирмагач, Гулҳумор уни ёмон кўриб қолди. Абдуллани ёмон кўрганига зид ҳолда, қизиқ жойи: мана шунақа содда, тўғри, ақлли бир йигит учраса, тегардим, деб ўйлади.

Тақдир Гулҳуморга кутилмаганда Садиржонни йўлиқтирди. Ҳамма нарса табиий рўй берди!

Инсоф билан айтганда, Садиржонни Гулҳумор шунчаки ёқтирмасдан, чин юракдан севган эди. Аммо, яна гапнинг сирасини айтса, ўша кунлари ўзи билан дўстлашишга мойил бўлган — биринчи кўрган бошқа ҳар қандай йигитни ҳам унинг шундай берилиб севишига шак-шубҳа йўқ эди!

Гулҳумор Садиржон ўқиш учун топширган китобларга ортиқча қизиқмаганидек, холасининг уйида кўлига тушган Абдулла Ҳакимнинг шеърларига ҳам бе-парво босиқлик билан қаради. У фақат, Садир акам жинниси чиқиб мени олдингидан ҳам кўпроқ яхши кўрсин, деган хаёлга бориб, дафтарни Садиржонга келтириб берди.

Мана, энди Садиржон уни ташлаб кетгандек қорасини кўрсатмай кўйганидан буён Гулҳумор яна ўзининг ёввойилигидан изтироб чекканича, юраги қисиб, ниҳоятда зерика бошлади.

30

Шу кунларнинг бирида уни Кабилов одатдагидек ҳузурига чақиртирди.

У кўргазмани эслатган хонага кириб, юмшоқ курсига ўрнашгач, ҳар қачонгига ўхшаб хонада сипо айланиб юрган бош раҳбар ҳукмфармо намоёншда:

— Бошлансин, — деди.

Гулҳумор ёзишга тутинди.

«Қатъиян махфий

*Уртоқ КЕНЖАЕВ АБДУХАЛИЛ ХУДОЙБЕРДИЕВИЧГА
Қадрли Абдухалил Худойбердиевич!*

Бизнинг маҳаллий шароитимиздан келиб чиққан айрим мураккабликларни айтмаганда, умуман, ташкилот ўз фаолиятини кундан-кунга яхшилаб бормоқда. Шахсан Сизнинг оталарча ғамхўрлигингиз ва бутун бошқарманинг ишонч-эътиборини ҳис этиб турибмиз.

Қилинган ишлар тўғрисида Сизга яқинда ҳисобот жўнатган эдик, Ҳали жавоб олмадик. Лекин у энди етиб боргандир, деб ўйлаймиз. Янги кўрсатмалар кутамиз.

Телефон орқали шаҳардаги ҳовузлар ва баъзи бир ҳовлилардаги қудуқлар тўғрисида суриштирган эдингиз. Алоқачилар айби билан ташкилотда телефон ишламаётгани учун хат орқали жавоб қайтармоқчиман.

Сиз суриштирган масалада аҳвол қуйидагича:

1. Шаҳарда бир пайтлар ўнга яқин катта-кичик ҳовуз бўлган. Буларнинг асосий қисми турли йиллар давомида тупроқ тортиб, кўмиб ташланган. Ҳозир жами иккита ҳовуз қолган. Атроф тошлари нураб, ичи ботқоққа айланиб ётгани, юқумли касал тарқатиш манбаи эканлигидан, буларни ҳам яқин орада йўқотиш керак, деб ўйлайман.

2. Шаҳарнинг эски қисмидаги ҳовлиларда йигирмадан ортиқ қудуқ бор. Бу сув танқислиги туфайли содир бўлган ҳодисадир. Ёз пайтлари водапроводлар баъзан қуриб қолганида, одамлар қудуқдан фойдаланишади. Лекин қудуқ суви, ичишдан кўпроқ, асосан ҳовлилардаги гулзорларни суғориш учун ишлатилади. Сув муаммоси узил-кесил ҳал қилинишини кутиб ўтирмай, қудуқларни ҳам кўмиш керак, деб ҳисобласангиз, биз дарҳол бажаришга киришамиз.

Тезда жавоб қайтаролмаганим учун маъзур тутасиз.

Салом ва Сизга чексиз ҳурмат билан
«Тарих ва Маданият» ташкилотининг бош
раҳбари: — И. КАБИРОВ».

Гулҳумор хатни ёзиб бўлиб, курсидан кўзғалган эди, бош раҳбар: «Бугуноқ кўчиртирилсин! Жўнатилсин!» деб рухсат бериш ўрнига, негадир илк дафъа кўраётгандек, унга бошдан-оёқ разм солиб қаради. Ҳамишагига ўхшамаган бу ҳолатдан — олдин бирон пайт бошлиқ бундай кўзларини йириб тикилмаганидан, Гулҳумор саросималаниб, хонадан чиқиб кетишини ҳам, тураверишини ҳам билмай колди.

— Утиринг, — пичирлади Кабиров.

Гулҳумор бўшашиб, қайтиб курсига чўкди.

Бировга кўнглида яқинлик сезиб, яхши гаплашгиси келганида Кабиров гулдираган мағрур овози ўзгариб, «билдингизми?» сўзини ингичка товушда «билдийизми?» деб кўп ишлатар, шу сўз баробарида унинг афти-

ангорида ҳам бир итоаткорликми, эзилишми акс этар эди. Ҳозир ҳам худди шундай бўлди.

— Мен сиз билан анчадан бери чин юракдан гап-лашмоқчи эдим, билдийизми? — деди Кабилов Гулхуморнинг рўпарасига келиб ўтирганича. — Мен сизни жуда ҳурмат қиламан. Яхши кўраман... Сиз бу ташкилотга ишга қиролмасдингиз, билдийизми? Ташкилот хайъати, ташқаридан одам келтиришнинг кераги йўқ, деганида мен сизни ўз одамимиз, деб тушунтирдим. Шаҳримиз учун отангизнинг бир вақтлардаги хизматларини инобатга олдим... — Кабилов туйқусдан сўради: — Сўнгги кунларда нега қайфиятингиз йўқ?

— Ўзим, — деди Гулхумор секин.

— Ишдан мамнун эмасмисиз?

— Йўқ, ҳаммаси жойида, — деди Гулхумор.

— Бундан кейин яна ҳам гўзал бўлади... Мен сизга энди ҳеч кимга айтмаган бир-икки дардимни айтмоқчиман, билдийизми? Сизлар ёшсизлар, билмайсизлар. Мен ёшим олтмишдан ошди, умримда кўрмаган нарсам қолмади... Хўш, менга шаҳардаги мана шу бутун масжид-мадрасалар бузилгани ёқади, деб ўйлайсизми?! Айниқса, ҳовузлар билан қудуқларга кўнглим ачийди. Четдан етти ёт бегоналар, ғайридинлар келиб, бизнинг тарихимиз, маданиятимизга сиғинишади. Биз шу тупрокнинг боласи, мусулмон фарзандлари — ўзимиз бор нарсани бузамиз, кўмамиз. Нега? Илож йўқ, билдийизми?! Бизга шундай кўрсатма берилган. Йўналиш шу... Биздан юқорида катта-катта қорчалонлар, девдай одамлар бор. Қўғирчоқбозга ўхшаб, ип ўшларнинг қўлида, бизни фақат ўйнатишади... Хўш, улар ичларида худога ишонишайдими, қўрқишмайдими?! Ишонишади, қўрқишади. Лекин нафс балоси уларнинг тинчиромини ўғирлаган. Устунлик қилади! Улар халқ ўзининг тарихини, маданиятини билмасин, бунинг устига, шароитдан қийналиб, кўз очишга имкон топмасин, деб халқни қулликда сақлаш учун шундай қилишади! Бизнинг қўлимиз билан шаҳарни вайронага айлантириб, ўзлари эски шаклда нимадир қуриб ҳам қўйишади. Улар ҳозирги энг ҳашаматли масжид ҳам минг йиллик обида бўлолмаслигини яхши билишади. Бизни ёмон кўрган халқ улардан норозиликкача бормасин, ҳамма ишнинг бошида уларнинг туришганини тушунмай, чалғисин, деб шундай қилишади! Халқни қул ҳолига солиб, аслида, улар, масалан, юз минг сўм топишган

бўлса, минг сўмини сарфлашади, холос. Бу — битта шаҳарни емириб, юзлаб одамни ўлдириб, тўртта кишига ёрлик топширишдай гап! Лекин шўрлик халқ кўпинча бунинг фаҳмига етмайди! Улар бўлса, одамлардан ташқари, шу баҳонада худонинг ҳам кўнглини олгилари келади... Дунёда шунака гаплар бор, билдийизми?! Хўш, мен нима учун буларни сизга айтяпман?! Тушунгандирсиз?!

— Йўқ, — деди Гулхумор секин. — Дадам учунми?

— Албатта, отангиз бир пайтлар дўстим бўлгани, сизга ишонганим учун... Лекин фақат шунинг учун, деб ўйламанг, билдийизми? Сизлар ёшсизлар, биз сизларга ҳаёт ҳақида бўлган нарсани — тўғриси яширмасдан, бўяб-бежамасдан етказишимиз керак... Ҳаёт жуда мураккаб. Унинг минг йиллик аёвсиз конунлари бор, бўйинсунмай бўлмайди. Биз ўзимизни онгли равишда шу ишга қурбон қилган одамлармиз. Лекин сизлар, косам оқарсин, десанглар, биздан ҳам ўтказиб, юзинг-кўзинг демай, фидойлик кўрсатишга мажбурсизлар... Менинг қўлимда олдинги ой жўнатилган бир хат турибди. Биз ҳали жавоб қайтармадик. Аёлларни раҳбарликка тортиш тўғрисида! Мен кўп ўйладим. Ниҳоят, сизга келиб тўхталдим. Яқинда ҳайъат мажлиси чақирамиз. Ботир Оппоқовнинг ўрнига сиз менинг биринчи ўринбосарим бўласиз...

Гулхумор ишнинг бундай тус олишини кутмаган эди. Бехос ҳаяжонланиб кетганидан, юраги кинидан чиқаёзди.

Аммо шу аснода нозик жуссали Ботир Оппоқовнинг хасталарники сингари рангпар, заҳил қиёфаси унинг кўз олдига келди.

— Раҳмат, Ибодулла Шарипович, мен ишончингизни оклайман, — деди Гулхумор секин. — Фақат Оппоқов... бир оз ноқулай...

— Сиз буни ўйламанг, билдийизми? — деди Кабиров. — Биз Оппоқовни ҳайдаётганимиз йўқ, сизнинг ўрнингизда хатлар бўлимини бошқаради. Ўринбосарликни эпполмаяпти. Соғлиги ҳам яхши эмас. Қолаверса, унинг ҳар куни қаёқдаги ашулаларни айтиб юриши жонга тегди...

Гулхумор эслади: Ботир Оппоқовнинг шунака одати бор. Кўпинча бир оғиз ҳам гапирмайди. Нимадир дейиш ўрнига доим қайсидир ашуладан бир сатрими, ярим сатриними айтиб юради. Масалан, ошхонага овқатлан-

гани кирганида ҳам «Тўхтанг, менга навбат!» дейди. Бирон иш билан хонаси эшигини очсангиз, «Бизга салом айлаб келинг!» деб ўрнидан туради. Унинг ўзи иш юзасидан бировга учраганида, албатта, «Хар дам сени кўргим келур!» деб кўяди... Ким билсин, Оппоқовнинг бу иши ҳаммадан бир хил ашула айтишни талаб қилган ташкилотнинг фаолиятига қарши исёнми? Санъатга чинакам қизиқишми? Шунчаки телбаликми? Тушунмиш кийин...

— Мен сизга яна бир нарсани тушунтиришим керак, — Гулхуморнинг хаёлини бўлиб, деди Кабилов. У ўрнидан туриб, хонада айлана бошлади. — Абдухалил Худойбердиевич менга ўхшаганлар учун ота! Лекин ташкилотдагилар учун ота менман! Эхтимол, кимдир сизни ёктириб, сиз кимнидир ёктирарсиз. Мен қарши эмасман. Бундан қатъи назар, сиз менинг ўз қизим бўлишингизга тўғри келади. Хоҳласам тиззамда ўтиргизиб, эркалайман. Хоҳласам, орқангизга тушираман. Чидайсиз... — Кабилов Гулхуморга яқинлашиб, уни қучди. Елкасини сийпалади. Кейин, бетидан чўлп этиб ўпди. Ниҳоят, узоқлашиб қатъий буюрди: — Хат бугуноқ жўнатилсин! Бугундан қолдирилмасин!..

31

Ташкилот ҳайъатининг мажлиси роппа-роса олти соат давом этди. Мажлисларда бир-бирини хуноб қилиб, бир-бирига калла ташлаш бу ерда аввалдан одат эди. Ҳамма ҳаммомга тушгандек, жикка терга ботмагунича арзимаган масала устида ҳам тортишаверишарди. Арзийдиган масала чикқанда, айниқса, улар ваҳшийлашиб кетишар, уларни тўхтатиб бўлмас эди.

Мажлизда аёлларни раҳбарликка тортиш тўғрисидаги бошқармадан келган хат ўқиб-муҳокама қилинди. Кабилов ҳукмфармо намойишда тўппа-тўғри Гулхуморнинг номини тилга олди. Бироқ бу ташкилотда у қанчалик ота бўлмасин, ҳозир ҳеч ким унинг таклифини ҳаттоки эшитгиси ҳам келмади. Бошқа пайтларда, албатта, одамлар бош раҳбарга қўрка-пуса, боладек муте кўз ташлашар, тик қарашга истиҳола қилишар эди. Бугун эса... уларнинг занжири бўшатирилган; бемалол гапиришлари мумкин... ҳайъат дегани шу эди!

Кўпчилик кўчадан ташкилотга суқилиб кирган Гулхуморнинг шунисига шукр қилмай, нега биринчи ўрин-

босар бўлиши кераклигига тушунолмаганидан асабийлашарди. Шундайлар Гулхуморни ҳам, Кабиrowни ҳам бўғиб ташлашга тайёр эканлигини яширолмай, бакириб, ўрнидан туриб кетарди. Одатда, аёллар эркакларга нисбатан дардлари ичида, муғамбиррок бўлишади. Мукамбар деган аёл Кабиrowнинг рўпарасига бориб, хадеб тиржайиб, ўз фикрини уктиришга уринарди:

— Мен раҳбарликка кўзим учаётгани йўқ. Бошимга ураманми?! Мажбур қилсанглар ҳам, ўтмайман. Лекин нима учун Гулхумор?!

Ташкилотдаги хизматчилар орасида Ботир Оппокков, умуман, ёмон одам эмас экан. Муҳокама қилинаётган масаланинг бир томони ўзига тегишли эканлигини ҳам унутгандек, у ҳаммадан четда, тўполонга аралашмай, қайсидир ашулалардан бир сатри-ярим сатрини минғирлаб айтиб ўтирарди:

— Жон қизлар, жонон қизлар. Қўлда раъноси билан...

Можаро кучайиб, одам шаънига ҳақорат даражасига етганида, Гулхумор икки-уч марта «эй кўтар аравангни!» деб қўл силтаганча, йиғлаб хонадан чиқиб кетгиси келди. Аммо Кабиrowнинг осойишталиги унга далда берди. Бундан ташқари, нега оғзимдаги нонимни бировга тутқазар эканман, деб ўйлади. Тишини-тишига босиб, иш нима билан тугашини кутишга қарор қилди.

Роппа-роса олти соат ур-йикит бўлганидан кейин, бутун мажлис давомида тўрда қимир этмай ўтирган Кабиrow ниҳоят ўрнидан турди. Кўксини мағрур кўтарди. Бу унинг, сенларга ажратилган чулдираш муҳлати тугади, энди қайтиб жиловни қандай тортишимга қараб туришлар, дегани эди. Хона сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди.

Бош раҳбар ёш болага ҳам кўриниб турган ёлғон ваз-қарсон ишлатди.

— Биродарлар, — деди у. — Гулхумор Ҳамроевнани сизларга мен айтдим, лекин бу таклиф Абдухалил Худойбердиевичдан чикди! Гулхумор Ҳамроевна арзийди. Ташқаридан келган бўлса ҳам, бу қиз умрини шу ташилотга бағишламоқчи экан, суюниш керак. Ҳаммамиз ҳам вақтида ташқаридан келганмиз! Қолаверса, бу қизимнинг кўриниши бор. Ақлли. Самимий. Бундан яхши раҳбарни қаёқдан топасанлар?!

Даврадагилар битта қолмай қарсақ чалиб юборишди.

Кабиrowнинг котибаси олдиндан машинкада кўчириб қўйилган карорни ўкиб берди.

Шу билан, ташкилот хайъатининг мажлиси тугади.

Мажлис тугагани заҳоти, гўёки бир лаҳза бурун ҳеч ким норозиланиб, ҳеч ким бўғилиб-бакирмагандек, барча Гулҳуморни ўраб олишиб, навбат билан қўлини қисганча, уни табриклашга тушишди. Буниси майли. Уни дарров ҳаммалари Опа деб атай бошлашди.

Каттарок мансабда ишлаш яхши экан. Еттинчи каватдаги хонадан тўққизинчи каватдаги хонага кўчиш кўз очиб юмгунча ҳал бўлди. Беш-олтита хизматчилар бировнинг буйруғини кутиб ҳам ўтирмай, Гулҳуморга тегишли нарсаларни қокиб, ювиб-артиб, у эгаллаган хонага келтириб жойлаштиришди. Оппоқовга тегишли нарсаларни эса Гулҳуморнинг олдинги хонасига элтиб ташлашди. Биринчи ўринбосарнинг котибаси маллагина аёл эди. Янги раҳбарнинг кириб келишига у қахва дамлаб, ликобчада ширинлик тайёрлаб қўйган экан. Бу етмагандек, табриклаш учун пастки каватдан бир кучоқ гул ҳам кўтариб келибди. Оғзи қулоғида, ишшайиб Гулҳуморнинг қўлига тутқазди.

Бирок булар ҳали ҳолва эди. Шу куниёк Гулҳуморга ётиб-туриши учун тўртинчи каватдаги икки хонали уйнинг калитини келтириб беришди. Уялибми, камтарлик қилибми, Опа, олдин бир кўринг-чи, сизга ёқармикан, дейишди. Гулҳумор хонани тушиб кўрди. Чўғдай гиламлар, янги жихозлар, девор билан бирлашиб кетган китоб жавонлари, ойнаи жаҳон. Музлатгичда мевачева, ҳар хил ичимликлар ҳам тайёрлаб қўйилган. Ҳозиргача ишлаб турган хонасидаги диванда ётиб юрган Гулҳуморга бу қаср ёқмасиди?! Улибдими?! У факат сир бой бермаслик учун, бизга бўлаверади, деб тўнғиллади.

Бир неча кундан буён Садиржонни эсламаган эди. Севинганидан терисига сиғмай, ўзини чексиз бахтиёр ҳис этган шу куннинг окшоми юшоқ ўринда — парку тўшақда чўзилиб ётиб, Садиржон негадир яна унинг ёдига тушди. Алланечук зорикиб-эзилганидан, кўзларига ёш тўлди. «Шунча кутдим, Садир акам барибир келмади! Ўзим қўнғирок қилмасам, аввалдан менга иши йўқ экан-да! Севади, деб ишонган аҳмоқ...»

Кейин, бу ҳозир бўлаётган ишларга Садир акам қандай қарарди, деб ўйлади. «Бизнинг эрақлар аёл кишининг мансаб эгаллашини ёктиришмайди! Эрақ —

эркак, аёл — аёл бўлиб қолиши керак, дейишади. Айникса, Садир ака кайсар, кет у ердан, деб туриб оларди, албатта! Нега бировга жабр қилиб, ўрнига ўтдинг, деб тирғалиши ҳам мумкин эди! Эй, ўзи бундай бир мард бўлиб, сўроқламай кўйгач, бошини чангаллаб ўтиравермайдими?!»

32

Орадан тўрт-беш кун ўтгач, бир окшом эшик секин тикиллади.

Гулхумор ажабланиб, эшикни очди. Остонада қандайдир ўйчанми, паришонми ҳолатда Кабилов турарди.

— Сиз билан бир оз сўзлашмоқчи эдим.

— Марҳамат, Ибодулла Шарипович, — деди Гулхумор.

Кабилов ичкарига кириб, хонада фаромуш айланди. Сўнг, меҳмон эмас, мезбонларга хос осойишталик билан музлатгичдан мева-чева, ичимлик олиб, стол устига қўйди. Ўзи дастурхон тузаган бўлди.

— Келинг, — таклиф қилди Гулхуморга.

Гулхумор нима бўлаётганини тушунолмай, қисниб-қимтинган, гангиган, хавотирланган эди. Аммо, шунга қарамай, одоб сақлаганича, бош раҳбарнинг рўпарасига келиб ўтирди.

Шиша очилиб, қадаҳларга ичимлик қуйилди.

— Олинг, — деди Кабилов.

— Мен ичмайман, Ибодулла Шарипович. Умримда...

— Кўп эмас, билдийизми? Биз жиддий гаплашишимиз керак.

Гулхумор илож-ноилож бир култум-ярим култум ичди.

— Шу кунлар жуда чарчадим, — деди Кабилов. — Сиз энди биринчи ўринбосарсиз. Мен бўшасам ёки мабодо менга бирон нима бўлиб қолса, сиз ўз-ўзидан менинг ўрнимга ўтасиз...

— Унақа деманг, Ибодулла Шарипович...

— Тартиб шу. Мен чарчадим... Бир кун келган одам бир кун кетади...

— Унақа деманг. Илтимос. Мен хафа бўламан.

— Хўп. Раҳмат. Бошқа гап... Қандай бўлмасин, ўзингизни эҳтиёт қилинг. Бу салтанат деган нарс...

Хаёт мураккаб. Бизнинг ишимиз ҳам оғир. Аҳмоқ одам кўп. Душман кўп... Инсонни иш эмас, кураш кемиради!

— Мен ишончингизни оклайман, Ибодулла Шарипович. Лекин бу тўғрида гаплашмайлик. Еш бола эмасман. Ўзим ҳам бир нарсаларга оз-моз тушунарман.

— Тўғри. Сиз чиндан ақлли, самимийсиз. Мен сизни жуда ҳурмат қиламан. Яхши кўраман... Мен ўзи бугун сиз билан бир оз дам олгани кирган эдим. Бошқа эзмаланмаймиз, майли, — деди Кабиров. У ўтирган курсисини Гулхуморга яқин сурди. Гулхуморни елкасидан кучди. Бетидан, кейин лаблари, томоғидан ўпа бошлади. Саросималанган Гулхумор юлкиниб, ўрнидан туриб кетди.

— Дарвоқе, чирок, — деди Кабиров, гўёки Гулхумор чирок ёниб тургани учунгина уялган, қаршилиқ кўрсатаётгандек.

Бориб, чирокни ўчирди.

Қайтиб, Гулхуморга яқинлашиб, илгакдек қўллари билан белидан қаттиқ кучиб, уни тўшак ёнига судраб келди.

«Мен отаман, сен қизимсан, деб юриб, нима хунар кўрсатмоқчи бу тўнғиз?! Отанинг ўз қизига даф қилиши ёки одат бўлиб қолганми буларда?! Имон йўқ, албатта!.. Ҳеч бўлмаганда, Гулхуморнинг эр кўрмаган қиз бола эканлигини ўйламайдими?! Дунёда номус деган нарса бор. Ҳар қандай қиз бола ўзини биров учун асраб, тўй-томоша қилиб, одамий бахтга эришгиси келади! Наҳотки, Гулхумор ҳаётда инсон учун арзимаган ўтқинчи манфаатни кўзлаб, шу қари тўнғизнинг қўйнида ётса?! Бунга чидаш қийин... Лекин, иккинчи томондан, бу ифлосни юзига тупуриб, уриб-суриб, хонадан ҳайдаб чиқаришнинг ҳам иложи йўқ. Тўполон кўтарилади. Одамлар олдида ўзинг шарманда бўласан! Аввалдан эгриликни қабул қилиб, биринчи бўсага йўл қўймаслик керак эди!.. Аслида, бу иблиснинг гапларига ишониб, иш тутишнинг ўзи аҳмоқликдан бошқа нарса эмас эди! Иши битиб, эшаги лойдан ўтгач, у сени секин-аста мансабдан қайтиб четлаштириши ҳам мумкин. Ҳеч нарса қилолмайсан!.. Қаердасиз, Садир ака?! Садир акажон... Бу нималар қиляпти ўзи?! Йўқ... Йўқ... Йўқ... вой... йўқ...»

Гулхумор нафаси бўғзига тикилиб, бир лаҳза бўшашиб қолди.

Кейин, Кабиrowни шахд билан итариб, тўшакдан улоктириб ташлади.

Ўрнидан беҳол туриб, чирокни ёкди.

Кабиrow ерда — гилам устида чўзилиб ётарди.

Гулхумор Кабиrowга яқинлашиб, унга тўппа-тўғри, мен сизни одам десам, хайвонлик қилдингиз, дегиси келди.

Яқинлашди. Аммо Кабиrow ҳамон кимир этмай ётарди.

Гулхумор беихтиёр энгашди.

Бир даҳшат устига, иккинчи даҳшат... Кабиrow зўриқиб, узилиб қолган эди!..

33

Уч киши...

Бўй-басти лилипутдан сал каттарок, қаримсиқ-кўса... қош-кипригини илғаш қийин бўлган, боши устарада тақир қирилган кимса... Чўтир-ғилай бир зот...

Булар бошқармада ишлашадими, ундан каттарок жойдами... ёки, умуман, ҳеч қаерда ҳеч қандай вазифани бажаришмаса ҳамки, пуллари кўплигидан ўзларини хон, беклардек тутиб, бошқарманинг фаолиятига араллашиб юришадими... Кабиrowнинг оддий дўстлари, ҳамтовоқларими... Нима бўлганда ҳам...

Баъзан қошонага — бош раҳбарнинг ёнига келиб туришарди.

Бир нарса аён эди: булар Кабиrowдан ҳам ёвуз, қучли кишилар! Истаган пайтда истаган одамни топтаб ташлашади!..

Эс-хуши бошидан учган ҳолатда, мурда ёнида чўнкайиб ўтирган Гулхуморнинг кўз олдига негадир лоп этиб шу уч кишининг қиёфаси келди ва, булар энди мени тинч қўйишмайди, деб ўйлади.

Рўй берган воқеанинг устига тезда парда тортиш, ўзингни четга олиш керак! Сен ақллисан. Самимийсан. Ўзингни осойишта тутсанг, сенга ҳеч нима қилмайди! Эсинг борида этагингни ёп, қизгина!..

Гулхумор ўрнидан шахд билан кўзғалиб, ювиниб-таранди. Тоза-озода қийинди. Ниҳоят, эшикни қулфлаб, Ботир Оппоқов турган хона эшигига борди. Эшикни қокди.

Анчадан кейин остонада пайдо бўлган Оппоқов

Гулхуморга уйкучан кўзларини пирпиратиб, ажабланиб қаради:

— Онам дерман...

«Опа бўлганим бир гўр эди, мана энди буларга она ҳам бўлдим!» — деб ўйлади Оппоқовнинг ашулачилигидан биринчи марта ғижиниб Гулхумор. Бироқ ўзини босик тутди.

— Ашулангизни йиғиштиринг! — деди у. — Менинг уйим куйди. Менга сизнинг насиҳатингизми, маслаҳатингизми керак...

— Мен сизга насиҳат айлай...

— Йиғиштиринг, деяпман! — эзилиб жеркинди Гулхумор. — Сиз ҳам одамдек бундай гапира оларсиз, ахир?! Қарнай эмасдирсиз?! Ичкарига кирайлик...

Оппоқов йўлни бўшатди.

Гулхумор хонага кириб, яланг узун тахта четига ўтирди.

— Эртадан қайтиб олдинги ўз ишингизга ўтасиз, Ботир ака, — деди у. — Ўйин эмас, бу йигитча гап! Менга ишонинг... Лекин ҳозир сизнинг менга ёрдамингиз керак. Мен бу ташкилотда сиздан бўлак биронта одамга ишонмайман!

Ботир Оппоқов индамади. Аммо кайсидир ашулани ҳам эсламади.

Гулхумор унга бутун воқеани рўйирост айтиб берди.

— Бу ерда маслаҳат эмас, ҳаракат керак. Чўзмасдан... — деди Оппоқов, Гулхумор уни таниганидан бери илк дафъа тилга кириб. У сония ичида қаердандир эски бир чойшаб, икки жуфт қўлқоп топди. — Юринг!

Улар Гулхумор эгаллаган уйга келишиб, ярим яланғоч Кабиrowни кийинтиришди. Чойшабга ўрашди.

Кейин жасадни бош раҳбар хонасига олиб бориб, диванга ётқизишди.

— Мен мана бу чойшаб билан қўлқопларни уйда ёқиб ташлайман, — деди Оппоқов. — Сиз йўлакдаги оёқ изларини ювиб чиқасиз! Эртага воқеани билмаган бўлиб тураверамиз! Анча-мунча текшириш бўлади, албатта. Лекин иккимиз гулдур-гуп бўлиб ўтирсак, бизни Азроилдан бўлак одам қўлга туширолмайди.

Садиржон ахийри дам олиш кунларидан бирида Катта шаҳарга — Бурҳон Шарифнинг уйига борди.

Бурҳон Шариф — яхшиямки, уйда экан.

Садиржон бир тун мехмон бўлиб ётиб қолди; Бурҳон Шарифга ўзининг бошига тушган савдоларни гапириб берди.

Бурҳон Шариф чуқур ўйга толди.

— Хаётда баъзан шунақа, инсоннинг хаёлига келмаган ғаройиботлар ҳам бўлиб туради, — деди Бурҳон Шариф, ниҳоят. — Менинг учувчи дўстларим бор. Айтаман, улар тайёрами, парпаракдами яқин-узок, ҳаммаёқни айланиб-кўриб чиқишади. Қизиқарли бир гап топишса, мен албатта сизга хабар бераман...

Садиржон Катта шаҳардан боши осмонга етиб, Мулкободга қайтди.

Бурҳон Шариф сўзида турадиган одам!

Орадан бир ой ўтдимиз, ярим ойми, кутилмаганда қоронғи саҳар пайтида Садиржоннинг уйига у ҳар қачонгидек бостириб келиб қолди.

— Парпарак сизни шаҳар четидаги майдончада кутяпти. Йигитлар сиз айтган қошонага ўхшаган бир нарсани илғашибди...

Садиржон йўлга ҳозирлик кўриб, апил-тапил кийинди. У ҳаяжонланиб-шошганидан ғудранди:

— Шифохонада менга караб ўтиришади...

— Шифохонангизга мен айтиб қўяман. Одамлар тўғри тушунади, — уни тинчлантирди Бурҳон Шариф. Кейин, салмоқлаб сўради. — Бу, ўша сиз айтган қошона бўлса, нима қилмоқчисиз?

— Гулҳуморни олиб қайтаман! — Бу ахир шусиз ҳам маълум-ку, дегандек Бурҳон Шарифга ажабланганча тикилди Садиржон. — Қўлидан етаклаб парпаракка ўтказаману учиб келаверамиз! Дунёда бор бўлса, бас, нарёғи бир оғиз сўз...

— Демак, ҳаммаси рисоладагидек... — қаноатланиб, бош силкиди Бурҳон Шариф.

Улар парпарак турган майдончага келишди.

— Мен сизни уйда кутаман, — Садиржонга яна мурожаат қилди Бурҳон Шариф. Садиржон хижолат чекиб, қисинаётганини кўриб, кўшиб қўйди. — Менинг ишим кўп, албатта. Лекин бугун барибир сизни уйингизда кутаман...

Парпарак осмонга кўтарилди.

Мулкобод, унинг атрофидаги катта-кичик кишлоқ-

лар секин-аста орқада қола бошлади. Дала-даштга қуёш нурлари остида симобдек яркираб ётган сахро уланди.

Парпарак дам сайин сахро қаърига кириб борди.

Табиатнинг инсон англаши қийин бўлган сирлари... Бу ҳам бир уммон! Мана, тоғдек юксак, мана туя ўрқачидек майда тўлқинлар! Шамол қумни енгил тўзитиб ўйнаётир. Сувнинг жимирлашига ўхшайди.

Оламдаги барча буюк мўъжизалар орасида ажралиб турган икки улуғ қудрат бор: уммон ва сахро... «Инсон — қум зарраси!» Буни Садиржон ўқиган. Эшитган. «Инсон бир томчи сувдан бунёд бўлган!» Буни ҳам Садиржон билади. У ҳозир таажубланди: икки улуғ қудрат олдида ҳолати шу экан, инсон нега ўзини ҳамма нарсадан қудратли, ҳамма нарсадан улуғ деб ўйлайди?! Баъзан Фиръавнга айланиб кетади! Мен — худоман, деб ҳайкириб, бутун олам қисматини ҳал этгиси келади! Ҳолбуки, у кўпинча ўз ҳаётидаги кемтикни тўлдиришга, ўзига яқин бир одамни бахтли қилишга қурби-қудрати етмайди! Минг йилдан буён шундай! На дин, на маърифат, на Еру Осмон ҳикмати уни тарбиялаб, ўзгартира олди!.. Ўзингга бундай бир қарасанг бўлмайдими, инсон?! Қачонгача ҳаёт йўлларида адашиб-улоқасан, шўрлик банда?!

— Манави, кўринаётган эмасми? — Садиржоннинг хаёлини бўлди, йўл бўйи мик этмай келган учувчининг овози.

Садиржон ойнадан қаради: тўққиз қаватли ўша мрамор қошона!

— Тўхтатинг.

— Ҳар эҳтимолга қарши томга қўнамиз, — деди учувчи.

— Яхши.

Парпарак гир айланиб, қумтепалар орасида ёлғиз қўққайиб турган хашаматли қошонанинг томига бориб кўнди.

Садиржон учувчига тезда келишини айтиб, томдаги қудук оғзини эслатган туйнук қопқоғини кўтарганча, темир пиллапоядан чордоққа, чордоқдаги зинадан бино ичига тушди. Йўлакда пилдираб кетаётган қандайдир нозик-ниҳол кизни кўриб, унга юзланди:

— Кечирасиз, менга Гулхумор керак эдилар...

Садиржон кизнинг «Хатлар бўлимига тушинг. Ет-

тинчи кават!» дейишини кутган эди, аммо киз негадир чимирилди:

— Қанақа Гулхумор?

Садиржон: «Бўпти! Ўзим!» — деб пастга тушиб кетавериши мумкин эди, кизнинг муомаласи беихтиёр фашига тегди:

— Мингтами сенларда Гулхумор?!

Қиз: «Шунақаям одобсиз одам бўладими?» — дегандек, Садиржонга ўқрайиб қаради.

— Йўқ, Хеч қачон! — деди у бошини маъноли тебратиб. — Лекин Гулхумор Ҳамроевна, демайсизми? Ёки, ўрток Хатибова?! Нима, кўчадан, олис бир жойдан келганмисиз?! Унақа бўлса, бу ерга киришнинг ўзи мумкин эмас!.. — Шунга қарамай, киз йўлак тўридаги эшикка имо қилди.

Садиржон, Гулхумор хонасини ўзгартирибди-да, бу яхшилик нишонасимикин, ёмонликми, деб ўйлаб, сал паришонланиб, йўлак тўрига қараб юрди. Эшикни очди. Худди бояги кизнинг нусхаси қабулхонада ўтирарди.

— Менга Гулхумор Ҳамроевна керак эдилар, — деди бу гал одобли бўлиб Садиржон.

— Опа жуда бандлар, — чимирилди киз. — Ким деб айтай?

— Садир ака денг.

— Идорада унақа деб бўлмайди-ку.

— Баъзан бўлади! — Қайсарланди Садиржон.

Қиз елкасини қисди. Товусдек юриб, ичкари хонага кириб кетди. Бир оздан кейин қайтиб чикди.

— Кириг.

Садиржон остона ҳатлади.

Хона кишининг кўзи тинадиган даражада катта эди. Остонадан анча нарида, тўрдаги стол орқасида сочларини кулоқлари устига тушириб, кўзойнак таққан бир аёл ўтирарди. Илк қарашда бу Гулхумор эканлигини билиб ҳам бўлмас эди.

Садиржон столга яқинлашди.

Гулхумор негадир унга лоқайд кўз ташлаб, қўли билан юмшоқ курсига ишора қилди.

Аммо Садиржон ўтиб ўтирмади. Стол ёнида шамдек котиб, Гулхуморга тикилганича қолди.

Бу ташкилотда бир-бирининг бағрига отилиш, эхтимол, расм эмасдир! Лекин севишганлар шундай — аза тутгандек учрашадими? Гулхумор, мени тез йўқламади,

деб ўпкаланаётганмикин?! Унга бошқа бирон нима бўлганмикин?!

— Гулхумор! Гулим! Гулжон!.. Мендан нимадир айб ўтган бўлса, кечиринг. Мен сизни ўйламаган бирон кун, бирон тун йўқ. Юрак-бағрим бурдаланиб кетди. Хайрият, дунёда бор экансиз. Тирик экансиз! Ўргилай сиздан! — Садиржон қалбидан бир қўшиқ оқаётгандек кўйда илтижо қилиб, турган ерида оҳиста тиз чўқди. — Гулжон! Гулим... Дунёда тенги йўқ фариштам. Сизни соғинмай бўлар эканми? Сизни севмай бўлар эканми?! Мен сизни ҳеч қачон ҳеч кимга алмаштирмаслигимни биласиз-ку!..

Гулхумор кўзойнагини олиб қўйиб, қўллари орқасини кўзига босганича, елкалари титраб, пиқ-пиқ йиғлай бошлади.

Сўнг, Садиржоннинг ёнига келиб, уни ўрнидан тургазди. Бағрига жойланиб олди. Сочларини бармоқларига ўради.

— Мен сизни олиб кетгани келдим. Кетайлик шу ердан! Одамдек бахтли яшайлик...

— Кетамиз. Албатта, кетамиз! Падарига лаънат ҳаммасининг! — деди Гулхумор. — Мен нафасимни ростлаб олай. Бирпас ўтиринг. Кетамиз.

Садиржон мана энди юмшоқ курсига ўтиб ўтирди.

Гулхумор ҳам ўз ўрнига ўтди. Рўмолча чиқариб, кўзларини артди. Кўзойнагини такди.

Садиржонга разм солиб қараганича:

— Сиз мени энди олдингидек яхши кўрмайсиз! — деди бехосдан.

— Мен сизни олдингидан ҳам кўпроқ яхши кўраман!

— Мен ҳам энди бошқаман! Лекин гап унда эмас... — деди Гулхумор. — Ботир Оппоқов дегани бор. Ашула айтарди. Бир неча кун одамга ўхшаб гапириб юрди. Кейин, яна ашуласини бошлади. Менинг шаънимга тегадиган бир нималарга шаъма қилади-ми-е! Мен уни пастдаги хонага қаматиб қўйдим. Бу ердан кетсам, чиқиб, бўлмаган нарсаларни бутун ташкилотга ёяди!

— Сиз бу ҳақда ўйламанг. Бировнинг оғзига қараб, яшаш қийин. Ҳар ким калласига келганини гапирди! — асабийлашди Садиржон.

— Йўқ, буларни қамчилаб, ўйнатиб турмаса, ҳаёт издан чиқиб кетади. Ҳаёт жуда мураккаб. Атрофда

душман кўп, билдийизми?! Мен бу ташкилотни бировга ишониб, ташлаб кетолмайман!..

— Ташкилотингиз аввалдан одамларга кераксиз эди. Ҳозир эса шаҳардан ҳам, одамлардан ҳам буткул узилиб қолди. Деразадан ташқарига бундай бир қаранг! Яланг саҳрода ўтирибсиз!

— Унақа деманг. Мен хафа бўламан. Бу ташкилот ҳеч қачон ердан узилмайди! Уни ҳеч қачон, ҳеч ким йўқ ҳам қилолмайди, билдийизми?! Мен йўл қўймайман!.. Юрагим яна қисадиган бўлиб қолди. Соғлигим ёмон. Лекин илож қанча! Бир соатга ҳам бу ердан чиқолмайман. Кетсам, қилинган ишлар устига чизик тортилади. Одамлар, кузни байрам қилмаймиз, баҳор яхши, деб туриб олишади. Ваъда бериб, ҳали ҳовузлар, кудуқлар билан шуғуллана олмадик. Ҳамон битта-яримта эски масжидлар юртнинг ҳуснини бузиб турибди! Кутилмаганда бошқармадан комиссия келиб қолса, нима деймиз?!

— Қисқаси, мен билан кетмайсиз... — пичирлади Садиржон.

— Кетолмайман!.. Тўғриси, мен ҳам сизни яхши кўраман, Садир ака. Кўп кутдим. Ҳозир ҳам сиздан ажралгим келмаяпти... Лекин, иш...

Садиржон ўйчан, маҳзун ҳолатда ўрнидан туриб, эшикка йўналди.

Остонага етганида, қайрилиб қаради.

Гулҳумор столга энгашиб, қоғоз титкилашга тушган эди...

Садиржон парпаракка миниб, изига қайтди.

Уйда — ўзи айтганидек, Бурҳон Шариф уни кутиб ўтирарди.

Садиржон кириб келиши билан ҳаттоки бошини кўтариб, унга қарамасдан:

— Иш битмади-а, йигит! — деди Бурҳон Шариф.

— Сиз бунга билганмидингиз? — эзилди Садиржон.

— Билгандим.

— Бўлмаса, нега менга ёрдам бериб... шунча оврагарчилик?!

Бурҳон Шариф — унга хос, болаларча беғубор бир кўйда кулди:

— Мен сизнинг кўнглингизда армон қолмасин, дедим...

Учинчи ҳикоят Афандининг болалиги

*Менинг кўнглим сен билан,
Сен кетасан ким билан!..*

(Бошқа бир қўшиқдан)

35

Абдулла Ҳакимни эслашганида, Бурҳон Шариф Садиржонга тўғри айтганди: у таниқли шоир эмасди; оддий бир хизматчи эди.

Аслида, бу фикр Бурҳон Шарифдан чиққани ҳам йўқ; кўпчилик шундай деб биларди.

Абдулланинг ҳаёт ҳақидаги фалсафий фикрлар ифодаланган атиги уч-тўртта шеъри эълон қилинганди. Қолганларини ҳеч қайси рўзнома ёки ойнома босиш эмас, жиддийроқ кўздан кечиришни ҳам истамаганди. Унинг ўз ёзганларига бепарволиги сабабли уларнинг аксари энди йиртилиб, йўқ ҳам бўлиб кетган эди. Бу гаплар ҳам кўпчиликка аён эди!

Муҳаббатга бағишлаб ёзган шеърларини Абдулла ҳеч кимга ўқиб бермаган, уларни битган-тугал ҳолда бирон пайт севгилисига ҳам кўрсатмаган эди. Булар Бурҳон Шариф Садиржондан олган дафтарда қолди.

Абдулла Ҳаким муҳаббат тўғрисидаги шеърларини, булар асосан ўзим учун, деб қанчалик қадрлаб юрган бўлмасин, Насриддин афанди ҳақида ёзганларини кўнглида булардан кам ардоқламас эди. Шунчаки ўқиб

кўриш учун топширилган бу дастхатлар ҳам энди Бурхон Шарифнинг кўлида қолган эди.

Сирасини айтганда, афанди ҳақида ёзган шеърлар ҳам, уларни ёзаётиб Абдулла Ҳаким қоғозга туширган насрий узинди бир ўйлар ҳам қораланган бошқа нарсалардан кўпроқ бу йигитнинг чинакам истеъдодли инсон бўлганидан далолат беради.

Дастхат куйидагилардан иборат эди...

НАСРИДДИН АФАНДИ ҲАҚИДА ЁЗГАН ШЕЪРЛАРДАН

*Қаерда юрибсан, Насриддин, шу он
Бирон шаҳардами,
Бирон қишлоқда?
Бу оқшом*

*ёзганча яна дастурхон,
Сени кутмоқдаман.
Овқат пишмоқда.*

*Худога шукрки,
Бугун иш дуруст.
Уйда нон бор. Пиёз.*

*Шишада бор май.
Иккимиз ўлтириб яна юзма-юз,
Озгина сипқорсак бўлар, индамай.*

*Биз учун
Бу дунё латифа, ўйин,
Бизга керак эмас
ҳеч бир тожу тахт.*

*Ҳаётда
Ҳар кимга эгмасдан бўйин,
Қулиб юрганимиз
Ўзи катта бахт.*

*Қайда эканлигинг, Насриддин, гумон,
Қайси бир тоғдами,
Қайси қирғоқда.
Мен-чи,
ёзганимча яна дастурхон,
Сени кутмоқдаман.
Овқат пишмоқда...*

* * *

Мен учун сен — энг яқин одам,
Иккаламиз кўпдан ҳамхона.
Биздан бўлак, ахир, кимга ҳам —
Ёқар эди бундай вайрона?

Биз
Дунёни тепган одаммиз,
Билганимиз
 фақат дарвешлик.
Гарчи яшаб, ҳаммадан каммиз,
Ғарибларга
 қиламиз хешлик.

Бизга ётдир бермоқлик озор,
Лекин бизда
 заҳарли ханда:
Инсон билмай, бу дунё бозор,
Уст-бошини
Ечиб чиққанда...

* * *

Сўраб ўтирмасдан
Мендан бир оғиз,
Одамлар гоҳ сизни, у ўлган, дейди.
Биров, дунёда у бўлмаган ҳаргиз,
Биров, келиб кетган, у бўлган, дейди.

Баъзан
Мўралашса менинг кулбамга,
Мен кўчадан қайтган оқшом пайтлари:
Сизни учратишиб улар, албатта,
Битарди бемаъни
 баҳсу байтлари.

Наҳот,
Билмас ҳамон одамлар бари
Сиз — дунёда юрган Тирик Қулгисиз.
Буюк обидалар, шу ер сингари
Қийналиб
 асранган халқнинг мулкисиз.

Аммо,
Мен уларга
 юрмайман сайраб,
Билган — билиб қолар,

Билмаган билмай.

Сиз-чи,

 ўлтирасиз қаршимда яйраб,
Телба бу дунёни
Назарга илмай.

* * *

Гуппа-гуппа ёғаяпти қор,
Осмондаги булутлар элак.
Йўл олдингиз қаёққа такрор —
Остингизда қирчанғи эшак?!

Бошингизда кичик бир салла,
Эгингизда оддий бир яктак —
Бамисоли куйдирган калла
Илжасиз, кулгингиз яхдак!

Кетаяпсиз қаёққа, жўра,
Шарт эканми доим шошмоқлик?
Мен ҳам уйда ётгандан кўра
Кетардим-ку, оёқ-қўл боғлик...

* * *

Дўстларим
Йўқ эмас, афандим!
Ва лекин,

 сиз бир оз бошқача.

Мен
Сизга яқинда топиндим,
билмасдим

 эс кирган ёшгача.

Мен
Энди қандайдир ҳалакман,
Юз буриб, кетманг, деб
ёнимдан.

Бор бўлинг!—
Тилайман фалакдан,—
Мен
кечган пайтда ҳам жонимдан.

Бизнингдир
Урмимиз бир экин,
Аммо
 сиз дунёда абадий.

Кимдаки,

қалб эркин,

руҳ эркин —

у

сизни, албатта,

Топади!

УЗИНДИ ҲЙЛАР

Шамоллар кутуриб, кум кўчган, ёввойи ўт-ўланлар говлаб ўсиб ётган бепоён бир сахро бор эди.

Сахрода кўп йиллардан буён ҳаёт ҳеч ўзгаришсиз давом этар, жамики ҳайвонлардан тортиб қурт-қумурскаларгача ўз тирикчилигини кўриб юрар эди.

Кунлардан бир куни кутилмаганда уларнинг оёйишталиги бузилди: бу ерларда олдин кўринмаган оқ бир эшак қаёқдандир пайдо бўлиб қолди.

Эшакнинг устида тўқим, бўйнида арқон; яқин қишлоқдан сахрога қочиб келганга ўхшарди. Шунга қарамай, у ётсираб-ҳадиксирашни ўйлаб-нетмай, бемалол ўт чимдир, ҳанграб, шаталоқ отмоқда эди.

Сахродаги бутун ҳайвонлару ҳашаротлар қизиқиб, эшакни ўраб олишди. Унга анграйиб разм солишди.

— Сен кимсан?— деб сўрашди улар эшакдан.

— Мен эшшакман,— деди эшак.

— Аҳмоқ экансан-ку,— деди унга тулки.— Сенинг эшшак эканлигингни ўзимиз ҳам кўриб турибмиз. Биз сендан, масалан, олдинлар бошқа биров бўлганмисан, кимнинг руҳисан, деб сўраяпмиз.

— Қанақа руҳ?— ажабланди эшак.

— Мана, дейлик, тошбақа бир пайтлар арбоб бўлган. Мен қози бўлганман. Илон вазир, арслон шоҳ... Сен ҳам шунақа бировмидинг ёки аввалдан эшшакмисан?

— Мен аввалдан фақат эшшакман,— тан олди эшак.

— Фирт аҳмоқ экансан!— норозиланиб тўнғиллади бир ерда тинч туролмаганидан лапанглаётган айик.— Аҳмоқ бўлмасанг, доим эшшак бўлармидинг! Мен олдинлар миршаб эдим. Ҳалигача ўша кунларни эслаб юраман.

— Ҳар кимнинг қисмати!— бу гаплардан зиғирча озор чекмай, деди эшак.— Мен аввалдан шунақа яратилганман. Одамнинг хизматини қилиб келаман. Зодагонлар — каттаконларга ишим тушмаган. Кўпинча од-

дий, факир, ғариб кишиларнинг кунига ярайман. Насриддин деган бола бор. Ҳозир ўшанинг эшагиман.

— Хўп, буниси майли,— деди вишиллаб илон.—Биз одамдан кўрқамиз. Бирга бўлишимиз қийин. Одам ҳеч қачон мени кўйнига солиб асрамайди. Кўлига тушган ҳаттоки асрлонни ҳам қафасга тикиб кўяди. Шу боисдан, биз бу яйдо саҳрода айланиб юрибмиз. Лекин сен-чи?! Аҳмоқ бўлмасанг, сен нега эгангни ташлаб, бу ерларга келдинг?!

Йўк, эшак унчалик аҳмоқ ҳам эмас экан! У пишкириб-хўрсиниб кўйганча, қизик гап қилди:

— Эгам, шоҳнинг олдига, Култепага бораман, шох барчамизнинг отамиз, мен унга хизмат қилмоқчиман, деб қолди. Унинг ростдан бормоқчи эканлигини кўриб, арқонни узиб қочдим.

Хайвонлару ҳашаротларнинг нафаслари ичларига тушди.

— Энди бу ёғи қандоқ бўлади?— қизиксинди ахийри тулки.

— Четдан қараб турай-чи, бу иш нима билан тугар экан,— деди бошини вазмин эгган эшак.

* * *

Култепа баланд ерда жойлашган, кунгиралари найзадек осмонга қадалган қалъа бўлиб, бир шаҳар ва шу шаҳарга тенг шоҳнинг қосри-саройидан иборат эди.

Култепада кўп шоҳлар яшаб ўтган ва ниҳоят, тахтни Раҳимбек деган шоҳ эгаллаганди. У товоқ юзли, катта сокол кўйган киши эди.

Халқда, катта соқолли одам аҳмоқ бўлади, дейишади.

Йўк, Раҳимбек аҳмоқ эмас, қандайдир телбами, эси бир оз кирди-чикдими, шунақа эди. Унинг калласига кўпинча алмойи-алжойи фикрлар келар, буларни у дарҳол амалга ошириш керак, деб ўйларди.

Раҳимбек кундузлари ухлаб, кечалари хаёлидан кечган гапларни эчки терисига ёзиб ўтирар, кейин каллаи саҳардан фармойиш бериб, одамларни тўрт томонга зир югуртирарди. Шунга одатланган эди! Мисол учун айтиш мумкин... У бир гал, катта қишлоқдаги одамларни кичик қишлоққа, кичик қишлоқлагиларни каттасига кўчиртириб кўринглар, деб буюрган, бутун халқни овора қилган эди. Бошқа бир сафар, деҳқонларни сар-

бозликка чакириб, сарбозларни буғдойни хом ўришга олиб чиқинглар, деб кўрсатма берган эди...

Шоҳ, умуман, мамлакат қозонга ўхшаган нарса, овқат қилиб ейман деган одам қозонни кавлаштириб турмаса бўлмайди, қабалида фикр юритар, буни ҳаётда ўзининг шиорига айлантирган эди. Шунинг баробарида, ҳадеб фармон ёздирганиданми, фаромушлигиданми, баъзан бугунги гапи эртага унинг хаёлидан ҳам кўтарилиб кетарди. У ўз аъёнларига ҳафтанинг бошида, менга ўхшаш учун ҳамманг катта сокол кўй, деса, ҳафтанинг охирида, менга ўхшамаслик учун соколларингни олиб ташла, деб талаб қиларди.

Раҳимбекнинг яқинлари орасида, барибир, катта соколли одам кўп эди.

Шоҳнинг фаромушлиги эса шу даражага етган эдики, бир йили ўртанча ўғли туғилиб, болага исм кўйгани унга маслаҳат солишганида, у хаёл суриб ўтирганича, Раҳимбек, деб юборган... ахир, Раҳимбек ўзингиз-ку, шаҳаншоҳим, дейишса, Култепа тарихида ҳеч кўрилмаган ишни қилиб, яна чуқур ўйга толганича, хўп, бу мен бўлсам, у Раҳим Иккинчи бўла қолсин, деган эди.

Раҳим Иккинчининг акалари Салимбек ва Қаримбек, укалари Ҳакимбек ва Наимбек — шоҳ жами беш фарзанд кўрган эди.

У қанчалик далли-девона бўлмасин, дунёда беш бармоқ баробар эмаслигини яхши биларди. Ўзини ташқи муомала-муносабатда барча фарзандларига бир кўз билан қарагандек тутар, лекин кўнглида Раҳим Иккинчини бошқа болаларига нисбатан кўпроқ кадрларди. Бу тўғрида Раҳимбек ҳеч қачон бировга оғиз очмаган бўлса-да, унинг кўнглини билиб, саройдаги аъёнлар ҳам барча шахзодаларни ошкор ардоқлашар, фақат бошқалардан яширин ҳолда Раҳим Иккинчига айрича меҳр кўргизиб туришар эди.

Раҳим Иккинчининг бундай эътибор қозонгани бежиз эмасди. У илк қарашда содда, мулойим, кўнгличан — ҳамма учун гўёки одамнинг жони эди.

Аммо Раҳим Иккинчи болалиқдан негадир отамни — акаларим, онамни — укаларим мендан тортиб олишмасмикин, деб ўйлаб, аслида, журъатсиз, худбин, маккор бўлиб ўсган эди. У, мен бу хонадонда аввалдан бир ўзим туғилиб қўяқолсам нима қиларди, деб изтироб чекиб, ака-укаларига нисбатан кўнглида чексиз инжиш, нафрат туяр эди.

Унинг ака-укаларини кўришга кўзи йўқлигига яна бир сабаб бор эди. Улар ёшликдан илмга, шеърга, рубобни нозик чертиб, ашула айтишга, хунарга қизиқишган, улғайган сайин одамлар орасида энди олим, шоир, ашулачи, хунарсанд бўлиб танила бошлашган эди. Раҳим Иккинчи эса бу нарсаларнинг ҳеч бирига қизиқмас, ўзида иқтидор сезмас, мен фақат одамларга гап ўргатиш учун дунёга келган бўлсам керак, деган хаёлга бориб, қисматининг кемтиклигидан қанчалик эзилса, ич-ичида шунчалик ўзини бошқалардан устун тутишга рағбар сезар, қандай қилиб бўлмасин, бунга эришишни истар эди.

Раҳим Иккинчи кўнглидаги ҳиссиётларни никоблаш учун зўр бериб акалари олдида одоб саклар, укаларига озор етказмасликка тиришарди.

Бирок у отаси Раҳимбек, онаси Маликан Дилоромга астойдил сиғинарди.

Айниқса, Раҳимбек унга дунёдаги тенгсиз бир зот, буюк мўъжиза бўлиб туюларди.

Раҳим Иккинчи отасига бирон пайт бошини кўтариб, тик қарамас, эркаланиб уни бўйнидан ҳам қучоқламас эди. Доим катта соқолли отаси эшикда кўриниши билан, ўзини таппа ерга ташлаб, унинг оёқларини каттиқ қучар, уларга бошини суйқар эди.

Шоҳнинг эчки терисига ёзган гапларини ҳам Раҳим Иккинчи тўплаб, эътиқод, ҳаяжон билан обидийда қилиб, қайта-қайта ўқирди. У аксар эчки териси устига мук тушиб олганча, бу қандай бедодлик, оиҳазрат айтган гапларнинг ҳали ҳеч ким яқинига бориб, мағзини чақолмабди-ку, деб фарёд чекар эди.

* * *

Шу йўсинда маълум давр ўтиб, бир куни отлик аъёнлари қуршовида, фойтунда ўз музофотини айлангани Култепадан чиқиб кетган Раҳимбек бехос йўлда қазо қилиб қолди.

Шоҳнинг ёнидаги вазир-вузаролар кўпни кўрган кишилар бўлиб, салтанатнинг нима эканлигига тушунишарди. Ортиқча саросималаниб-довдираб ўтирмай, биринчи навбатда рўй берган воқеани ҳозирча сир сақлашга қарор қилишиб, аниқ чора-тадбир кўришга киришишди.

Улар Раҳимбекнинг жасадини фойтунга тирик одамдек ўтказиб қўйиб, товус патидан ясалган катта бир елпигич билан беозор елпиганча, уни Култепага олиб келишди.

Кейин, вазир-вузаролар: «Падари бузрукворингиз сизни йўқлаяптилар!»— деб шаҳарнинг турли даҳаларидан шоҳнинг ўғилларини бирма-бир саройга чакиртириб, эшигида сокчилар турган сарой чеккасидаги бир ҳовлига жойлаштиришди.

Бу ишлар ҳамирдан кил суғиргандек бажарилгач, улар, ниҳоят, онҳазрат аввал сизни кўрмоқчилар, деб Раҳим Иккинчини бояги ҳовлидан етаклаб чиқишди. Уни Саломхона деб аталган, одатда шоҳ одам қабул қилиб суҳбатлашадиган ҳовлига келтиришди. Бу ерда шоҳнинг ўрнида ёлғиз чўнқайиб ўтирган Бош Вазир ўрнидан сапчиб туриб, Раҳим Иккинчига таъзим қилди. Унга босиқлик билан отаси оламдан ўтганини тушунтирди.

Раҳим Иккинчи кўйлаги ёқасини йиртиб-фарёд чекмоқчи эди, Бош вазир уни тўхтатди.

— Энди бу ҳунарни ташланг, сизга тўғри келмайди!— Сўнг унга яна босиқлик билан тушунтирди:— Падари бузрукворингиз бундай одамдек васият қилишга ҳам улгурмадилар. Лекин васият қилган тақдирда ҳам, у киши барибир тахтни сизга топширган бўлардилар. Биз биламиз! Демак, отангизнинг ўлганига қўшиб, сизнинг тахтга минганингизни эълон қилишимиз керак.

— Ака-укаларни ҳам чакириб гаплашиладимиз?— кизиқсинди Раҳим Иккинчи.

— Ие, жиннимисиз?— деди Бош вазир.— Сиз шоҳ экансиз, улар энди умр бўйи ўша ҳовлидан чикмай ўтираверишади. Девни хумдан бўшатиб нима қиласиз?!

— Волидамга ҳам хабар берилмайдими?— сўради Раҳим Иккинчи.

— Йўқ. Волидангиз янгиликни кўп қатори эшитаверадилар. Заифалар, бешта болам ҳам шоҳ бўлиши керак, деб ўйлашади. Бунда чидаш кийин...

Шундай қилиб, Раҳим Иккинчи билан гап пишитилгач, барча аъёнлар тўпланиб, олдинги шоҳни дафн этиш, янгисига тож кийдириш тараддудини кўриша бошлашди.

Эртаси куни наҳорда шаҳарнинг икки томонидан икки жарчи от солди. Улардан бири Раҳимбекнинг

ўлганини, бошқаси Раҳим Иккинчининг подшоҳликка кўтарилганини халққа эълон қилди.

Сарой чеккасидаги ховлида камалиб ётган ака-укалар эшикдаги соқчилар, хизматкорлардан ўзи нималар бўлаётганини ярим-ёрти эшитишди. Аммо оталари билан видолашиш ҳам, маърака-маросимларда қатнашиш ҳам уларга nasib этмади.

Қирқ кундан кейин, Раҳим Иккинчи ўз нөмига хутба ўқитиб, халққа ош тарқатди. Бу хабарни эшитган ака-укалар яна бир қарра — олдингидан кўпроқ мотам тутишди.

Раҳим Иккинчи тахтга минган кундаёқ ака-укаларига ховли ичида бемалол айланиб юриш, бироқ эшикка яқин йўламаслик тўғрисида фармон берган эди!

Ўша кунлари у билан волидаси кўришиб, биринчи марта сўзлашди.

Маликаи Дилором эрининг дунёдан ўтганига изтироб чекибми ёки ўғлининг бошига бахт қуши қўнганига севинибми, ҳарҳолда, кўзларига ёш олди. Сиз ҳаммамиз учун офтоб-олампаноҳсиз, ўтинчим, менга фақат сизни олдингидек баъзан кўриб туришга рухсат берсангиз, деди. Раҳим Иккинчи бунга жавобан на ҳа, на йўқ демай, кўзларини пирпиратганча, онасига қўшилиб ҳиқиллади.

Қирқ кун ўтиб, хутба ўқилгач, она-бола иккинчи марта кўришишди.

Маликаи Дилором энди бир оз эзилиб-тажанглашиб, мен бошқа болаларимни ҳам кўриб туришим керак, ахир мен онаман, деди. Раҳим Иккинчи бу гал ҳам нимадир дейишга шошмади. Волидасининг юзига қараб қўйиб, мулозимдан уч-тўртта эчки терисини келтиришни сўради.

— Мана, падари бузрукворимиз ёзиб қўйибдилар, — деди шундан кейин. — «Шамол пайти унга қарши тупурманглар!» Майли, болаларингизни бир кириб кўринг. Лекин учрашганда, улар ҳам, сиз ҳам мумтишлаб ўтираверинглар. Ким оғзини очса, осамиз ёки сўйиб ташлаймиз! Бундан буёғи қандай яшаш, нима қилишни ҳамма одамлар учун мен ўзим ўйлайман!..

У волидасини — ёнига битта аскар, битта айғоқчи қўшиб, сарой чеккасидаги ховлига юборди.

Раҳим Иккинчи ёшликдан бекорга эчки терисидаги ёзувларга ихлос қуйиб, уларни мук тушганча ҳижжа-ламаган эди. У, мабодо бир куни шоҳ бўлсам, падари бузрукворим бажаролмаган ишларни ўзим амалга ошириб ташлайман, диб ўйлаган, шунга шахд этганди.

Раҳимбекдан мерос қолган бутун ёзувларни тўплаб кўздан кечирганда, ҳар хил майда-чуйда панд-насихатлардан ташқари, асосан, уларда икки фикр илгари сурилганини сезиш мумкин эди:

1. Култепа ва бутун музофотдаги одамлар, ёш-қари, ҳамма бахтли бўлиши керак.

2. Олижаноб бу мақсад йўлида кимки бизга қарши турса, унга шафқатсиз муносабатда бўлиш, дорга осииш ёки шартта бошини танасидан жудо қилиш керак.

Раҳим Иккинчи падари бузруквори билдирган мулоҳазалар бир-бирига ҳеч тўғри келмаслигини тезда пайкаган, аммо унга худди шу зиддиятда буюк бир донолик бордек бўлиб туюлган эди.

Дунёдаги мингта одамнинг бахтини ўйлаб юргандан ёнингдаги кимгадир бахт берган афзал! Бироқ Раҳим Иккинчи азалий бу ҳикматга тесқари: «Мингта одам бахтли бўлиши учун битта одам ўлса ҳеч нарса қилмайди!»— деган фикрга келган эди. «Мен одамларни бахтли қиламан, бу ишда кимки менга ҳалал берса, ўзидан кўрсин! Жанг қурбонсиз бўлмайди!» Падари бузруквори унга болаликдан даҳшатли шу фикрни юқтирган эди!

Тахтга мингач, Раҳим Иккинчи, шу боисдан, ака-укаларининг сабабсиз, гуноҳсиз тутқун бўлиб қолишганига ҳам, авваллари сиғинган волидасининг қон қакшаб юрганига ҳам пинагини бузмади. Юрт тинч, одамлар бахтли яшашлари учун мен шундай қилишга мажбурман, деб ўйлади.

У Раҳимбекка узоқ йиллар садоқат билан хизмат қилган Бош вазирнинг ўзига ҳамфикр, маслакдош эканлигини сезиб, ҳар куни машваратга чақирганча халқнинг бахтли бўлиши тўғрисида қайғуришга тушди.

Раҳим Иккинчи, кўп ўтмай, ҳовуздек келадиган катта қозонда шахсан ош пишириб, шаҳар ва музофотдаги одамларга бир ликобчадан тарқатди. Айғоқчилари орқали у пиширган ошни егиси келмаган киши-

ларни аниқлаб, битта-биттадан териб чиққанча, зиндонга ташлатди. Норозиланиб, ёмон сўз айтган, қочишга уринганларни сўйдирди! Энди нима қилсам экан, деб яна ўйлаб юриб, шаҳарда яшайдими, кишлоқдами, ёшми, кексами, барча эркаклар оқ яктак, барча аёллар қизил ёки зангори камзул кийишларини буюрди. Музофотни айланганида, қаердадир бошқача кийинган одамларга кўзи тушса, дод-вой солишларига қарамай, уларни дарҳол йўл устидаги дарахтларга остирди!

Унинг назарида, шоҳ бўлганидан буён халқ ўзидан икки тоифа — дўст ва душманга ажралиб қолган эди. Раҳим Иккинчи кулдек итоат қиладиган кишиларни кўпайтириб, бу йўлда унга тўғанок бўлган кишилардан тезроқ қутулгиси келарди.

У ака-укаларини ҳам ўзининг ашаддий душмани деб биларди.

Раҳим Иккинчи хизматкорлари, айғоқчиларидан улар тўғрисида муттасил суриштириб турарди. Лекин, афтидан, ака-укаларнинг ҳар бири ўз тирикчилиги билан машғул, сарой чеккасидаги ҳовлида осойишталик ҳукм сураб эди. Қутилмаганда шоҳнинг ороми бузилди: жигарлари мулозимлардан унга бир йўла тўртта хат чиқартиришди.

Хатларни чамаси улардан ҳар ким ўзича ёзган, шунинг баробарида, аввалдан келишиб олгандек, мазмун-маъно бир хил эди.

«Мен шоирман,— деб ёзганди Раҳим Иккинчига акаси Салимбек.— Юртни, одамларни кўришим керак. Бошқа шоирлар билан суҳбатда бўлишим керак. Сиз мени қафасдаги қушга айлантирдингиз!»

Кейинги акаси Қаримбек эса бундай деб ёзган эди: «Қўлимдаги рубобни уриб синдирайми! Уни одамлар учун сайратиб, одамлар учун ашула айтмасам, менинг ғинғиллаган пашшадан фарқим борми? Мени ўлдириб қўйдингиз-ку, иним!»

«Акажон! Шоҳаншоҳ!— деб мурожаат қилган эди тўнғич укаси Ҳакимбек Раҳим Иккинчига.— Мен илм оламида аҳвол нималигини билмасам, илм олиб, илм билан машғул бўлмасам, ортиқ бундай яшаёлмайман. Сувдан олиб ташланган балиқдек, типирчилаб ётибман. Бу ҳовлида на бир маънили китоб, на бир ақлли суҳбатдош топилади. Дунёда азалдан олимларни сўйганлар, терисини шилганлар, ўтда ёкканлар, дорга

осганлар. Менга ҳам шу тўрт чорадан бирини қўлласангиз, тирик юрганимдан яхшироқ эди!»

Кенжатоё укаси Наимбекнинг хати ҳам биродарлари ёзганидан деярли фарқ қилмасди. «Қурт-кумурскага ўхшаб яшайдиган одамлардан нафратланаман,— деган эди ўз хатида Наимбек.— Менинг кўлим гул, биласиз. Мен накш солган офтоба-обдасталар, кумфонлар, лаъли-лаганлар қасрингизда турибди. Сиз мени дўконимдан, қасби-қоримдан айирдингиз! Тор бир ҳовлига қамаб, оёқ-қўлимни боғлагандек бўлдингиз! Золимлик ҳам эви билан-да, акам!»

Аламли-аччиқ таъна-надоматлардан сўнг, хатларнинг барчасида, биз тожу тахтга ҳеч бир даъвогар эмасмиз, ўзингизга буюрсин, дейилган эди. Шунингдек, бизни музофотдан ташқарига чиқариб юборсангиз, мусофирликда бўлса ҳамки, эркин юриб, ўз тирикчилигимизни қилайлик, деб сўралган эди.

Раҳим Иккинчи хатларни ўқиб, ўйланиб қолди. Бош вазирни чақиртириб, унга одатдагидек маслаҳат солди:

— Музофотдан чиқиб кетишадиган бўлса, ҳайдаворсаммикин?!

— Ие, жиннимисиз?!— деди Бош вазир.— Булардан ҳар бирининг қонида шоҳлик бор. Биронтаси одам тўплаб, устимизга бостириб келмайди, деб айтиб бўладими?! Музофот ичидаги душмандан ташқаридаги душман ёмон.

— Бўлмаса, биттасини, бўйнига айб қўйиб, шаҳарнинг қоқ ўртасидаги майдонда дорга осиб мумкин. Бошқасини, қалъадан қочмоқчи экан, баланд девордан сирғалаётиб, ёмон йиқилиб тушибди; дегандек пастга ташлаб юбориш мумкин...

Бош вазир умри саройда ўтиб, қанчалик жаллодга айланиб кетган бўлмасин, Раҳим Иккинчининг гапига бу гал бош чайқади.

— Вақтида падари бузрукворингиз ҳам бунчалик кўп одам ўлдирмаганлар,— деди Бош вазир.— Хаёлларига келган ҳар нарсани гапириб юрардилар, албатта. Лекин одам ўлдиришга шоммасдилар. Биродарларингизни ўлдирсангиз, одамлар ичида маломатга қоласиз. Халқ пода бўлгани билан учраган ўтни еявермайди!

— Унда нима қилдик?— сўради бўғилиб Раҳим Иккинчи.

— Ўзингизни билмаганга солиб юраверасиз. Биров сизнинг гирибонингиздан тутибдими?!

Йўк, Бош вазирнинг бу борадаги маслаҳати иш бермади.

Тўғри, ака-укалар қайтиб шоҳнинг оромини бузишмади. Аммо тез орада Раҳим Иккинчидан музофотдаги шоирлар Салимбекни, хонандаю созандалар Каримбекни, олимлар Ҳакимбекни, ҳунармандлар Наимбекни тутқунликда сақланмасликни, уларни тирик мурдага айлантириб қўймасликни талаб қила бошлашди.

Раҳим Иккинчи, тўхта, шу билан қулоғим тинчийдими, деб...

Музофотдаги барча шоирларни дорга остирди.

Сўнг, барча хонандаю созандаларни сўйдирди.

Сўнг, барча олимларни терисини шилиб, ўтда ёқдирди.

Сўнг, барча ҳунармандларни зиндонга ташлатди.

Шунча қурбонлик келтириб, Раҳим Иккинчининг барибир қулоғи тинчимади. Ўша кунлари кимдир подшоликка қарши тўқиган бир шеър бутун музофот бўйлаб тарқалди:

Раҳим деган шоҳ чиқиб,

Ўзича олим бўлди.

Ҳамманинг сувин сиқиб.

Дунёда золим бўлди.

Бўлиб дунёдан хафа,

Қанча қонлар тўланди.

Култепажон, Култепа

Баттар кулга беланди...

Бу шеърнинг нусхаси айғоқчилари орқали қўлига етиб келган Раҳим Иккинчи ўзи шубҳали деб билган яна бир қанча кишиларнинг бошини танасидан жудо қилди.

Шу воқеалардан кейин, Раҳим Иккинчи билан холи қолганда очик-бемалол гаплашиб, аъёнлар орасида мулозаматга каттиқ риоя қиладиган Бош вазир бир куни катта даврада шоҳга, афтидан, беихтиёр:

— Ие, жиннимисиз?— деб юборди. Раҳим Иккинчи ҳам оғзига талқон солиб ўтирмай, бақирди:

— Жаллод!..

* * *

Музофотда, Бош вазир қатл қилинган, маълум муддат тинчлик ўрнашгандек бўлди. Шаҳар ҳам, атроф кишлоқлар ҳам сув қуйгандек жимжит эди.

Бирок Раҳим Иккинчининг ичини ит таталарди.

У, ҳамма одамларни бахтли қиламан, деб ўзининг кўпчиликини бахтсиз қилганига яхши тушунарди. Бу ҳақиқатдан қочиб қутулиб бўлмасди! Бундан ҳам муҳими: Раҳим Иккинчи «одил шоҳ» деб ном чиқаргиси келиб, халқ орасида аллақачон «золим шоҳ» деган тавқи лаънат бўйнига осилиб қолган эди. Бунга у, айниқса, чидаёлмасди.

Тахтга минганидан буён биринчи маслаҳатчиси, маслакдоши — Бош вазирни йўқотиб қўйган шоҳ, эчки терисидаги ёзувларни кироат қилишдан бўлак нарсага ўзининг фаҳм-идроки етавермаслигини ҳис этарди. Шу боисдан, у аъёнлардан ақллироқ бир кишини ёнига олиб, янги Бош визирликни ҳам ўшанга топширишга қарор қилди.

Раҳим Иккинчи навбат билан аъёнларни ёнига чақиртириб, синаш учун уларнинг барчасига:

— Менга катта бир никоб керак. Топ!— деди.

Аъёнлардан айримлари шоҳга тўппа-тўғри ҳар хил никоблар кўтариб келишди. Яна айримлари, шоҳ айтган никоб шу бўлса керак, деб зарбоф тўнми, учқур отми, сандиқчада қимматбаҳо тошларми келтиришди. Ўзини зийрак деб билганлари, шоҳим, мана сизга никоб, деганча битта-яримта чиройли канизакларини бошлаб келишиб, шоҳга инъом қилишга уринишди.

Раҳим Иккинчининг энсаси қотди.

У, буларнинг орасида ақллироғи ўша — Бош вазир экан, уни бекор ўлдирган эканмиз, деб ўйлаб, бир оз ўкинди.

Ночор қолганидан, Раҳим Иккинчи шундай эзилиб, ўзини яккапес ҳолида сезиб юрганида, бир оқшом яқин мулозими — маҳрами унинг елкаларини укалаб ўтириб, энгашганича, қулоғига шипшиди:

— Бир қошиқ қонимдан кечсангиз, бегим.

— Хўш?— деди Раҳим Иккинчи.

— Сизнинг қаерингиз нимадан оғришини мен билман. Бунинг устига, кичиган жойингизни айтсангиз, ўзим секин қашлаб ҳам қўяман.

— Чўзма!— деди Раҳим Иккинчи.

— Ғуломжон деган одам бор. Сартарош. Мулла Ғулом ҳам дейишади. Шу одамни чақиртириб, салтанат учун ишлатиш керак.

— Саройда сартарош қуриб қолганми? Етишмаяптими?— кулди Раҳим Иккинчи.

— Сиз олдин у билан гаплашиб кўринг, бегим. Кейин, айтасиз...

Раҳим Иккинчи, бу ўлгур мулозим бирон қариндошими, дўстиними саройга тортаётган бўлиши керак, мендан илтимос қилаяпти, деб ўйлади. Майли, вақтисоати келиб, сартарош билан гаплашсак гаплашармиз, ҳозир бунинг тикилинчлик жойи йўқ, деган фикрга борди. У шаҳардаги ҳар қандай сартарошнинг баҳосини сариқ чақага тенг, деб биларди!

Аммо ён-верида ақлли бир одам тополмай, кундан-кунга юраги зардобга тўлаётганиданми, ҳар оқшом мулозим маъноли қараб қўйиб эслатаётганиданми, сартарош тўғрисидаги гап унинг хаёлидан кўтарилмади. Ўзи истамаган ҳолда, Ғуломжон деган ном унинг калласига миҳланиб қолгандек эди.

Ниҳоят, Раҳим Иккинчи, бўпти, судраб юрмасдан шу кунлар сартарошни чақиртириб гаплашаман, мабодо барча ҳамкасбларидек бу ҳам олдига лунги боғлаган бир ипириски бўлса, мулозимни кўшиб иккаласини ёнма-ён дорга осаман, деган қарорга келди.

* * *

Ғуломжон — Мулла Ғулом бу гаплардан хабари йўқ, ўз тирикчилигини кўриб юрган эди.

Раҳим Иккинчи олдин эшитмагани, билмаганига қарамай, бутун музофотда у номи чиққан — машхур кишилардан саналарди.

Ғуломжон учун сартарошлик касб ҳам, сабаби тирикчилик ҳам эмасди. Атрофдагиларга шунчаки ўзини бир иш билан машғул қилиб кўрсатиш ниятидагина у шаҳар марказидаги бозор тўрида катта бир дўкон очиб қўйган эди. Дўконда, асосан, унинг шогирдларими, қаролларими ишлашарди. Ғуломжон эса уч-тўрт кунда бир кириб, улардан хабар олиб турарди.

Ғуломжоннинг ҳеч ким муҳим деб билмаган, лекин ўзи учун муҳим бошқа бир касби бор эди. У кўпроқ вақтини кўча айланиб, ошна-оғайни орттириш билан ўтказар, бировлар орқали бировларнинг ишини биткариб, ҳожатини чиқариб юрарди. Унинг ўзи ҳам дўкондаги оби-ёвғонга етмайдиган даромад эмас, худди мана шу иш билан кун кўрарди. Йўқ, у содда бозорчи ҳам, даллол ҳам эмасди. Қўлини совуқ сувга уриб, жонини ортикча қийнашга тоқати бўлмаган ақлли-ўйли воситачи деймизми, вакилми эди. Масалан, биров

уй курмоқчи, ёғоч кидириб, сарсон бўлиб юрибди. Бошқа биров ёғочни қандай пуллашини билмай, боши қотган. Ғуломжон буларнинг иккисини ҳам танийди. Юзлаштириб, мушкулларини осон қилиб беради. Икковлари ҳам Ғуломжондан миннатдор; унинг уйига совғасалом кўтариб келишади. Илк қарашда бу одамнинг дўстликдан, ҳаммага яхшилик қилишдан бўлак муроди йўқдек! Аммо унинг хунари — катта бир тегирмонни айлантириш; тегирмон айлангани сайин қоп-қоп бўғдой ун бўлиб чиқаверади!

Умуман, музофотда Ғуломжондан ранжиган, инжиган, уни олдида ёки орқасидан сўккан бирон киши топилмасди. Аксинча, барча унинг номини ҳурмат-меҳр билан, отасига раҳмат, деб тилга оларди. (Ғуломжоннинг отаси Акбар тулки деган киши бўлиб, у ҳам вақтида шунақа касби-кор билан шуғулланган эди!) Одамлар орасида, яхши муносабатдан ташқари, Ғуломжон тўғрисида кўплаб афсона-латифалар ҳам тўқилган эди. Масалан, қайсидир бек бир қарвонсарой олдига келиб, шу ерда кўзи тушган Ғуломжондан ўзига от-улов топиб беришини сўрабди. Ғуломжон ичкарига кириб-чиққанича, ҳозир ортиқча от-улов йўқ экан, дебди. Ғазабланиб-бўғилган бек ўзи ичкарига бостириб кириб, саройбоннинг гирибонидан тутибди. Лекин саройбон ишшайиб, қизиқ одам экансиз, бегим, Ғуломжонга топилмаган улов сизга қаердан топиларди, дебди... Ёки, бир йили қўшни музофотлардан келган элчилар, шаҳар дарвозасидан кириб, қасри-саройга боришдан олдин, биз Ғуломжонни кўришимиз керак, дейишган экан.

Бу афсона-латифаларни ким тўқиган? Бировларми, Ғуломжоннинг ўзими — билиш қийин; чунки, Ғуломжон чаптастлиги етмагандек, гапга тўн кийдиришга ҳам устаси фаранг эди.

Унинг уйда ортиқча зеб-зийнат кўринмасди. Аммо дастурхони доим очик; туриш-турмуши билан, ўртаҳол яшаса-да, табиатан меҳмондўст ва ниҳоятда саховатпеша одамларни эслатарди...

Қисқаси, Ғуломжон бир куни кўчадан одатдагидек кеч, чарчаб қайтган, ўринга чўзилгани заҳоти тош қотган эди.

Дарвоза кескин тақиллаётгани-ю, хотини биқинига туртаётганини ҳам анчагача сезмади. Ниҳоят, уйғониб, ўрнидан сапчиди. Юзини совуқ сув билан апил-тапил чайди.

Кўпинча унинг уйига бундай бемаҳалда келадиган кишиларнинг ташвиши катта, демакки, улардан кўриладиган фойда ҳам нақд бўлади. Нега мени биров безовта қилди, деб инқиллашга Ғуломжон ўрганмаган. Ишинг одамларга боғлиқ бўлгач, чидайсан-да!

Шуларни хаёлидан кечириб, у эгнига яктагини илганча, дарвозани бориб ланг очди.

Бирок дарвоза очилиши билан, кўлларида аркон — тўртта миршаб ҳовлига бостириб киришди. Улар арконни шаппа Ғуломжоннинг устига ташлашди.

Ғуломжон лаҳза ичида, эвоҳ, мендан кимдир подшоҳликка шикоят қилибди-да, бу занғарлар ярим кечаларда изғиб одам тутишини эшитгандим, менинг қисматимда ҳам шу бор экан-да, деб ўйлади. Мени зиндонга тикишадими ёки дорга осишармикин, деган хаёлга бориб, жони ҳалқумига келганидан, бўғизланаётгандек ҳолга тушди.

Йўқ, шу бир лаҳзадан кейин, у ўзини ўнглаб олди. Мен оддий сартарошман, холос, қолганини бўйнимга қўёлмайди, тўппа-тўғри шоҳнинг олдига бошлаб бормайдими, кўз очиртирмай, авраб ташлайман, деган фикрдан қаноат ҳосил қилиб, таскин топгандек бўлди. Журъатланиб, эшик орқасида титраб турган хотинига, қайроқ билан устарани келтир, иш чиқиб қолди, деб бақирди.

Миршаблар Ғуломжоннинг хотини келтириб тикиштирган анжом-халтани иккиланиб, истар-истамас кўтариб олишганча, кўчага йўналишди. Бўйнига аркон солинган Ғуломжон уларга эргашди.

Уни миршаблар, оёғини ерга теккизмай, зим-зиё кўчалардан худди бозор орқасидаги қасрга, рўйирост шоҳнинг ҳузурига бошлаб келишди. Ҳамма нарсани кутса ҳамки, чиндан шоҳга рўпара бўлишини ақлига сиғдиролмаган Ғуломжон, арқонни ечиб, кандиллар порлаган Саломхонага елкасидан туртганча, киритиб юборишганида, кўзлари қамашиб, гандирақлаб кетди.

— Сартарош сенми?!

Тоғдаги гулдуракдек янграган бу овоздан Ғуломжон сесканиб, бошини кўтарди.

Кўча-кўйда у бир пайтлар катта соқолли Раҳимбекни кўрган, лекин аксар қасрда биқиниб ётадиган Раҳим Иккинчининг афти-ангори қанақалигини ҳам билмас эди. Ҳозир кичик соқол қўйган, чувак юзидаги ўткир кўзлари ичга ботган шоҳни кўриб, эй, Раҳим Иккинчи

шу экан-да, бунинг унча салобати ҳам йўқ, аммо овози кучли, дағдағали, тавба, деб ўйлади. Ҳа, мен сартарошман, деб Ғуломжон ҳам шу аснода гулдиратиб жавоб қайтармокчи бўлди; томоғи куриқшаб, унинг овози чиқмади.

— Бери кел. Соқолни киртишла, кейин иккалангни ҳам осаман!

Раҳим Иккинчининг бу гапига Ғуломжон ажабланди: хонада у билан шоҳдан бўлак ҳеч ким йўқ; нима бало, шоҳнинг кўзига у иккита бўлиб кўриняптими?!

Бироқ энди тилининг тугуни ечила бошлаган эди.

— Ҳаммамизни оссангиз ҳам ҳаққингиз кетади. Отамизсиз, шоҳим!— деди шоҳга тикилиб.

Бу лутфдан суюниш ўрнига, Раҳим Иккинчининг негадир жаҳли чиқди:

— Аҳмоқ! Валдирашингни кара-ю!

— Аҳмоқ одам ўзи сартарош бўлади, шоҳим. Ақлли одам бош олади, аҳмоқ соч билан кифояланади,— бўш келмай, барибир гапни давом эттираверди Ғуломжон.

— Сен менинг золимлигимга шаъма қиялпсан. Шундайми?!— олдингидан баттар ғазабланди Раҳим Иккинчи.— Мен бировнинг ёстиғини қуритиш эмас, бахт бериш учун дунёга келганман. Сенлар бўлсанг, ҳамманг мени золим деб жар солиб юрибсанлар.

— Одамлар ўзи шунақа, шоҳим. Хафа бўлмай-сиз,— шоҳни юпатган оҳангда деди Ғуломжон.— Кимдир шоҳми, булар албатта уни золим, деб ўйлашади. Одил шоҳ ҳам бўлиши мумкинлигига тушунишмайди... Дунёда яна бир ҳикмат бор. Истасангиз, айтаман.

— Айт!— буюрди сал юмшаб Раҳим Иккинчи.

— Хунук нарса ҳеч қачон, мана мен хунукман, деб ўзини очиқ-ошкор кўрсатгиси келмайди. Юзига ҳамиша парда тортишга уринади. Ёвузлик ҳам шундай. У қанчалик кучли бўлса, ўзини шунчалик пардалашга ҳаракат қилади...

— Бунинг менга нима даҳли бор?— безрайди Раҳим Иккинчи.

— Шоҳлик балки шудир. Сиз бировга ёкиб, бировга ёқмайдиган ишни кўп қилгансиз. Одамларни қийнагансиз. Қон тўккансиз. Одамлар сизни бекорга золим демайди. Халқ сиз тўғрингизда аллақачон шундай фикрга келиб қолган... Лекин ҳаётда ҳамма нарса ўзгариб туради. Ўлимдан бўлак бедаво дард йўқ... Сизга катта бир никоб керак, шоҳим...

Раҳим Иккинчи Ғуломжоннинг кисинмай-кўркмай айтган гапларидан саросималангандек, шунинг баробарида, сартарош ҳаёти, кўнглидаги бутун сирни билиб, дангал иш тутаётганидан қаттиқ ҳайратга тушгандек бўлди.

Шунга қарамай, ўзини қандайдир гўлликка солган бир намоишда сўради:

— Ниқоб? У нима деганинг?!

— Сизни бировлар золим деб гап тарқатдими, ундан кўпроқ киши одил деб гап тарқатсин! Шунинг пайида бўлиш керак. Тарозининг иккинчи палласига биринчисидан оғирроқ босадиган тош топмайсизми?! Одамларни ўз тегирмонингиз айланиши учун ишлатмайсизми?! Дунёда ҳар нарсанинг ўз йўриғи бор...

Раҳим Иккинчи, ана гап қаерда экан, деб кўзлари ярқ этиб очилгандек, Ғуломжонга анграйиб-мамнунланиб, тикилиб қолди.

Ғуломжон эса суҳбат давомида анжом-халтаси ёнида тургани ва қаердандир обдастада илик сув ҳам пайдо бўлиб қолганини пайқади. Шошмасдан кўлини ювиб, устарани қайроққа урганича, чархлай бошлади. Ниҳоят, шохнинг олдига келиб, унинг соқолини кузашга тутинди.

Сартарош соч-соқолни тартибга солиб бўлгунича, Раҳим Иккинчи лом-мим демади. Кейин, девордаги ойналарга қараган кўйи ўз-ўзини томоша қилиб, бутун ранги-рўйи алланечук ўзгарди.

— Сен менга ёқдинг!— деди у.— Биз сени салтанат учун ишлатамиз.

— Мен бир ерда ўтиролмайман, шохим. Бу менга тўғри келмайди.

— Сартарошхонада қандай ишлаб юрибсан?

— Баъзан кириб-чикиб юраман,— тўғрисини айтди Ғуломжон.— Мен кўпроқ одамлар билан гаплашишни ёқтираман.

— Сенинг эсинг бутун!— деди Раҳим Иккинчи.— Биз сени Бош вазир қилиб тайинлаймиз.

— Бош вазирликка биронта эсипаст одамни қўйганингиз маъқул. Бу қаёқдан келди, деб аъёнларингиз мени еб ҳам ташлайди... Хизмат керак бўлса, одамлар ичида юриб, сизга кўпроқ ярайман, шохим. Сиз факат фатво берсангиз...

— Шаф-шаф демай, шафтоли деб гапир!

— Иккита айғоқчини бириктириб қўясиз,— деди

Ғуломжон.— Улар бор гапни қулоғимга етказиб туришади. Маош белгилаб, бемалол юришим учун хат килиб берасиз. Қолганини ўзим эплайман.

— Булар арзимаган нарса. Сен нима қилмоқчисан, тушунтир!

— Наҳотки, тушунмаган бўлсангиз, шоҳим?! Мен сиз ҳақингизда афсона-латифалар тўкиб юраман,— деди Ғуломжон.— Менга етиб келган ҳар қандай воқеага янгича тўн бичаман. Кейин, одамлар мана шу тўнни кийиб кетаверишади. Номингиз элда дoston бўлади, шоҳим.

— Сен бунга ишонасанми?

— Албатта.

— Маъқул. Ҷавоб сенга!— деди Раҳим Иккинчи.

* * *

Сартарош билан суҳбатдан кўнгли ёришиб, ўзини онадан янги туғилгандек ҳис этган бўлса-да, Раҳим Иккинчи ишнинг бу қадар тез амалга ошишини кутмаган эди.

Орадан беш-ўн кун ўтиб-ўтмай, чиндан бутун музофот бўйлаб у ҳақда ҳар хил ғаройиб афсона-латифалар тарқала бошлади. Улар, албатта, қасри-саройга ҳам етиб келди...

Иккита сайёҳ Раҳим Иккинчининг ҳузурига кириб, уни алдамоқчи эканликларидан, биз ойга саёҳат қилмоқчимиз, дейишса, Раҳим Иккинчи уларга дарҳол хазинадан минг танга олиб бериб, йигитлар, ой хира, маҳзун бир нарса, мард бўлсанглар, қуёшга қараб учинглар, деган эмиш... Ноиложликдан ўғирлик қилган уч-тўртта етимча Раҳим Иккинчининг ҳузурига кизариб ўтиришган экан. Шу пайт савдогарлар бир қоп шакар кўтариб келишибди. Раҳим Иккинчи етимчаларга қараб, шу қопни кўтара оласанларми, деб сўрабди. Улар бош силкитишгач, Раҳим Иккинчи, қани, кўтариб қоч, лекин минбаъд ўғирлик қилганингни кўрмай, дебди... Қоронғи кўчада бола-чақасидан айрилган биров йиғлаб ўтирганмиш. Қимдир унинг ёнига келиб ўтирганча, ундан ўтказиб йиғлай бошлабди. Ҳалиги биринчи киши тўхтаб, сен нега йиғлайсан, деб сўраса, иккинчиси, мен шоҳ, сен гадо, лекин сен мени йиғлатдинг, мен раҳм қилсин, деб худони йиғлатаяпман, деган экан...

Қасри-саройдан тортиб бутун музофотгача афсона-латифалар таркалгани сайин, Раҳим Иккинчи ўз-ўзидан қандайдир етти ухлаб тушига кирмаган катта об-рў-эътибор қозона бошлади. Саройдаги олдинлар унинг кўзига ташланмасликка уриниб, бурчак-бурчакда пусиб юрадиган аъёнлару барча мулозимлар энди унга узоқдан қўл қовуштириб, таъзим қиладиган одат чиқаришди. Яқин беклари, саркардалари куршовида фойтунга миниб баъзан кўча айланганида, шаҳардаги бутун одамлар ҳам энди ёш боладек алланечук суюнишиб, унга гул отишадими-е, қарсақ чалиб юборишадими-е...

Раҳим Иккинчи бутун музофотда биронта олим, шоир, хонандаю созанда, хунарманд қолмаган, мен барчасини сўйиб-осиб йўқотганман, деб ўйлар эди. Адашган экан! Афсона-латифалар кундан-кунга кенг тарқалгач, аллақайёқдан янги бир олимлар, шоирлар, хонандаю созандалар, хунармандлар пайдо бўлишиб, мўру малахдек ҳаммаёқни босишди. Улар ҳеч ким айтиб, талаб қилмаганига қарамай, афсона-латифаларга суянган ҳолда, шоҳни мактаб-улуғлашга бел боғлашди.

Биринчи навбатда, хунармандлар Раҳим Иккинчининг номию унинг мактовини муҳрлаб, ўзлари ясаган энг чиройли буюмлар — кўзами, гиламми, хонтахтами, жимитгина аравачами — шоҳга ялтоқланганча келтириб совға қилишди.

Олимлар итнинг орқа оёғи бўлгилари келмади.

Тез орада Раҳим Иккинчининг ҳурмати учун «Эчки терисидаги ёзувлар» номи билан Раҳимбекнинг жамики фикр-мулоҳазалари китоб ҳолига келтирилиб, халқ омаси орасида тарқатилди.

Кейин, «Раҳим шоҳлар тарихи», «Раҳимлар шажараси» деган китоблар яратилди.

Бу билан иш тўхтаб қолмади.

Тарихчи олимлар «Раҳим Иккинчининг ҳаёти», «Раҳимга раҳмат», «Раҳимнома» қабалида китоблар ёзиб, уларни ўзлари беш-олти нусхада кўчириб, хаттотлар орқали янада кўпроқ нусха кўчиртириб, халқнинг қўлига топширишди.

Ҳаммага келган тўйни кўриб, ўзларининг четда туришганидан хижолат чеккан хонандаю созандалар ҳам ниҳоят ғамирлашиб, ўзи шоҳга қандай қуй, қандай ашула ёқар экан, деб қизиқа бошлашди.

Албатта, шоирлар бошқалардан орқада қолишни ўзларига ор деб билишади.

Улар бехосдан каттик жазавага тушишди. Музофотда Раҳим Иккинчи шаънига тўкилган катта-кичик назмларни ўқиш расмга кирди:

Сиз — шоҳсиз.

Энг буюк шоҳ.

Халқ билмайди.

Афсус.

Сиз — сиғиниш учун яратилган

хонақоҳ,

Олампаноҳ!

Биз сизга турибмиз юзма-юз...

Бу билан кифояланмай, шоирлар кўтара савдога ўтишиб, саройга — Раҳим Иккинчининг олдига ёпирилиб келганча, у ҳақда тўкиган назмларини унинг ўзига бакириб ўқиб беришни одат қилишди.

Жиғига теккан кишиларни ҳамон дорга осиб, терисини шилишдан қайтмаган Раҳим Иккинчи ҳадеб суллоҳлик қилган шоирлардан уч-тўрттасини калтаклатиб, саройдан қувиб ҳам юборди. Бироқ бундан натижа чиқмади. У етмиш беш дарра урдириб, яланғоч ҳайдатган бир шоир кўп ўтмай, «Бузрукворим, мени ўлдирсанг майли» деган қасида ёзиб, унинг шахсан кўлига келтириб берди.

Худо кечирсин, лекин баъзан шоирлардан аҳмоқ халқ бўлмайди. Улар ҳеч тап тортмай, фақат худога тегишли сифатларни ҳам Раҳим Иккинчига тақашга тушишди.

Бора-бора ҳаммаёқни назм босгач, маза-бемаза ашула ҳам кўпайиб кетди:

Сизга тенги бормикан,

қошу қовоғингиз бўлак,

Не дейин сизнинг бутун

бошдан-оёғингиз бўлак...

Раҳим Иккинчи, айникса, созандалардан изтироб чекарди. Гап шундаки, карнайчилар унинг қасри-саройи эшигига келиб, бир-бирларини туртишганча, ҳар ким ўз карнайининг овози кўпроқ эшитилишига ҳаркат қиларди.

Ўзининг шону шуҳрати энди Раҳим Иккинчининг жонига ҳам тега бошлаган эди. У маломат гирдобидан қутулиб чиқишида Ғуломжоннинг кўрсатган хизматини унутолмасди. Шу билан бирга, Раҳим Иккинчи, қаёқдаги сартарош мендану бутун аркони давлатдан ақллироқ экан, йўқ, биздан ақлли одам бўлмаслиги керак, пайтини топиб, уни барибир гумдон қилишга тўғри келади, деб ўйлар эди.

* * *

Ўша замонлар музофотнинг,— тупканинг таги, дегандек,— этак томонида ғариб бир кишлок бор эди.

Бу кишлокнинг тарихи тўғрисида одамлар қизик нарсаларни гапиришарди.

Бир йили қандайдир сипоҳи кишлокдан ўтиб кетаётиб, отини тўхтатганча, ариқ бўйида ўйнаб ўтирган болага:

— Уйингда ип-игна бўлса, олиб чик,— деган экан.

— Уйда йўқ,— дебди бола.

— Игна ҳам, ип ҳам йўқми?— деб сўрабди ажабланиб сипоҳи.

— Йўқ,— дебди бола.

— Ип-игна бўлмаса, нима бор сенинг уйингда?

Бола бўш келмай:

— Ғалтак,— дебди.

Одамлар кишлоғимиз шу боисдан Ғалтак номини олган, дейишарди.

Кишлоқ аҳли кеча-кундуз тер тўкиб, косаси ҳеч оқармаганидан бечорахол ҳаёт кечиран, аммо уларнинг кўпчилиги содда ва ақл-заковатли кишилар эди.

Кишлоқда Бадриддин деган, айниқса, зукко бир одам бўларди. У хат танир, китоб ўқирди. Ёшлигида Култепага икки-уч борган, шаҳардаю яқин-узоқ турли кишлокларда анча-мунча дўст орттирган эди. Одамларнинг бошига бирон ташвишми, кулфатми тушса, дунё кўрган киши, деб ундан келиб маслаҳат олишарди. Шунинг учун кишлокдагилар уни Хўжа деб ҳам аташарди.

Бадриддин кўпчилик ҳамкишлоқлари сингари аёлманд: унинг хонадонида тўрт қиз, тўрт ўғил туғилган эди. У болаларининг барчаси эсли-фаросатли эканлигидан ғурурланар, бироқ супрақокди ўғлининг зийраклиги-донолигию афанди деб юборадиган даражада содда-

лигини кўриб, хайратланарди. Хотинига гоҳида секин, буни бизга худо бир берди, дейишдан ўзини тўхта-толмасди!

Насриддин уч-тўрт ёшидан савод чикариб, отасининг кўлидаги китобларни хижжалаганча, ёд олган эди. Лекин ўйинни, шўхликни ҳам ўрнига кўярди.

У аста-секин ўсиб, қадди тик бўла боргани сари уларнинг уйи завққа, кулгига тўла бошлади... Бир куни отаси Насриддинга, эшак меники, мана бу хўтикни сизга бераман, деган эди. Кейин, уйда ўтира-вермай, хўтикни олиб чиқинг, ўртоқларингиз ҳам кўрсин, ўғлим, деган гап қилди. Насриддин, биров кўрадиган бўлса, яхшироқ кўрсин, деб хўтикни мажбурлаб тўппа-тўғри томга олиб чиққан эди... Бошқа бир куни Насриддинга отаси, бутун дунё ернинг тагида, ўғлим, деб тушунтирганди. Уч-тўрт кундан сўнг кузатса, ўғли ҳовли юзидаги кудуққа энгашиб, нукул остига қараётганмиш. «Нима гап, ўғлим?» Насриддин, ернинг тагини кўраяпман, деб жавоб қилган эди.

* * *

Худди шу пайтлар бир окшом қишлоққа Қултепадан сипо кийинган, хушрўй, хушбичим киши меҳмон бўлиб келди. Бадриддиннинг таниши экан — уларникига тушди.

Бадриддин, бу киши амакинг, Мулла Фулом, ўзлари сартарош, деб болаларига меҳмонни таништирди. Болалар ичида Насриддин узоқ шаҳардан уйларига одам келганига ҳаммадан кўп суюниб, оғзи қулоғига етди. У бошқа жойдаги одамларни ҳам кўриб, суҳбатини эшитишга ишқибоз эди.

Қишлоқда тартиб шу: бировникига меҳмон келса, ҳамма топган-тутганини кўтариб, остона ҳатлайди. Қатта давра қуриб, шомдан сахаргача суҳбатлашиб ўтиришади.

Уларнинг уйига ҳам ўша окшом тўйга ўхшаб, ҳамқишлоқлар ёғилишди.

Тўрдан жой олган Мулла Фулом — Фуломжон қишлоқ аҳлини оғзига қаратиб, туни бўйи антика афсона-латифалар айтди.

— Биз аксар ўйламаймиз, ҳамма нарса шохга боғлиқ,— деди Фуломжон.— Ишонмайсизлар, яқин тўрт-беш йил орасида музофотимиз ҳақиқий жаннат бўлиб

кетади... Одамларнинг айтишига караганда, бир куни шохимиз Раҳим Иккинчи жоме масжиди айвонида худога тиловат қилиб ўтирган эканлар. Ёнларига осмондан тўғри ҳазрат Жаброил тушиб, эй худонинг эркаси, айт, музофотингдан қанча одамни жаннатга ёзай, деб сўрабдилар. Шохимиз, битта қолдирмай барчани ёз, дебдилар. Бошларини тебратиб, бунинг иложи йўқ, дебдилар ҳазрат Жаброил. Шох ниҳоятда хафа бўлиб, осмондагини эпполмасанг, ақалли ердагини менга қўйиб бер, одамлар ерда озгина жаннатдагидек яшасин, дебдилар... Яна бир куни масжид айвонида, одамларга бахт бер, худойим, деб шох илтижо қилиб ўтирганларида, ёнларига қандайдир ғариб келиб, тиз чўкибди; худойим, уйимда бола-чақам оч, иккитагина нон берсанг, нима қиларди, деб ёлворибди. Шох қўйинларидан катта бир қопчикда тилла чиқариб, ҳалиги ғарибнинг олдига ташлабдилар. Ма, ол, тентак, минбаъд иккита нон учун худони, хаёлини чалғитиб, безовта қилиб юрма, дебдилар...

Содда кишлок кишилари Ғулумжоннинг гапларини туни бўйи «Ў-ў! О-о!» деб, оғизлари карнай бўлиб эшитишди.

Фақат, меҳмонни суюниб қаршилаган Бадриддиннинг негадир дам сайин феъли айнаб, авзойи ўзгара борди.

Ниҳоят, субҳи-содикда одамлар тарқалишиб, ёлғиз қолишгач, у Ғулумжонга ўпқаланган кишидек, эзилиб қаради:

— Ашулангиз янгими, жўра? Олдин эшитмаган эканман...

— Эй, бу минг йиллик ашула,— синиқ жилмайди Ғулумжон.— Ҳар замонда кимдир чиқиб, айтиб тураркан. Айтяпмиз!

— Бир куни қок ўртасида узилиб қолмайдими?

— Бўлиши мумкин,— деди Ғулумжон кўзларининг туб-туби қандайдир йилт этиб.— Аввалдан номаъқулнинг нонини еб, қўлингга соз олдингми, узилгунича айтаверасан-да!..

Насриддин ҳали бола эканлигидан, отаси нима демоқчи-ю, сартарош нима деди — тушунолмади. Ўзи эшитиб қолган бу гапларнинг маъзини чақолмади.

Унга ажойиб бир инсон, азиз меҳмонга отаси бекордан тирғалиб, озор бергандек, охиригача иззатини ўр-

нига кўймасдан, ўз кадрдонини хафа қилгандек бўлиб туюлди.

У, китобларда ёзилган айрим кишиларга ўхшаб, менинг дадам ҳам ўзидан кўра ақлли, зукко одамларга кизганиб, ғашлик билан қарар, ичида куяр экан, дадамнинг бу иши яхши эмас, деб ўйлади.

Ҳали бола эканлигидан, менинг дадам балки Фуломжондан ҳам ақллироқ инсондир, деган гап унинг хаёлига келмади.

Насриддин умрида биринчи марта отасига нисбатан кўнглида инжишми, ранжишми туйди.

* * *

Бунинг бари бежиз эмасди.

Насриддин ўша окшом мижжа қоқмай отасининг ёнида, пойгакда ўтирган, тунни бўйи, барча ҳамқишлоқларидан кўпроқ меҳмоннинг юз-кўзига тикилиб, сеҳрланиб қолган эди.

Насриддинни гапдон, ақлли, чиройли сартарош беихтиёр ўзига мафтун-маҳлиё қилиб қўйган, унинг кўнглида бир куни келиб, мана шу одам сингари халқ орасига кириб бориш орзуси туғилган эди.

Насриддин чексиз бахтиёр эди!

Ўшанда, айниқса, Насриддин Фуломжондан ўзи эшитган бутун афсона-латифаларни эринмай кўчиргандек, сўзма-сўз хотирасига жойлаб, маҳкам тугиб олганди.

Мана, энди...

Ҳар куни қишлоқнинг чанг-тўзон кўчасида у катта-кичик барча болаларни атрофига тўплаб, гоҳ чордона куриб ўтирганча, гоҳ ирғишлаб-сакраб, кўзларини ўйнатиб, айтаётган гапига мос хатти-ҳаракатлар қилганча, ўзи билган афсона-латифаларни қайтариб ётарди.

— Биз кўп нарсадан беҳабармиз,— дерди Насриддин Фуломжонга ўхшатиб, сиполик билан.— Бизнинг бахтимиз, дунёда одил бир шоҳ бор. Раҳим Иккинчи... Одамларнинг айтишига қараганда, халқ қандай яшайпти, кўрай, деб ўйлаб, шохимиз отда кетаётган эканлар. Йўлда, икки киши дўппослашиб, учинчи ажнабий киши четдан уларга қараб, тиржайиб ўтирганмиш. Бекларига, бу иккисини зиндонга ташланглар, деб буюрибдилар шоҳ газабланиб. Ахир, булар нега муштлашайпти, ҳақиқат қилмайсизми, деб сўрашибди беклар.

Шоҳимиз кош-ковоклари солиниб, бегона одамнинг олдида бир-бирини урган халк ҳеч қачон бахтли бўлмайди, дебдилар... Яна бир куни шоҳ кўчада кетаётиб, икки киши: «Мен олдин эшитганман!», «Йўқ, мен олдин эшитганман!»— деб баҳслашаётганини кўрибдилар. Нимадан жанжал чиққанига кизиқибдилар. «Одам хом ўрик еса, қорни оғришини, отдан йиқилса, бели чиқшини мен олдин эшитганман!»— дебди биринчи йўловчи. «Йўқ, мен олдин эшитганман, менинг ёшим катта, кўпроқ ҳикматни биламан!»— дебди иккинчиси. Шоҳ кулиб, биродарлар, бу ҳовуздаги сувдай гап, ҳамма челаги билан келиб олаверади, бундай нарсалар устида тортишсанглар, ҳеч қачон бахтли бўлмайсанлар, дебдилар...

Насриддин ўй-хаёлини ўғирлаб, кони-жонига чирмовикдай ўралиб олган афсона-латифаларга берилиб қолганидан, Фуломжондан ҳам кўпроқ ўзи ҳеч қачон кўрмаган, қандайлигини тасаввур ҳам қилолмаган шоҳга мафтун-маҳлиё эди.

Унинг юрагида Раҳим Иккинчига нисбатан баёнсиз бир муҳаббат уйғонганди.

У ҳар куни, ҳар соат, шоҳ барчамизнинг отамиз, мен бориб, оддий қаролми, сарбозми, қандай бўлмасин, барибир шоҳга албатта хизмат қилишим керак, деб ўйларди.

Насриддин шоҳни кўриб, хизматимни аниқлаб олгандан кейингина, Фуломжонга ўхшаб, халкнинг орасига кириб бора оламан, деб тушунарди.

Фуломжон келиб-кетган ўша оқшомдан буён, режасини қачон, қайси йўсинда амалга ошириш тўғрисида бош қотирарди.

У ўзининг афсона-латифаларни ёдлаб олиб, баралла айтиб юрганини ҳам, Фуломжонга, Раҳим Иккинчига нисбатан кўнглидаги муносабатини ҳам имкон бори-ча отасидан яширишга ҳаракат қиларди. Бу борада, унинг назарида, аввалданок отаси билан икки ўртада жарлик пайдо бўлгандек эди. Насриддин, отам қилаётган ишимни маъқулламайди, менинг мақсадимни барибир англамайди, деб кўрқарди.

Лекин у ҳурмат-одобни бузиб, отасига терс боришни ҳам истамас, ҳамма чигаллик ана шунда эди...

Ахийри, Насриддин Култепага боришга шахд этди.

У шунчаки, шахарни бир кўрмоқчиман, деб отасидан рухсат сўради.

Отаси албатта норозиланди. Шунга қарамай, майли, энди катта йигит бўлиб қолдинг, эшагингни миниб, айланиб кел, дунёни кўр, деб оқ фотиҳа берди.

Она — она экан. Отасидан бекитиб, онаси Насриддинга уч-тўртта қимматбаҳо тақинчоқларини халтачага тикиб тутқазди. Ёмон кунингда ишлатасан, болам, деб кўзига ёш олди.

Насриддин, йўлга чиқаман, деганида эшаги арқонни узиб, қаёққадир қочиб қолганини пайқади.

У эшагидан жуда хафа бўлди.

Кейин, эшакни топиб, ўшандай шахарга кетавераман, деб ўйлаб, йўлга тушаверди.

Ўз кишлоқлари, яқин бир-икки кишлокни кўрди. Бепоеън саҳронинг этагига ҳам кирди. Аммо куни бўйи кидириб, эшагини тополмади.

Насриддин олдингидан ҳам кўпроқ эшагидан хафа бўлиб, саҳро ёқалаб бораётганида, кеч кириб, қуёш ботди.

Қаерда тунасам экан, деб фикр қилганича, кетаётган эди, узоқдан лопиллаётган оловга кўзи тушди.

Олов бор жойда одам бор. Одам бор жойда суҳбат, ўтдан бўлак қандайдир ҳарорат.

Насриддин оловга қараб юрди.

Нихоят, қуриган каттакон бир саксовул пинжида, гулхан ёнида икки киши ёнбошлаб ўтирганини кўрди.

Яқинлашиб, салом берди.

— Келинг, йигит, — дейишди оловда исинаётганлар ўринларидан ярим кўзғалиб. — Ўтга марҳамат!

Насриддин чўк тушди. Ҳамма қўл очиб, юзига фотиҳа тортди.

Уйдан ўзи олиб чиқиб, кўтариб юрган тугундаги яхна гўшт, нон-узумни Насриддин ўртага, дастурхон ўрнида тўшалган кимнингдир белбоғи устига тўқди.

Унинг янги танишлари анчайин чиройли, обрўли чакмонлар кийишган. Бошларидаги салла ҳам оддий доқа эмасди. Аммо уларнинг эгни негандир кишида совун кўрмагандек таассурот қолдирарди. Уларнинг ўзи ҳам келишган йигитлар; шунинг баробарида, икки-

сининг ҳам юзи бир оз кирми, кўзларининг чети оқариб турибдими — қандайдир озодалик етишмас эди.

Насриддин ўзи сезган бу нарсага ортиқча эътибор бермади. Дунёда ҳар хил одам учрайди. Ҳаммадан сенга ўхшаб тоза юришни талаб қилолмайсан!

Айниқса, янги танишлари Насриддинга, биз сайёҳ овчилармиз, деган ғалати гапни айтишди. Насриддин, кўринишлари бунакалигининг сабаби бор экан-да, деб ўйлади.

Йигитлардан бири ўзини Султон деб таништирди. Иккинчиси, ҳазиллашибми, чинданми, меники Мўлтон, деб кўйди.

Улар ниҳоят Насриддинга юзланишди:

— Ўзлари ким бўладилар? Қаёқлардан сўраймиз?!

Насриддин кишлоғи-ю, исмини айтди.

— Култепага бормоқчи эдим, — деди у. — Эшагим-ни йўқотиб кўйдим. Қуни бўйи шуни қидириб юрибман.

Йигитлар Насриддиннинг тўғрилигидан завқланибми, қулишди.

— Эшагингиз бир жойга бориб, кози бўлмаганмикин? — ҳазиллашди ўзини Мўлтон деб таништирган йигит.

— Эҳтимол, шундайдир, Мўлтон ака, — қулди Насриддин ҳам. — Одамлар гаплашаётганда, қулоғини диққайтириб, эшитиб турадиган одати бор эди.

Йигитлар ундан нима учун Култепага бормоқчи эканлигини сўрашди.

Насриддин Ғуломжонни эслади. Шоҳга бориб хизмат қилмоқчи эканлигини ҳам яширмади. Кейин, суюниб, яйраб кетиб, йигитларга ўзи билган барча афсоналатифаларни гапириб берди.

Йигитлар яна қулишди. Бироқ қишлоқдагиларга ўхшаб, кўп анқайиб ҳам қолишмади.

— Сиз жудаям содда экансиз. Афанди! — деди бошини чайқаб Султон.

Вакт алламаҳалга борган эди. Йигитлар, энди ётиб дам олайлик, дейишди. Эртага бизнинг ишимиз кўп, ҳали яхши ов ҳам қилолмадик, деб тушунтиришди.

Насриддин хас-хашакдан ўзига тўшак ясаб, қўлида қолган бояги бўш тугунни ҳам ёзди. Чопонини устига ёпмоқчи бўлиб ечди. Чопон кўйинидаги онаси қўлига тутқазган халтачани олиб, боши остига кўйди.

— Халтангизда нима у, носвойми? — қизиксиниб сўради Султон. — Олинг, чекайлик.

— Носни ҳам одам боши остига кўядими?! — кулди Насриддин.

— Пухта экансиз, йигит. Содда бўлсангиз ҳам, ўз ишингизга пишиқ экансиз. Бу яхши хислат, — деди Мўлтон.

Насриддин ўзи тайёрлаган ўринга чўзилганича, чопонини бошига тортди.

... У аёздан жунжикиб, сесканиб уйғонди.

Саҳрода сутдек оқиш бир тонг отмоқда эди.

Насриддин, биринчи навбатда, устида ҳам, ён-вериди ҳам чопони йўқлигини сизди. Бошини кўтариб, атрофга олазarak қаради.

Гулханда аллақачон ўт сўнган. Бу ерда кечаги танишларининг қораси ҳам, изи ҳам кўринмас эди!

Насриддин ўзича, эй чопон гўрга, деб ўйлади ва шошиб, хас-хашакни титкилай бошлади.

Чопон билан бирга, онаси шўрлик ишониб кўлига топширган халтача ҳам йўқолган эди.

Насриддин игна қидираётгандек, хас-хашакдан ҳовуч-ховуч қумгача тўзитиб чиқди. Йўқ!.. Энди йўқ!..

Нихоят, у тонгги салкинда титраб-қакшаганича, боши оққан томонга қараб кета бошлади.

* * *

Шўра, Қал-Бек, Қонли, Қорақозон...

Музофотдаги лойшувок том, пахса деворли бир-бирининг пинжига тиқилган пастак уйлардан иборат бу қишлоқлар ор қилмай тақаган номларнинг ўзи нақадар ғариб? Этни сескантиради!

Болаларни, одатда, гул, дейишади. Аммо болаларнинг чоллардан баттар ранги заҳил; тик қараб бўлмайди. Нима, буларнинг барчаси заъфарон гулми?

Ўттиз ёшли аёллар кампирга ўхшайди. Ичи пишиб, тўкилган. Белини ушлайди. Бу ҳали ёш жувон экан, деб ҳавас билан ит ҳам уларнинг юзига қарамайди.

Сахардан ярим кечагача этигини ечмай, лой кечиб юрган эркаклар Алпомиш бўлибдими?! Елкангни бунча букасан! Кўзингни олиб қочма, йигит бўлсанг! Бошингни эгма!... Уйда эшикка қараб ўтирган — сенинг хотининг! Ярим тунда бориб, уни туртасанми?! Ўл!..

Хўп, чол-кампирлар-чи?! Ешлигида қандай бўлса, бу ёғи ҳам шу-да! Аксари ётса, туролмайдди, турса, юролмайдди. Қалайсиз, ота, ёки, эна, десанг, қиличдай

дейди-ку, лекин бунақа занглаган қилични кинидан чиқариб, бировга кўрсатмаган дуруст!..

Азалдан сенинг қисматинг шумиди, халқ?! Кимлар, бошман, деб сенинг бошингга чиқмади! Жилонни қўлига олган борки, сени сўяди, осади, ўлдириш пайига тушади! Зиндонга ташлайди! Бу етмаса, сени кийимсиз, оч колдиради! Йўлларда тентираб, сарсон-саргардон бўлишга мажбур қилади!.. Хукмдордан қутулдим, деганингда минг хил тўралар, бекларга тутилсан. Пулдорлар, корчалонлар сени талайди. Булардан ҳам қутулганингда, безорилар, ўғриларга йўлиқасан. Сени булар ҳам уради, тунайди!.. Ҳаммаси сендан кўркиш, ожиз-нотавон, қул бўлиб яшашни талаб қилади!.. Бечора халқ!..

Бечора халқ! Тарих бўйи кўрган кунингда йилт этган офтоб йўқ! Тенг бўламан, дединг, бахтли бўламан, дединг, дунёда ҳақиқат бор, адолат албатта ўрнатилади, дединг... бироқ шоҳмот тахтасидаги сингари, барча от сурди, сен оёқ остида қолиб кетдинг, ҳаммадан олдин қурбон бўлдинг!

Сен ҳамон ишонасан, бечора халқ! Эртанги кунга умидланасан! Одил шоҳ излайсан. Бирон виждонли ҳакам бордир-ку, дейсан! Яна алданасан... Бепоён, яланғоч саҳроларда дийдираб, титраб-қакшаб, юрагинг қон эканлиги кам, оёқларингни тикан шилганича, олдинга судраласан!..

Мана шу ғариб қишлоқлар билан бирга, тенг, ҳашаматли қасри-саройлар, қошоналар ерга тўкиладиган, ҳамма баравар тупроқдан бош кўтариб, бирдек ҳисоб берадиган қиёмат яқинмикан?! Ўшанда буюк бир ҳақиқат тантана қилармикан ёки ҳеч қачон...

...Насриддин эшагини хафа бўлиб қидирганича, атрофдаги қанча қишлоқларни пойи-пиёда кезди.

У эгнига нимадир илиб олиши, кун кўриши керак эди.

Бировларнинг томорқасида ишлади. Бировларга пахса уриб берди. Мол бокди. Ҳаммоллик қилди.

Ўз қишлоғи, ўз уйида юрган пайтлари оддий одамларнинг ҳаёти нақадар машаққатли, нақадар аянчли эканлигини билмас, бу ҳақда ўйламас ҳам эди. Отасининг эрка ўғли бўлганидан ҳали кўлини совуқ сувга урмаган эди.

Сарсон-саргардонликда Насриддиннинг кўзлари очилди. У энди Гуломжоннинг гапларига ҳам, шоҳнинг буюклигига ҳам шубҳаланиб, ўз-ўзидан кўнглида иккилана бошлади.

Аммо Насриддин ҳали бола эди. У, халқнинг аҳволдан воқиф бўлгани учун ҳам шоҳ бахт тўғрисида каттик ўйлаётгандир, барчанинг бошини силашга балки кўли қисқалик қилаётгандир, деган хаёлларга борди. Шу боисдин, йўли тушган қишлоқларда ҳамон ўзи билган афсона-латифаларни айтиб, сочиб-экиб кетаверди.

Кунлар шу зайлда ойларга алмашди.

Насриддин устини бутлаб олди. Беш-ўн танга чойчақа йиғди.

У эшагини тополмади. Бир куни ўзича: «Эшагим мендан олдин шаҳарга йўртиб қолмаганмикин?! Эшак бўлганидан кейин, ундан ҳар нарсани кутиш мумкин!» — деган фикрга келди.

Бу орада қишлоқдан-қишлоққа ўтиб, Насриддин шаҳарга яқинлашиб ҳам қолган эди.

* * *

Узокдан, худди ердан кўтариб булутларга ўрагандек, баландикда турган, кунгиралари осмонга қадалган Қултепа қалъаси кўринди.

Насриддин гоҳ тўхтаб-тикилиб, гоҳ ирғишлаб-югуриб, қалъа пойига етиб келди. Осма кўприкка ўхшаган айланма тош йўлдан юриб, олдида соқчилар шамдек қотган икки тавақали каттакон дарвозадан шаҳарга кирди.

Бу, шаҳар дегани ғаройиб экан! Фишт ётқизилган катта йўллару қишлоқники сингари тупроғи билқиллаган тори-танг, узун кўчалар. Томи одамнинг бўйидан ҳам паст каталакдек кулбалару олтин, кумуш куббали гужум дарвозалар ўрнатилган болохонали уйлар.

Йўллар, кўчалардаги қатор яшил-зангор устунларда юлдуз шаклидаги беш қиррали япаски фонуслар. Ҳар ер-ҳар ерда боғлар кўзга ташланади. Кўча бўйларида ҳам мевали-мевасиз дарахт кўп.

Ипдек ариқчаларда шилдираб сув оқади.

Фойтунлар йўлни тарақлатиб, бехос ёнингдан елдек ўтади. Отлиқ сарбозлар. Катта-кичик аравалар. Эшак минган чоллар. Бошига тоғора кўндирган хотин-ха-

лаж... Одам. Одам... Бировнинг афти-ангорини илғамайсан; жун чакмонлр, адрес ва бўз яктаклар... кимхоб... банорас...

Баъзи бир томларда елпиғичдек патларини ёйиб, товуслар юрибди. Қафасларда тўти, майна, бедана...

Шаҳар — фақат шаҳар эмас, кишлок билан иккиннинг қоришмаси экан; юрган одамларнинг ярми шаҳарлик, ярми кишлокдан келганга ўхшайди...

Насриддин бир ерда кўним топиш, маслаҳат солиш учун энг аввал Ғуломжонни излади.

У барча сартарошхоналарни айланди. Кўча-бозорда дуч келган одамдан сўраб-суриштирди.

Бироқ унинг «амаки»си Ғуломжон — Мулла Ғулом деган зотни ҳеч ким кўрмаган, номини ҳам эшитмаган; танимас ёки таниса ҳам, негадир ўзини танимаган билмаганга олар эди.

Насриддин қийналиб-азобланиб бир ҳафта кечалари шаҳардаги ҳаммомлар гўлаҳида ётганича, кундузлари Ғуломжонни қидириб, ном-нишонини топишга ҳам эришолмади.

Шу ҳафта ичида тўрт-беш марта қасри-сарой дарвозаси олдига ҳам борди. Қилич-қалқон таққан, афтидан, совуққон, баджаҳл соқчиларга нима деб, ичкарига қандай киришни чамалашга фаҳми етмаганидан, орқасига қайтди.

Бир марта Раҳим Иккинчи катта йўлдан фойтунда ўтди. Аммо одам ғужғон ўйнагани-ю, беклар, сарбозлар кўчадаги кишиларни қамчи суриб четга ҳайдашганидан, Насриддин ҳатто узокдан шоҳнинг афти-ангорини ҳам кўролмади.

Йўқ, бир ҳафтадан кейин, ҳамма нарса ўрнига тушди...

Насриддин кечаси бозор пинжидаги ҳаммом гўлаҳида ўтин ғарами ичига кириб, ўралиб ётган эди. Сопол кўза, тугун кўтарган қандайдир икки киши туйқусдан келиб қолди. Бировга озори тегмай, гўлаҳларда ётиб юрадиган уйсиз-жойсиз, ғариб одамлар доим учраб туришганидан, улар Насриддинга эътибор беришмади-ми, уни пайқашмади-ми, ҳарҳолда, ўт тафти уриб турган илик ерга ўтиришганча, кўзадан ниманидир қултилла-тиб қуйиб ичишиб, кавшанишга тушишди. Ниҳоят, ундан-бундан очик-ошкор гурунг қила бошлашди.

— Итдек ишлайман, барака йўқ. Ёнимда хемири қолмади, — деди улфатлардан бири. — Эртага яна

мардикорликка чиқаман. Бир оз танга йиғсам, етим-есир бирон қизни бағримга олмоқчи эдим...

— Мен ҳам ёшликда, сенга ўхшаб, каттиқ бир ишлайман, кейин, қолган умрим пар ёстикда ёнбошлаб ўтади, деб ўйлардим, — шикаста товушда дардини ёрди иккинчиси. — Ўзимни қанча ўтга-чўққа урмадим. Қанча югурмадим. Барибир бўлмади...

— Нега бўлмади? Нега бўлмас экан?!— тажанг-ланди биринчиси.

— Ўзи биз аҳмоқ эканмиз. Қўлингга пул турмагандан кейин... Мана, ҳозир ҳам сен билан бугун топганимизни бугун сочиб, кўкка созуриб юрибмиз. Биздек лаллайган одам...

— Мен энди ундай қилмайман. Лаллайганим етади, тўғри айтдингиз.

— Лаллаймасанг ҳам, гап шу... Ноумид шайтон, албатта одам умидсиз яшамайди. Қўнглингга олма, иним! Лекин ҳалол меҳнат билан бой бўлиш қийин! Қайси бадавлат одамни олмагин, яхшироқ кун кўрай, деб эгри ишлар қилган. Хўп, бой бўлиш шарт эмас, ўзингни бундай оддий эплашнинг ҳам иложи йўқ. Ҳаммаёқда зулм-ситама, ўғирлик, порахўрлик. Қўлтигингга иккита товуқ кистириб бормасанг, мирза хат битиб бермайди, қози арзингни эшитмайди. Ҳозир тирик юрганингга шукр қилиш керак. Ёвузлик расмга айланиб кетди...

— Шохимиз бахт тўғрисида кўп гапирар эканлар. Мен ишонаман. Шохни одил, дейишади. Ҳали ҳаммаси яхши бўлиб кетиши ҳам мумкин...

— Ёшсан, пишарсан. Ишонгинг келса, ишонавер. Лекин ўттиз йилдан буён ўз туғишган биродарларини бир ҳовлига қамаб, остонадан ўткармаган одам одил бўладими?! Шохинг бутун ёвузликнинг бошида турибди... Сен Фуломжонни билармидинг?

— Сартарошми?

— Ўша.

— Гапга уста одам, деб эшитганман. Ўзини танимасдим.

— Биз кадрдон эдик. Ҳақиқатан ҳам, гапга жуда уста эди. Ўзим кўрмадим, лекин музофотда ҳозир кўп шогирдлари чиқиб, ундан ҳам ўтказиб юборишган, дейишади.

— Мендан нима учун уни сўраяпсиз?

— Эшитмаган бўлсанг, айтаман... Ўтган қурбон

ойи ўрталари ярим кечаси қора кийиб, никоб такқан ўнтача одам ҳовлисига бостириб кириб, Гуломжонни чавоклаб кетишибди. Биров, ўғрилар бу ишни қилган, дейди, биров, безори, биров, подшоҳликка дахли бор, дейди. Адашмасам, шу охиргиси анча ҳақиқатга яқин.

— Бечора...

— Бечораликка бечора. Киши ачинасан... Шунга карамай, сирасини айтганда, муттаҳам, товламачи одам эди раҳматли. Ўзи ўзининг бошига етди.

— Қадрдонингизни шунақа дейсизми?

— Эй, ёлғонга йўл очиб, халққа хиёнат қилган бундай серкани бошқа қандай баҳолаш керак?! Баъзан қадрдонлигингга ҳам хафа бўлиб кетасан...

Улфатлар кўзадан ниманидир яна қултиллашиб қуйиб ичишди, кавшанишди.

Кейин, қандай туйқус келишган бўлса, шундай гўлахни тарк этишди.

Насриддин саросималаниб, эс-хушини йўқотиб қўйган эди.

У тишини-тишга босиб, гапга беҳос аралашишдан зўрға тийилиб турганди; мана, энди гўзапоя орасидан сирғалиб чиқиб, ерга мункайиб ўтирди.

Қулоғига чалинган икки кимсанинг тасодиф бир суҳбати туфайли, Насриддин ҳозир ўзини болалик даври тугаб, бирданига улғайгандек ҳис этди!

Бу кеча уйқу унга ҳаром бўлган эди.

Гуломжонни ўкинганча эслаб, агар инсон ақлли, истеъдодли бўлса, жўнгина афсона-латифалар нақадар катта куч-қудратга айланиб кетишига таажжубланди. Шунинг баробарида, ўзи билган афсона-латифаларни бу кунгача завқланиб-бемалол таркатиб юрганига кўнгида алланечук ғашлик туйди.

Насриддиннинг хаёлида шу кеча қайта-қайта отасининг ғамгин қиёфаси жонланди. Сизни яхши билмаганим, ишонмаганим учун мени кечиринг, дадажон, деб ўйлаб, беихтиёр кўзлари ёшланди.

Унинг назарида, Қултепадан шу дамдаёқ кетиши керак... аммо кетишдан олдин бажарадиган бир иш қолган эди... Шоҳнинг афти-ангорини кўриш, биродарларини чиндан ҳам тирик мурдага айлантирган бўлса...

Бу — Насриддин учун муҳим эди. Чунки, ўз биродарларига жабр қилган одам дунёда ҳеч кимга биродар бўлолмайди!...

Эртаси куни у қасри-сарой дарвозаси олдига дадил борди. Соқчиларга узок кишлокдан келгани, шохни кўриши шарт эканлигини айтди.

Соқчилар аввалида унинг гапига кулишди.

Сўнг, кет бу ердан, ёш бола экансан, ўзингга ёмон бўлади, бошингни сапчадек узиб ташлаймиз, деб дўк-пўписа қилишди.

Сўнг, бу карвонсарой эмас, шохнинг саройи, бу ерга хар ким киравермайди, деб тушунтиришди.

Бироқ Насриддин шахдидан кайтмади.

Соқчилар Бош дарвозабонни чақиртиришди. Бош дарвозабон қандайдир саркардани, саркарда қандайдир бекни чақиртирди.

Улар Насриддиндан шохни нега кўрмокчи эканлигини суриштира бошлашди. Насриддин шумлик қилди. Аслида, шохни кўрмасам ҳам бўлаверади, лекин ака-укаларини кўриб, хар бирининг қулоғига бир оғиздан гап айтишим керак, деб туриб олди.

Саройдаги аъёнларнинг жон-фиғони чикди.

Улар, шохнинг биродарларини ҳеч ким кўриши мумкин эмас, булар ҳам ҳеч кимни кўришмайди, ўттиз йилдан буён тартиб шу, илож қанча, дейишиб, Насриддинга бутун-бор воқеани лаганга солиб кўрсатишди. Сиз, ундан кўра, яхшиси, шохга кирақолинг, деб йиғлагудек бўлиб, ялинишди.

Насриддин қасри-саройга йўналди.

Саркарда-беклар уни орқасидан секин туртиб, Саломхонага киритиб юборишди.

Раҳим Иккинчи тахтда бошини эгиб, пошналар этиги билан негадир ер чизиб ўтирарди.

Насриддинни кўриб, ўрндан ирғиб турганича, нима учундир хонада югура бошлади.

Бу, ўзи — кўзлари ичга ботган ориқ-озғин, питирак бир одам... бадбашара бир махлуқ экан.

Чаён чакқандек, бир оз югуриб-типирчилагач, Насриддинга имо қилиб, буни ким бу ёққа киритди. Йўқот, деб телбага ўхшаб бақиршига тушди. Кейин, Насриддинга тикилганича, бақирди:

— Нега кирдинг бу ёққа? Йўқол!..

Насриддин содда, осойишта кулди...

Насриддин номи билан минглаб латифалар яратил-

ган! Бирок ўша куни унга тегишли чавакам биринчи латифа тўкилди.

— Кўп бакираверма, шох, — деди Насриддин. — Менинг эшагим йўқолган эди. Шу ерда эмасмикан, деб кирган эдим...

Дарвоқе, эшак!

Насриддин-ку, айтганини айтиб, қасри-саройдан чиқиб кетди. Унинг вақтида арқонни узиб, қочиб қолган эшаги нима бўлди, дерсиз?!

Эшак Култепа қалъаси пойида ўт чимдиб, шаталок отиб, Насриддиннинг шаҳарни тарк этишини кутиб турган экан.

Насриддин эшагини бўйнидан қучиб, суйиб-эркалади.

Сўнг, миниб, секин йўлга тушди...

36

— У менга ишонарди. Ёш боладек ишонарди, ахир! Мен учун қилт этмай ҳаттоки жонини берди. Мен бўлсам...

Оппок тўшакда оқариб ётган Бурҳон Шариф кексайиб қолгани, оғир хаста эканлигини ҳам унутиб, ўрнидан туриб кетди.

Садиржон Бурҳон Шарифни ҳеч қачон бу ҳолатда кўрмаган эди.

Бундан ҳам муҳими: у бир куни яна Абдулла Ҳакимнинг бундай номи эсланиб тилга олинишини ҳаёлига келтирмаган эди.

Гап шундаки, энди кўп сувлар оқиб, орадан анча йиллар ўтган эди!

Бурҳон Шариф бошда ваъда қилиб, кейин Абдулла Ҳакимнинг Насриддин афанди ҳақидаги ёзувларини Садиржонга кўрсатмаган эди. Садиржон ҳам бунга ортиқча қизиққани йўқ.

У Гулхумордан кундан-кун узоқлашиб, бир пайтлар ўзи ёдлаб, кўча-қўйда ўқиб юрган Абдулла Ҳакимнинг шеърларини ҳам, ўшанда қандайдир азиз бўлган шоирнинг номини ҳам эсламай қўйган, бора-бора буткул унута бошлаган эди. Буларнинг бари Гулхуморга тегишли туюлганидан, унга малол келгандек эди!

Садиржон Зевар деган тикувчи қизга уйланган, Зевар — Гулхумор бўлмаса ҳамки, бир-бирларига ўрганиб, меҳр қўйиб, шу кунларда улар тинч-тотув, бахт-

ли ҳаёт кечиришмоқда эди. Баъзан дунёда одамлар шундай оила қуриб, яхши яшаб ҳам кетишар экан!

Бурҳон Шарифни Садиржон сўнгги икки-уч йил ичида кўрмаган эди. Унинг каттик бетоблигини эшитиб, Катта шаҳарга хабар олгани ҳаяжонланиб келган эди.

Ҳозир Бурҳон Шарифнинг чиндан ахволи танг, чиройли, куч-қудратли, мағрур Бурҳон Шариф энди чўкиб-қуриб, чўп-устихонга айланган, рангида ранг кўринмас эди.

Садиржон — ҳаким бўлганлигидан, шусиз ҳам куни муолажа билан ўтаётган беморга ўзича дарҳол дори-дармон қилишга уринди. Лекин ҳаким эканлигидан, у ажалга чора йўқлигини ҳам бошқалардан кўпроқ биларди.

Бурҳон Шариф дори-дармондан бир оз енгил тортиб, аввалида улар анчагача ўйчан, босиқ-вазмин гаплашиб ўтиришди.

Кейин, беморнинг ахволи яна оғирлашиб, у алаҳсирашга тушди.

Ана шунда...

— Мен катта бир ёвузлик қилдим. Бу жиноят, албатта,— деди Бурҳон Шариф.— У менга ишонарди...

Садиржон гап нимада эканлигини тезда англаб етмаганидан, Бурҳон Шарифни тинчитиб, таскин беришга ошиқди:

— Сиз фариштадек поксиз. Юрган йўлингизда таниш-нотаниш қанча кишиларга фақат яхшилик қилдингиз. Одамларни эзгуликка чақирдингиз. Минглаб одамлар бекорга сизнинг номингизни ҳурмат билан тилга олмайди. Ўзингизни ундай камситманг!

Ўрnidан туриб кетган Бурҳон Шариф бошини чайқади:

— Бу ҳаммаси оддий. Бу ҳаммаси арзон...

— Арзон эмас! — тажангланди Садиржон. — Ахир, ҳар ким ҳам сиздек ўзини қўрқмай аждаҳонинг оғзига урибдими? Сиз умрингизда ёвузликка очик қарши чиққан одамсиз! Мардлик қилгансиз...

Бурҳон Шариф алланечук аламли, истехзоли кулди:

— Мардлик?! Мен одамларга оз-моз меҳр билан қарадим. Эзгуликни истадим. Қурашдим, албатта. Лекин бир қаримсик-кўсани беш йил, бир ғилайни ўн йил қаматдириб юбориб, минг йиллик тарихи бор ёвузликни йўқотиб бўлар эканми?! Биз кимнидир бутга айлантириб, сажда қилишга ўрганиб қолганмиз. Қулмиз! Ҳол-

буки, ёвузлик ҳамманинг қонида кўпириб-тошиб ётибди. Ҳаммамизнинг... — У токчадан қандайдир дафтарларни олиб, Садиржоннинг олдига ташлади. — Мана, хужжат. Менинг ёвузлигим, жиноят...

Садиржон паришонланиб қаради: Бурҳон Шарифга бир пайтлар ўзи берган шеърлар дафтари. Яна бир неча дафтар... Абдулла Ҳаким...

— Хўп, Абдуллажон сиз учун жонини берибди. Абдуллажон ҳам мард экан! Сиз буни кадрлайсиз. Ҳеч қачон унутмайсиз. Лекин ёвузликка қарши инсон барибир курашади. Унинг ўлимига сиз айбдор эмассиз-ку! Нега умр бўйи изтироб чекиб, ўзингизни бурдалашингиз керак?!

— Сиз ҳеч нарсани билмайсиз,— деди Бурҳон Шариф. — Мен бу ишда барибир айбдорман... Мендан Абдулла Ҳаким билан сиз эмас, мен ҳаётда сизлардан кўпроқ миннатдор бўлишим керак! Сизлар дунёдаги эзгулик тимсоли!... Хўп, энди гапнинг индаллосини эшитинг! Ҳаммасини айтаман... Мен Абдулла Ҳакимга, унинг қабри бошида туриб, кўзимда ёш билан, номингни тиклайман, деб сўз берган эдим. Бу, ўшанда, чинакам қасамёд эди! Мен, албатта, тез орада унинг қабрига мрамор тош ўрнатдим. Исмини ўйдириб ёздирдим. Шу билан, ҳаётини менга бағишлаган одам олдида бурчимни адо этгандек, тинчиб кўяколдим. Ҳолбуки, Абдулла Ҳаким учун мрамор тош... чиройли сағана, от шаклидаги ёдгорлик — буларнинг ҳеч бири муҳим эмасди. Унинг учун, тирик пайтида ҳам, кейин ҳам — ёзганлари муҳим эди! Мен буни тушунмасмидим?! Ихчам бир китоб тузиб-чиқариш мен учун энди жўда осон эди. Айниқса, сизнинг кўлингиздаги дафтарни олгач, мен бир гал шундай хаёлга ҳам бордим... Ашаддий тўралар ҳам бу ишда менга халал беришмасди. Тирик одам ўзи учун ўзи курашади; марҳумларни қўллаш керак. Бунинг устига, баъзан меросга унчалик қизиқиб қарашмайди... Йўқ, мен ўзим ёзганларини эълон қилиб, Абдулла Ҳакимнинг номини тиклашни истамадим!.. Нега?! Сизнинг кўлингиздаги дафтарни олиб, уйга қайтгач, ўқиш учун Ҳалимага бердим. Шеърларни ўқиб, Ҳалима негадир бир неча кун кўзлари кизариб юрди. Кейин, кечалари туриб, йиғлаётганини сездим. Ўзимча, шеърдан таъсирланиб, Абдулла Ҳакимга ачиниш шундай қияпти, майли, ўтиб кетади, деб ўйладим. Лекин бир куни тасодифан шеърлар ҳақида гап чикди.

Мен: «Булар кимга бағишланган бўлса ҳам...» дейишим билан, Ҳалима шуни кутиб юрган эканми, беихтиёрми: «Менга бағишланган...» деб ёборди. Шундан сўнг, йиғлаганича бўйнимдан қучоклаб: «Мен сизни кўпроқ яхши кўрдим, сизга хиёнат қилмаганман... Абдуллажонга эса ачинаман; мен юз буриб кетмасам, у бундай бахтсиз яшаб, ҳалок бўлиб кетмасмиди!» деди. ...Мен биродаримга, марҳум биродаримга рашк қилиш бемаънилик эканлигини биламан. Лекин мен Ҳалимани ота-онамдан, болаларимдан ҳам қизғанардим. Юрагимда аламми, адоватгами ўхшаган бир ўт ёнди. Мана, Ҳалима дунёдан ўтганидан кейин ҳам... ҳозиргача бу ўт ўчгани йўқ! Мен Абдулла Ҳакимнинг барча ёзганлари, ҳатто афанди тўғрисидагилар ҳам Ҳалима туфайли, Ҳалима учун ёзилганини сезиб турибман. Шу боисдан, булар менинг суюкли аёлимга бағишланган нарсалар, кўринг, деб уларни бировнинг қўлига тутишга ор қилдим! Ўзимча тутган йўлимни тўғри деб ўйлаганимдан, мана, ўттиз йилдан буён Абдулла Ҳакимни ҳаммадан «яшириб» юрибман! Лекин ҳозир, ўлим тўшагида тўлғаниб, дунёда бошқа бир ҳақиқат ҳам борлигини ҳис этаяпман... Одамлар баъзан менга ўхшаб иш тутишганидан, қанча ғаройиб китоблар йиртилиб-йўқолиб кетади. Қанча обидалар ерга тўкилади. Қанча ёдгорликлардан инсоният маҳрум бўлади... Бу жиноят, албатта! Менинг ҳар хил ёвузлар, корчалонлардан фарқим нима?! Инсон қайта тирилиб, у дунёда кўришадиган бўлса, мен Абдулланинг юз-кўзига қандай қарайман?! Бўлган-бор гап шу... Энди мени қайси йўсинда тушунсангиз, шундай тушунаверинг!...

Садиржон Бурҳон Шарифга гангиб-эсанкираб тикилиб қолган эди...

У ҳаётида жуда кўп эзгу ишлар қилган, табиатан олижаноб бу одамга нима дейишини билмас эди.

Бурҳон Шариф энди тўшакка чўзилиб, юзини девор томонга буриб олди...

Садиржон дафтарларни қўлтиқлаб, бўйни, елкаларини букканича, ўйчан, ғамгин бир ҳолатда хонадан чиқиб кетди...

МАҲАЛЛАДАГИ МОЖАРО

(Янги ҳикоялардан)

Ўзи бу бемаъни таклиф Хайдар бободан чикди!

Маълумки, қариялар ҳеч вақт ош еб-арак ичиш учун чойхонада тўпланишмайди. Баъзан уларни кампирларнинг томдан нари томонни кўрмай бошлайдиган дийдиёси, талаб-даъволари безор қилиб юборади. Бундай пайтда беихтиёр тенгдошлари даврасида бир пиёла чой ичиб, дунё тўғрисида гаплашгилари келади. Секин уйдан кўчага сирғалишади.

Уша кунни ҳам, аслида, шундай бўлган эди.

Исҳоқ Махсум билан Уста Мўмин бир ёқдан чойхонага энди қадам қўйишганида, иккинчи ёқдан Ака Муродни эргаштирганча, негадир илжайиб Хайдар бобо келиб қолди... Шу ўринда бошқалардан ажратиб, нима учун бу қарияни «бобо» деяётганимизни қисқача тушунтиришга тўғри келади.

Тенгдошлари ёш йигитларга ўхшаб ҳамон костюм кийиб, бўйинбоғ тақиб юришганига қарамай, бутун маҳаллада мана шу биргина Хайдар бобо катта соқол қўйиб, тўн кийганча, бошига фўта ўраб юради. Сирасини айтганда, бир даврага уюшган бу қариялар барчаси шу тахлит кийинишлари мумкин эди; лекин ҳеч кимга сир эмаски, бизнинг ажойиб замондошларимиз узок йиллар бўйи бундоқ турки-тароватдаги кишини мулла, муллани эса махлукка ўхшаган бир нарса, деб билишган. Ҳозир одил ҳукумат такводорларнинг пилигини кўтариб, айниқса, дуч келган қарияга мулла деб зугум қилманглар, қабилда янгича фикр юртишга ўтаётган бўлса ҳамки, одамлар учун орқага қайтиш анча қийин. Қайси оқсоқолга, бор, соқол қўйиб, уйдан тўннингни кийиб чик, кексалигинг билиниб турсин, дейсан. Инсонга ўзига мос кийим ҳам файз бағишлашини ҳаммага бирдек тушунтириб бўлмайди!

Гапнинг индаллоси...

Чойхонада қариялар чой ичишиб, Исҳоқ Махсум

билан Уста Мўмин халқаро ахволни бир сидра ўгириб чиқишганида, Ҳайдар бобо ҳалиям негадир илжайиб ўтирарди. Ниҳоят, дўстлари диккатини тортиб, Ака Мурод унинг бикинига туртди.

Ҳайдар бобо аста йўталиб қўйди. Кейин:

— Менда бир таклиф бор,— деди.— Ўзимиз маҳалланинг олди бўлиб колдик, жўралар. Катта-кичикни, бошини силаб, теграмизга йиғиш, йўлга солиш бизнинг вазифамизга киради! Шу важга кўра, маҳаллада «Ойдин» деган янги бир мукофот таъсис қилсак. Энг яхши, халқпарвар, виждони пок одамга йилига бир марта шу мукофот бериб борилса...

Исҳоқ Махсум билан Уста Мўмин бу гапни эшитиб, бир дам ўйланиб қолишди. Ҳайдар бобога қўшилиб, Ака Мурод ҳам улардан жавоб кутар эди.

Икки кўлни кўкракка қўйиб ҳақиқатга тик қарайдиган бўлсак, ҳозирги замонда нима кўп — мукофот! Адашиб қайси кўчага кирма, қаршингдан фалон мукофот олган киши чиқади! Кичик бир маҳалланинг ўзича яна мукофот таъсис қилиши шарт эканми?! Лекин... лекин...

Шу фурсатда Ҳайдар бобонинг сокол қўйиб, чинакам мўйсафидларга хос кийиниши қандайдир аҳамият касб этди. Бошқа биров эмас, китобларда расми босилган Муқимий, Фурқатларга ўхшаш улуғвор қиёфадаги бу одамнинг кутилмаганда ўртага ташлаган таклифига жавобан, Исҳоқ Махсум билан Уста Мўминнинг терсайиб «йўқ» дейишга юзлари чидамади. Бундан ташқари, умуман, ҳозирги кунда ҳар қандай таклиф кишини ҳаяжонга солади. Одамларимиз шунга ўрганиб қолишган! Исҳоқ Махсум билан Уста Мўмин ҳам хом сут эмган банда. Бир дам ўйланиб тургач, ҳаяжонланиб, бу гапни қаёқдан топдингиз, баракалла, деб юборишди.

Дарвоқе, маҳалла кўмитаси чойхонанинг ўзида эди. Қариялар ўринларидан сапчишиб, одам кўп йўламайдиган ичкаридаги хонага йўналишди; кўлларига қоғозкалам олиб, дарҳол ишни режалашга киришишди.

Мулоҳазага берилмай масалага жўнроқ ёндашса, тан олиш мумкин: ният эзгу эди! Одамийликни шарафлаб, катталар мисолида ёшларга таъсир қилиш, уларни тарбиялашга нима етсин! Инсоф юзасидан, яна бир нарсани айтиш керак: кўнгилдаги содда ниятни энди албатта амалга оширмақчи бўлиб, кимирашга тушган тўрт қариядан ўша кун ишга ҳеч ким, шу ишни ташкил қилсак, ўзимиз ҳам қуруқ қолмасмиз, деган шум хаёлга

бормаган эди. Улар бундай тубанликдан йирок кишилар эди!

Кариялар бутун маҳалладаги одамларни бирма-бир кўз олдиларига келтиришиб, шошмасдан якин беш йилга мўлжалланган бир рўйхат тузишди. Беш кишининг исми-шарифини бундай тартибда қоғозга тиркашди:

1. Мирҳосил
2. Абдужаббор
3. Кимсан ота
4. Қаяумжон
5. Истам ака

Йўк! Ҳамма иш ҳамирдан қил суғиргандек кетаверадн, биз назорат қилиб турамыз, деб ўйлаб, қариялар каттик адайишган эди.

Улардан ким оғзидан гуллагани маълум эмас, ўша кунгек, орадан икки соат ҳам ўтмай, бутун маҳалла мукофотнинг ҳидини билиб, аллақандай ғимирлаб қолди. Пичир-пичир, шивир-шивир... Ўша кундан бошлаб, маҳаллада четдан кўз илғамайдиган ажиб бир можаро кўзгалди. Ким экан энг яхши, халқпарвар, виждони пок одам, бир кўрайлик-чи!..

Шу ҳафтанинг охириги кунни чойхонага Жўрақулов деган олим кириб келди. У қариялар билан куюк сўрашгач, бундай гап қилди:

— Яхши бир ишни бошлапсизлар, отахонлар. Менга ёқди! — Кейин, ҳайъатга ўзини қўшган алпозда дардини ёрди: — Биринчи мукофотни Ботирхон акамга берсак, олармиканлар? Арзимаган нарсани бериб мени камситибсизлар, демасмиканлар? Хафа бўлмасмиканлар?!

Ботирхон ака катта бир идорада каттагина мавқе эгаллаган, аммо бурнидан курт ёғадиган бетамиз бир киши эди. Жўрақулов чойхонадан чиқиб кетгач, қариялар энсалари қотиб, ташвишланиб, узок машварат қилишди. Боягидек одамга бу мукофотни бериш — жиноятга тенг! Бермасанг, қиш ўртасида ўн кун иссиқ сувни боғлаб ташлаш ёки тўй қилаётганингда уч кун чирокни ўчириб қўйиш — қўлидан келади! Тўртта қариянинг қасрига беғуноҳ халққа жабр бўлиши аниқ. Қандай йўл тутмоқ керак?!

Қариялар ғуссага чўмиб, хаёлга толиб, илож-нолож, биринчи мукофотни шу лаънати олса олсин, бундан сўнг ҳар кимга беравермаймиз, деган гапни маъқул

топишди. Бирок шу билан можаро тинди, деб ўйлайсизми?!

Бу дунёда мен ёмонман, мен виждонсизман, дейдиган одамни учратиш кундуз куни осмонда юлдузни кўришдан ҳам мушкул экан! Дунёда, мен олганимни олганман, бўлди, дейдиган одамларни ҳам баъзан кундузи чироқ ёқиб қидиришга тўғри келар экан!.. Олдинлар одам кам кирадиган чойхона кундан-кун арининг инига айлана бошлади. Ҳали Ботирхон акага мукофотни бериб-бермай, ўзи келиб ялтокланиб мукофот сўрайдиганлар, талаб кўйиб, дўк урадиганлар пайдо бўлишди! Икки ҳовлиси бўлатуриб, беш хонали уйни кўлга киритган Рўзимат ака дейсизми... бир умр етим болалар нонини туя қилган Комилбой дейсизми... ҳамма мукофотга даъвогар эди! Иш шу даражага бориб етдики, ҳатто Аҳмад дўкондор кўтара савдога ўтиб, қарияларга оппа-очик, менга сенларнинг юз сўм пулинг керак эмас, обрў учун берасанлар, бўлмаса эртадан дўконни очмайман, деди!..

Кунга тун уланиб, шу тахлит мўлжалланган беш йил ҳам орқада колди...

Бир куни бошдан-охир барча машваратларда оғзига сув олиб мик этмай ўтирган Ака Муродга бехосдан тил битди.

— Хўш, энди янги рўйхат тузамизми? Буёғи мукофотни нима қилдик?! — деди у мазах-аралаш бир оҳангда. Кейин, юмшаб, кўшиб кўйди. — Олдинги рўйхатдан бир кишига берайлик, ақалли. Уят бўлиб кетди...

Мулзам кўйда ўтирган Исҳок Махсум билан Уста Мўминга, айникса, Ҳайдар бобога жон кирди. Уларга шармандаликдан кутулишнинг бирдан-бир йўли шу бўлиб туюлди.

Қариялар кўчадан ўтиб кетаётган боладан исми-шарифи рўйхатда биринчи турган оддий муаллим — Мирҳосилни чакиртиришди.

Кўп кутдирмай, Мирҳосил чойхонага кириб келди.

— Бизнинг кичик бир мукофотимиз бор, эшитгандирсиз, — деди Исҳок Махсум салмоқлаб. — Шуни бу йил сизга бермоқчимиз!

Мирҳосил катта бир мактабда дарс берса ҳамки, ҳозиргача кўп ақлли гапларни эшитган қарияларга ўта ҳашаки гапни айтди:

— Мен доим кўнглим буюрган ишни қиламан. Мукофот олиш учун ҳеч иш қилганим йўқ.

— Шунинг учун ҳам сизга беряпмиз-да! — асабийлашиб, тўнғиллади Ҳайдар бобо.

— Бунақаларга у берилмайди, шекилли... Мен ололмайман!

Шундай деб, Мирҳосил чойхонадан этак силкиганча, қайтиб кўчага чиқиб кетди.

Қариялар гангиб-паришонланиб қолишди. Улар буни кутишмаган эди.

Энди нима қилиш керак?! Ишни эски тартибда олиб бораверган маъқулми ёки тўхтатган маъқулмикан... ҳеч ким ҳеч нарса деёлмасди!

(Сиз қандай маслаҳат берасиз, биродарлар? Фикрингизни бизга ёки қарияларнинг ўзига ёзиб юборолмайсизми?! Уларнинг адреси:

*Конжут маҳалла,
тулик Чорпоя,
уй рақам 15..)*

ИККИ ОҒИЗ СҮЗ

Ким ўқисин-ўқимасин, очиғини айтишим керак: бу — хаёлийми, фалсафийми, шунақа бир асар!

Албатта, ёзувчи ҳар қандай асарда ўзи кузатган — эшитган, кўрган ҳаёт ҳақиқатларини акс эттиради. Лекин барибир, бу асар кўпроқ хаёл маҳсули; мен ҳаётдаги аниқ воқеалар, одамларни — бўёқ бериб, умумлаштириб юборишга ҳаракат қилганман.

Асардаги ҳикоятларда, асосан, ҳар хил одамлар учраганидан, кимгадир улар бир-бирига деярли боғлиқ эмасдек туюлиши мумкин. Аммо зийрак ўқувчи, нега уч ҳикоят яхлит асар деб аталгани, маъно ва мазмун нимадан иборат эканлигини ўзи илғаб олади, деб ўйлайман.

Яна бир гап. Ушбу асарни барча — дунёда бўлган, бор, туғилажак энг гўзал инсонларга бағишладим...